

Νίκος Σακκάς

Η ΦΑΝΤΑΣΙΑ
ΣΤΗΝ
ΕΞΟΥΣΙΑ;

Η άποψη ως παραίσθηση αλήθειας
στον μεταμοντέρνο κόσμο

DEMOS
balanced thinking

Η φαντασία στην εξουσία;

Η άποψη ως παραίτηση αλήθειας στον μεταμοντέρνο κόσμο

Νίκος Σακκάς

2025

Copyright © 2026 Νίκος Σακκάς

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Απαγορεύεται η αναπαραγωγή, αποθήκευση ή μετάδοση του παρόντος έργου, στο σύνολο ή εν μέρει, χωρίς την προηγούμενη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

ISBN: 978-618-88154-0-7

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Ιανουάριος 2026

Γραφικά: Λευτέρης Παναγούλπουλος

Αφιερώνεται:

Στον λαό του Ιράν και ιδιαίτερα στις γυναίκες του, που στέκονται στην πρώτη γραμμή απέναντι στη θεοκρατία, μετατρέποντας το θάρρος σε ιστορία

Ελευθερία είναι να μπορείς να λες ότι δύο και δύο κάνουν τέσσερα. Αν αυτό γίνει αποδεκτό, όλα τα άλλα ακολουθούν — Τζωρτζ Όργουελ

Ευχαριστώ τους καλούς φίλους Μανόλη Αλεξανδράκη, Λάμπρο Μητρόπουλο, Θάνο Τζήμερο και Χρήστο Χουσιάδα για τα σχόλια και τις συμβουλές τους.

Ευχαριστώ τον διαδικτυακό σταθμό RadioArt για την έμπνευση και για τη συντροφιά

Το εξώφυλλο

Το αριστερό μέρος της εικόνας του εξωφύλλου συμβολίζει τον Μύθο που συνυπάρχει αρμονικά με τον Λόγο — όπως τον φαντάστηκε ο Αριστοτέλης, ως μια άλλη και παράλληλη διαδρομή προς το Νόημα. Αντίθετα, το δεξιό μέρος εικονοποιεί τη στιγμή της εκτροπής: όταν ο Μύθος αποκόπτεται από την πραγματικότητα και μεταμορφώνεται σε φαντασικό που κατασπαράζει τον Λόγο. Εκεί, δεν υπάρχει πια σύζευξη· μόνο παραμόρφωση.

Τυπογραφικός & Σημειολογικός Οδηγός

1. Έμφαση & Διαχωρισμός εννοιών

Πλάγιοι χαρακτήρες (italics). Χρησιμοποιούνται για:

- Ρήσεις ή γνωμικά
- Τίτλους έργων σε αναφορές

Εισαγωγικά (« »). Χρησιμοποιούνται για:

- Έμφαση σε έννοιες ή λέξεις που εξετάζονται ως αντικείμενο (π.χ. η έννοια του «κοινού»)
- Ειρωνικές ή αμφισβητούμενες λέξεις (π.χ. οι «προοδευτικοί» ηγέτες)

Έντονοι χαρακτήρες (**SemiBold**). Χρησιμοποιούνται για:

- Κεντρικούς νοηματικούς άξονες ή λέξεις-κλειδιά (π.χ. Αλήθεια, Πραγματικότητα, Δήμος)
- Στιγμές με υψηλό συναισθηματικό ή εννοιολογικό φορτίο

2. Σημεία στίξης & παύσεις

Κόμμα (,) για να οριοθετεί δευτερεύουσες προτάσεις ή για να δίνει ρυθμό.

Άνω τελεία (·) για σύντομες παύσεις μεγαλύτερες του κόμματος, αλλά χωρίς τελικό χαρακτήρα.

Μεγάλη παύλα (em dash —) για εισαγωγή σχολίου ή έμφασης εντός πρότασης.

3. Παράθεση τίτλων & αναφορών

Αναφορές τύπου: (Συγγραφέας, *Τίτλος*, Χρονολογία)

Παράδειγμα: (Κωστής Παπαγιώργης, *Ομηρική μάχη*, 1993). Αν υπάρχει σύνδεση με το κύριο κείμενο, μπορεί να ενσωματωθεί στη ροή του κειμένου: π.χ. όπως σημειώνει ο Κωστής Παπαγιώργης στην *Ομηρική μάχη* (1993).

Στη ροή του κειμένου, τα ονόματα ξένων συγγραφέων και στοχαστών αποδίδονται στην ελληνική μεταγραφή, ενώ στο ευρετήριο συνοδεύονται και από την πρωτότυπη λατινική μορφή.

Περιεχόμενα

Τυπογραφικός & Σημειολογικός Οδηγός-----	5
Πρόλογος-----	8
Εισαγωγή-----	10
ΜΕΡΟΣ 1 – Αλήθεια και Άποψη-----	15
<i>Το ρήγμα του Λόγου στον μεταμοντέρνο κόσμο-----</i>	<i>15</i>
Φαντασιακά και τεχνητή νοημοσύνη-----	16
Η αβεβαιότητα ως μήτρα της ελευθερίας-----	23
Επανεξέταση του τοπίου-----	29
ΜΕΡΟΣ 2 – Πραγματικότητα και Φαντασία-----	32
<i>Το τραύμα της αλήθειας και η γοητεία του ψεύδους-----</i>	<i>32</i>
Φαντασιακά και πραγματικότητα-----	33
Το χριστιανικό φαντασιακό σε Ανατολή και Δύση-----	34
Η μεγάλη σύγκρουση και το ισλαμικό φαντασιακό-----	41
Η Τζιχάντ σε αφύπνιση — οι δυτικές κοινωνίες σε ύπνωση-----	49
Το διαμάντι που ράγισε-----	52
Θρησκεία και πραγματικότητα: σύνοψη-----	54
Ο Άλλος: Εβραίοι και δούλοι στα φαντασιακά των θρησκειών-----	57
Η πείνα για νόημα-----	61
Εγωισμός και Νόημα. Το Εγώ και ο Άλλος-----	63
Η ιδεολογική μετάλλαξη των φαντασιακών-----	67
Η άρνηση πραγματικότητας ως προσωπικό βίωμα-----	70
Νεωτερικά φαντασιακά-----	72
Η Αγιάν και ο Κρις: δύο φωνές απέναντι στη μεταμοντέρνα ανηθικότητα-----	78
Ο αντισημιτισμός και το ανθρωπιστικό φαντασιακό-----	81
Χρόνος, αλλαγή και η ώριμη στιγμή του ηγέτη-----	86
Τα φαντασιακά του μαρξισμού και του νεομαρξισμού-----	91
Η γενεαλογία της οικοφοβίας. Από τον Ηρόδοτο στον Ρουσσώ-----	103
Πώς φτάσαμε ως εδώ;-----	106
Ο εξτρεμισμός ως νομοτέλεια των σύγχρονων φαντασιακών-----	112
Η δολοφονία της άποψης-----	119
Η παραλογική λογική του πλήθους-----	121
Η ρωγμή του πραγματικού-----	125

Το τίμημα της φαντασιακής επικράτησης-----	127
ΜΕΡΟΣ 3 – Άτομο και Δήμος-----	128
<i>Προς ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο-----</i>	<i>128</i>
Το «κοινό». Από τον πολίτη στην ευθύνη του Δήμου-----	128
Μύθος και Λόγος: Μια αριστοτελική συμφιλίωση-----	131
Προσωπικός και κοινωνικός λογαριασμός-----	133
Από το φαντασιακό στη συγκρότηση νοήματος: το νέο «κοινό»-----	137
Επίλογος-----	141
Παράρτημα (μόνο στην ελληνική έκδοση)-----	145
<i>Πετώντας ψηλά. Το φαντασιακό της Ελλάδας της μεταπολίτευσης-----</i>	<i>145</i>
Πρόλογος-----	146
Η μυθολογία της Μεταπολίτευσης γεννιέται-----	147
Η «Εθνική Αντίσταση»-----	149
Ο ρόλος του ΠΑΣΟΚ-----	151
Ρεαλισμός και φαντασιακός παραλογισμός-----	152
Η πινέζα που θα τρυπήσει το φαντασιακό-----	155
Σημείωμα του συγγραφέα-----	158

Πρόλογος

Ξεκίνησα με την πρόθεση να γράψω κάτι στη γραμμή που υπαινίσσεται ο τίτλος και ο υπότιτλος — όμως η πραγματική μορφή του βιβλίου αποκαλύφθηκε μόνο σταδιακά. Στην αρχή υπήρξε ένα χαλαρό, αδόμητο σημειωματάριο: διάσπαρτες σκέψεις, ερωτήματα, αποσπάσματα, δισταγμοί. Μια προσπάθεια να βάλω τάξη μέσα μου· να ξαναβρώ την αίσθηση τού τι είναι αληθινό.

Σιγά σιγά, άρχισε να σχηματίζεται ένας σκοπός: να εντοπίσω πότε χάσαμε το νήμα· να ξεχωρίσω την αλήθεια από την άποψη· να καταλάβω πότε και πώς η φαντασία έπαψε να αποτελεί χώρο δημιουργίας και μετατράπηκε σε δύναμη εξουσίας.

Έτσι, μέσα και από τη συνομιλία με τη σχετική βιβλιογραφία, άρχισε να διαμορφώνεται το περιεχόμενο.

Όσο για τη μορφή, με έλκει βαθιά η ιδέα της καινοτομίας: της προσπάθειας να κάνεις τα πράγματα αλλιώς. Με αυτό το πνεύμα, επιχείρησα ένα κείμενο που κινείται ανάμεσα στη λογοτεχνία και στο δοκίμιο, συνδυάζοντας ανάλυση και βιωματικότητα. Αν αυτή η σύνθεση λειτουργεί, θα το κρίνει ο αναγνώστης.

Το βιβλίο γράφτηκε — ή, μάλλον, ειπώθηκε πρώτα — το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 2025, ανάμεσα στην Αθήνα, στην Κρήτη και στη Λευκωσία. Ακολούθησε αρκετός χρόνος γλωσσικής επεξεργασίας και, κυρίως, δόμησης: η μεταμόρφωσή του από προφορικό σε γραπτό — με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Στο φόντο της όποιας έμπνευσης βρίσκονται μορφές ανθρώπων που αγάπησα· που γνώρισα — είτε στη ζωή είτε μέσα από τις σελίδες της Ιστορίας· από το παρόν, το παρελθόν, ή και από προσδοκίες για το μέλλον. Όλοι αυτοί έχουν την ευγνωμοσύνη μου. Αν υπάρχει μία λέξη που σταδιακά θα αναδυθεί μέσα από τις γραμμές που ακολουθούν — και που, όλο και περισσότερο, με αφορά σήμερα — είναι αυτή: ευγνωμοσύνη.

17 Οκτωβρίου 2025, Boutique Patisserie, Λευκωσία

* * *

Η ελληνική έκδοση του βιβλίου διατίθεται δωρεάν, σε μορφή PDF, από την προσωπική μου σελίδα www.artdrop.net, ενώ κυκλοφορεί σε έντυπη μορφή μέσω της Amazon και συνεργαζόμενων βιβλιοπωλείων.

Από το 2026 θα ακολουθήσουν έντυπες και ηλεκτρονικές εκδόσεις σε άλλες γλώσσες.

Τα καθαρά έσοδα από την ελληνική έκδοση θα διατεθούν εξ ολοκλήρου για την υποστήριξη του αγώνα της Ουκρανίας. Λεπτομέρειες στο *Σημείωμα του συγγραφέα*, στο τέλος του βιβλίου.

Εισαγωγή

Η φαντασία στην εξουσία!

Επαναστάτες το είπαν αυτό, παιδιά της γενιάς του '60. Μιας επανάστασης νέου τύπου, χωρίς σαφή αιτία, τύπου Τζέιμς Ντιν· μιας επανάστασης από πλήξη — και με τα λεφτά του μπαμπά, όπως παρατηρεί δηκτικά και ο Πορτοκάλογλου. Επανίστατο η νεολαία όχι για να σωθεί, αλλά για να ξεφύγει από την ανία της ευζωίας.

Και όμως — μες στα ρηγά και στα στραβά της, εκείνη η εποχή άφησε πίσω της και κάτι ίσιο. Ας πούμε, τον ηγέτη της, τον Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ, που, με τα χρόνια, από επαναστατημένος εικοσάχρονος μεταμορφώθηκε σε σοβαρό ευρωβουλευτή που μιλά για το μέλλον της Ευρώπης. Ποιος θα το φανταζόταν τότε, όταν φώναζε πως κάτω από τα πεζοδρόμια υπάρχει παραλία (*Sous les pavés, la plage!*)· όταν πέταγε πέτρες στον σαστισμένο Ντε Γκωλ, ο οποίος, σαν να μην του έφταναν οι Ναζί που είχαν μπει κάποτε απρόσκλητοι στο κατώφλι του, έπρεπε τώρα να υπομείνει και τον Ντανιέλ, που γύρευε παραλίες μες στις φλόγες.

Αναρωτιέμαι, λοιπόν: τι θα γινόταν αν η φαντασία ερχόταν πράγματι στην εξουσία; Τι άλλο; Θα την ασκούσε. Όπως ασκεί κάθε εξουσία: με τη δύναμή της. Το σύνθημα ακούστηκε ποιητικό, σχεδόν ρομαντικό — ακούστηκε Ρεμπώ — και συγκίνησε πολλούς. Αντί για τους καπιταλιστές, να κυβερνά η φαντασία! Όμορφα λόγια.

Αυτό που θα προσπαθήσω να δείξω εδώ πιο κάτω είναι ότι το σύνθημα του Ντανιέλ και των συντρόφων του δεν είχε καμιά πραγματική καινοτομία άρα απολύτως τίποτα το επαναστατικό. Και ο λόγος είναι ότι, με μερικές ελάχιστες εξαιρέσεις, η φαντασία πάντα βρισκόταν και συνεχίζει να βρίσκεται στην εξουσία. Και ότι, ακόμη χειρότερα, αυτό είναι ένα πρόβλημα, ένα μεγάλο πρόβλημα, παρά μια κάποια λύτρωση.

Χρησιμοποιώ τη λέξη «φαντασιακό» εμπνεόμενος από τη σημασία που της έδωσε πρώτος ο Κορνήλιος Καστοριάδης: ως το σύνολο των κοινωνικών σημασιών, αφηγήσεων και μορφών που επινοεί η ανθρώπινη φαντασία — φτιαγμένες από ελπίδες, φόβους, επιθυμίες — χωρίς αυθύπαρκτη υλική υπόσταση, αλλά με βαθιά επιδραστική δύναμη. Πρωτογενώς ανύπαρκτα· δευτερογενώς καθοριστικά. Γιατί τα φαντασιακά δεν απεικονίζουν απλώς τον κόσμο· συχνά τον κατασκευάζουν.

Εδώ με ενδιαφέρει τόσο η προέλευσή τους όσο και το σημερινό τους στίγμα και η ισχύς τους — η ικανότητά τους να διαμορφώνουν την εμπειρία, την κρίση, τη ζωή μας.

Με τον όρο «φαντασικό» δεν εννοώ απλώς την ανθρώπινη ικανότητα να φαντάζεται, ούτε δηλώνω αναγκαστικά κάτι ψευδές. Εννοώ μια συμβολική δομή μέσα από την οποία το άτομο ή η συλλογικότητα προσπαθεί να κατανοήσει τον κόσμο και να οργανώσει τη θέση του μέσα σε αυτόν. Τα φαντασικά είναι συστήματα νοηματοδότησης: δημιουργούν, ερμηνεύουν, κινητοποιούν.

Μπορεί να είναι θρησκευτικά, εθνικά, ιδεολογικά, ηθικά ή και ιδιωτικά. Το κρίσιμο, όμως, δεν είναι το περιεχόμενό τους, αλλά η σχέση τους με την **πραγματικότητα**: αν την αναγνωρίζουν ή την υποκαθιστούν· αν συνομιλούν με την **αλήθεια** ή την αντικαθιστούν με **ψευδαίσθηση**. Αν γίνονται γλώσσες κατανόησης, ή μηχανές επιβολής.

Το φαντασικό είναι λοιπόν ο τρόπος με τον οποίο το **νόημα** γίνεται αφήγηση. Όμως όταν η αφήγηση αποκόπτεται από την πραγματικότητα, δεν παράγει πια κατανόηση — παράγει **παραίσθηση**. Και εκεί που ο Μύθος άλλοτε λειτουργούσε ως γέφυρα προς το Άγνωστο, το αποκομμένο φαντασικό γίνεται κλειστό κάστρο, που επιβάλλει βεβαιότητες και καταργεί ερωτήματα.

Σε αυτή τη λεπτή μετατόπιση — από την αφήγηση στην παραίσθηση, από το νόημα στη χειραγώγηση — εδράζεται η προβληματική που διατρέχει το παρόν βιβλίο.

Σε αυτή την έννοια του φαντασικού παραπέμπει και ο υπότιτλος του βιβλίου, καθώς και η αντίστιξη **Μύθου και Λόγου** που το διατρέχει: όχι ως αντίπαλα, αλλά ως δυναμικά συνεργατικά πεδία νοήματος — όταν διατηρούν τη σύνδεσή τους με την πραγματικότητα.

* * *

Οι θρησκείες υπήρξαν ο κατεξοχήν τόπος αυτών των φαντασικών. Ο Δίας στον Όλυμπο, η κόλαση και το καθαρτήριο, οι 72 παρθένες του Ισλάμ — όλα προϊόντα φαντασικής κατασκευής. Δεν υπάρχουν πουθενά στον πραγματικό κόσμο των αισθήσεων. Υπάρχουν μόνο μες στο νου μας.

Ο 20ός αιώνας, ιδιαίτερα στη Δύση, αποδυνάμωσε τις θρησκείες, αλλά δεν εξάλειψε τα φαντασικά. Το αντίθετο. Το κενό που άφησε η κατάρρευση των θρησκειών — το «χάος» που περιέγραψε ο Νίτσε με την ανακοίνωση του «θανάτου του Θεού» — ήρθε να καλυφθεί από νέες ιδεολογίες-μεταθρησκείες: ο προλετάριος που θα σκοτώσει τον αστό· ο Άριος που θα εξοντώσει τον Οβριό· η ιδέα πως μέσα από τη μαζική καταστροφή, θα έρθει η λύτρωση. Αυτά ήταν τα νέα, σωτηριολογικά φαντασικά που αιματοκύλισαν τον κόσμο — μετρώντας πάνω από 150 εκατομμύρια νεκρούς και ατελείωτο τρόμο, φτώχεια και δυστυχία.

Αντίπαλος της φαντασίας ήταν πάντα η **πραγματικότητα**. Και η πραγματικότητα δεν χαρίζεται: διαψεύδει, εκθέτει, ακυρώνει. Όποιος δεν επικοινωνεί μαζί της, παραμένει πνευματικά νεκρός — καθηλωμένος σε ψευδαισθήσεις.

Η **λογική**, γέννημα του αρχαιοελληνικού πνεύματος, ήταν το πρώτο εργαλείο αντίστασης απέναντι στα φαντασιακά. Όμως για να έχει νόημα η λογική, πρέπει να υπάρχει **αλήθεια**. Αλλιώς, μετατρέπεται σε ένα ακόμη εργαλείο αυθαιρεσίας. Μόνο όταν συνδέεται με την αλήθεια, μπορεί να τραβήξει την κρίσιμη γραμμή που χωρίζει τη γνώση από την πίστη, την πραγματικότητα από το φαντασιακό.

Η **πραγματικότητα** και η **αλήθεια**, ως αντίδοτο στα μύρια όσα φαντασιακά, θα παραμεριστούν για αιώνες· θα μπουν στο ψυγείο της Ιστορίας και θα λατρεύονται μονάχα από λίγους — συνήθως καταφρονημένους και κυνηγημένους. Και όμως, η δύναμή τους είναι εκρηκτική. Η μνήμη της αίγλης τους βαραίνει αφόρητη. Στην εποχή της Αναγέννησης, στον ευρωπαϊκό χώρο, θα ξεπηδήσουν και πάλι από τις σκιές· και με αναίδεια θα προκαλέσουν τα κυρίαρχα φαντασιακά. Σταδιακά, θα περιορίσουν τον ζωτικό τους χώρο· θα τα αμφισβητήσουν· θα τα μεταμορφώσουν.

Ένας νέος κόσμος θα γεννηθεί — ένας κόσμος όπου η φαντασία δεν θα βρίσκεται πια, τουλάχιστον όχι μόνη της, στην εξουσία. Είναι αυτός που σήμερα ονομάζουμε **Δυτικό κόσμο**· όχι με κάποια στενή, ρατσιστική ή γεωγραφική περιχαράκωση, αφού σε αυτόν ανήκουν — και μάλιστα σε περίλαμπρη θέση — οι Κορεάτες, οι Ιάπωνες και άλλοι λαοί. Δεν έχω καμία δυσκολία ή επιφύλαξη να πω ότι αυτός ο κόσμος είναι καλύτερος. Και όταν λέω καλύτερος, δεν εννοώ κάποια αφηρημένη ή αυθαίρετη ιδέα· εννοώ τον κόσμο προς τον οποίο κινούνται οι άνθρωποι — εκείνον στον οποίο προσπαθούν να φτάσουν για να ξεφύγουν από έναν άλλο, χειρότερο. Όπως ακριβώς αποκαλούμε ψυχρότερο το σώμα προς το οποίο ρέει η θερμότητα, όταν εγκαταλείπει ένα θερμότερο· με την ίδια φυσική βεβαιότητα.

Πιο κάτω επιχειρώ να αναδείξω τη μεγάλη δύναμη που ασκούν τα φαντασιακά στις δυτικές κοινωνίες — και όχι μόνο. Προσπαθώ να εξηγήσω από πού απορρέει αυτή η ισχύς και ποιες είναι οι επιπτώσεις της.

Υπό το φως των εμπειρικών δεδομένων, θα επιχειρήσω να διατυπώσω μια μικρή θεωρία. Γιατί υπάρχουν, τελικά, αυτά τα φαντασιακά; Ποια βαθύτερη ανθρώπινη ανάγκη υπηρετούν; Πώς μπορούμε να τα οριοθετήσουμε απέναντι στον κόσμο της πραγματικότητας; Από πού μπορούμε να εμπνευστούμε για να χαράξουμε αυτό το κρίσιμο όριο; Και με ποια εργαλεία μπορούμε να φτάσουμε σε μια τέτοια βέλτιστη οριοθέτηση;

Όταν τα φαντασιακά μένουν χωρίς όριο, χωρίς αντίβαρο, καταλήγουν να απορροφούν όλον τον νοηματικό ορίζοντα της κοινωνίας. Η πραγματικότητα — με τα δεδομένα της, τις ανάγκες και τις

αντιστάσεις της — υποχωρεί μπροστά σε αφηγήσεις που ικανοποιούν επιθυμίες, ενοχές ή ιδεολογικές βεβαιότητες. Σε τέτοιες συνθήκες, δεν είναι απλώς δύσκολο να ληφθούν ορθολογικές αποφάσεις· είναι σχεδόν αδύνατο να υπάρξει συλλογική συνείδηση των πραγματικών κινδύνων που απειλούν την κοινωνία. Η ανάγκη οριοθέτησης, λοιπόν, δεν είναι αφηρημένη φιλοσοφική απαίτηση, αλλά προκύπτει από μια επείγουσα, σχεδόν υπαρξιακή ανάγκη: να προστατευθεί η δυνατότητα του πολιτισμού να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και τον κόσμο.

Δεν τρέφω αυταπάτες: η αντιμετώπιση των απειλών που θα συζητηθούν ξεπερνούν τις δυνατότητες κάθε επιμέρους χώρας του δυτικού κόσμου. Είναι στόχοι που μπορούν να επιτευχθούν μόνο μέσα από ευρύτερες δυναμικές. Θα πω δυο λόγια για το ποιες θα μπορούσαν να είναι αυτές· ποια θα ήταν εκείνη η «δεύτερη Αναγέννηση» όπου η πραγματικότητα θα ανάγκαζε και πάλι τα φαντασιακά να παραχωρήσουν χώρο, επιτρέποντας στην αλήθεια να ανακτήσει μέρος της εξουσίας που της ανήκει — ως απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε αληθινό πολιτισμό.

Τέλος, με ενδιαφέρει — και πιστεύω πως έχει αξία — η προσωπική, βιωματική οπτική. Μέσα από τη δική μου πορεία αποκόλλησης από διάφορα φαντασιακά — για μένα δεν ήταν άλλα από τα ευαγγέλια και τα εξαπτέρυγα της αριστεράς — διαπίστωσα πως αυτή η πορεία δεν είναι ούτε μοναχική ούτε αδιάφορη. Είναι συναρπαστική, σαν να βγαίνεις από τη σπηλιά του Πλάτωνα στο φως, ενώ ξέρεις πως την ίδια διαδρομή την έχουν ήδη διανύσει και άλλοι, πολλοί. Και αυτή η σκέψη φέρνει ελπίδα.

Η φαντασία στην εξουσία!

Αυτό ακριβώς είναι που ζούμε. Και από εκεί, ξεκινούν πολλά από τα δεινά της εποχής μας.

Η κυρίαρχη πεποίθηση των τελευταίων δεκαετιών είναι πως οι μεγάλες αφηγήσεις έχουν πεθάνει — και μαζί τους η δυνατότητα να ορίσουμε συλλογικό νόημα. Ο Φουκουγιάμα έφτασε να μιλήσει για το «τέλος της ιστορίας». Στην πραγματικότητα, οι αφηγήσεις δεν πέθαναν· μεταμορφώθηκαν. Πήραν τη μορφή φαντασιακών σχημάτων — ισχυρών κατασκευών της φαντασίας μας — που όχι μόνο καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο, αλλά και ασκούν εξουσία πάνω μας.

Το παρόν βιβλίο είναι μια απόπειρα να αντικρίσουμε αυτήν την κυριαρχία της φαντασίας· να κατανοήσουμε τη φύση της, τη λειτουργία της, τα όριά της· και να αναζητήσουμε έναν νέο διαχωρισμό: ανάμεσα στο επινοημένο και στο πραγματικό· ανάμεσα στο φαντασιακό και στην αλήθεια· ανάμεσα στην ανάγκη της πίστης και στην ευθύνη της σκέψης.

Και επειδή και ο Ντανιέλ ανήκει και αυτός σε εκείνους που κάποτε κατέβηκαν από τα φαντασιακά, είμαι σχεδόν βέβαιος πως αν κάναμε αυτή την κουβέντα σήμερα, θα χαμογελούσε με νόημα — και θα συμφωνούσε.

Θα συμφωνούσε ότι το μόνο σύνθημα που μπορεί σήμερα να προάγει τον άνθρωπο, η μόνη συνθήκη που έχει αποδεδειγμένα προάγει τον πολιτισμό στο παρελθόν, είναι το ακριβώς αντίθετο από τις κοινοτοπίες της νεότητάς του: είναι η συνθήκη όπου η φαντασία **δεν** βρίσκεται στην εξουσία.

Γιατί όσο η φαντασία παραμένει στην εξουσία, ο κόσμος μας θα κυβερνάται από παραισθήσεις.

ΜΕΡΟΣ 1 – Αλήθεια και Άποψη

Το ρήγμα του Λόγου στον μεταμοντέρνο κόσμο

Φαντασιακά και τεχνητή νοημοσύνη

Καθώς στα επόμενα κεφάλαια θα επανέρχεται μια κύρια σύγχυση της εποχής μας, μεταξύ αλήθειας και άποψης, ας ξεκινήσουμε με έναν «άψυχο» αλλά ακριβή συνομιλητή: ένα μεγάλο γλωσσικό μοντέλο (large language model, LLM), το οποίο στη συνέχεια θα αναφέρω απλώς ως «μοντέλο».

Δεν το κάνω για να εξυμνήσω την τεχνητή νοημοσύνη. Το κάνω γιατί αυτός ο ψυχρός μηχανισμός μπορεί να μας βοηθήσει να σκεφτούμε καθαρότερα τι είναι δεδομένο, τι είναι αλήθεια, τι είναι άποψη και τι είναι προτίμηση — έννοιες που τόσο οι κοινωνίες όσο και τα άτομα συχνά διαχειρίζονται με σύγχυση ή σκοπιμότητα.

Με άλλα λόγια: δεν θα δούμε πώς οι μηχανές μιμούνται τον άνθρωπο, αλλά τι μπορεί να μάθει ο άνθρωπος από τις μηχανές, όταν καλείται να ξεχωρίσει την πραγματικότητα από το φαντασιακό του.

Θα επιχειρήσω λοιπόν μια βασική περιγραφή του τρόπου λειτουργίας ενός μεγάλου γλωσσικού μοντέλου, για δύο λόγους:

Πρώτον, επειδή το ανάλογο αυτό θα μου επιτρέψει να εισαγάγω με σαφήνεια ορισμένους όρους — όπως **πραγματικότητα, αλήθεια, άποψη, προτίμηση** — οι οποίοι έχουν κεντρική σημασία στο κείμενο που ακολουθεί, αλλά συχνά γίνονται αντιληπτοί με ασάφεια ή και αυθαιρεσία.

Δεύτερον, γιατί με τον τρόπο αυτό θέλω να καταδείξω ότι οι έννοιες με τις οποίες καταπιάνομαι εδώ έχουν μια τεκμηριωμένη, και μάλιστα επαναστατική, χρησιμότητα· μια χρησιμότητα που διαμορφώνει ριζικά την εποχή μας. Ελπίζω, βέβαια, ότι ο αναγνώστης δεν ανήκει στην κατηγορία των σύγχρονων Λουδιτών — εκείνων που θεωρούν την τεχνητή νοημοσύνη κάτι το δαιμονικό, που απειλεί να μας καταστρέψει.

* * *

Τι συμβαίνει, λοιπόν, όταν κανείς υποβάλει μια ερώτηση στο ChatGPT; Πώς κατορθώνει να απαντά τόσο εύστοχα;

Δύο πράγματα συμβαίνουν. Πρώτον, το μοντέλο έχει πρόσβαση σε μια τεράστια δεξαμενή δεδομένων, αντλημένων από την καταγεγραμμένη πραγματικότητα — δηλαδή από κείμενα, βιβλία, άρθρα, ιστοσελίδες, δημόσιους διαλόγους, κ.λπ.

Δεύτερον, διαθέτει έναν ευφυή μηχανισμό επεξεργασίας αυτών των δεδομένων, ο οποίος του επιτρέπει να εντοπίζει πρότυπα, να σταθμίζει πιθανότητες, και να συνθέτει μια απάντηση που, σχεδόν πάντοτε, είναι εύστοχη και πειστική.

Ας δούμε μερικά παράδειγμα.

Αν ρωτήσουμε το ChatGPT *ποια είναι πιο ανεπτυγμένη χώρα: η Βόρεια ή η Νότια Κορέα*, θα μας απαντήσει — βάσει όλων των δεικτών που έχει στη διάθεσή του και οι οποίοι μετρούν διαφορετικές πτυχές της ανάπτυξης — ότι η Νότια Κορέα είναι, με τεράστια διαφορά, η πιο ανεπτυγμένη.

Αν το ρωτήσουμε: *και εσύ τι άποψη έχεις;* η απάντηση δεν θα αλλάξει καθόλου. Και πάλι θα παραπέμψει σε δείκτες και δεδομένα, και θα επαναλάβει πως, σύμφωνα με αυτά, η Νότια Κορέα είναι σαφώς πιο ανεπτυγμένη.

Εδώ λοιπόν έχουμε: **Τα δεδομένα**, τα οποία καταγράφουν την πραγματικότητα του ερωτήματος, και την **αλήθεια** που προκύπτει από την επεξεργασία τους.

Σε αυτό το επίπεδο, δεν υπάρχει άποψη που να στέκεται απέναντι στην αλήθεια. Υπάρχει απλώς η αλήθεια — και ό,τι αντιστρατεύεται την αλήθεια, δεν είναι άποψη· είναι **ψέμα**.

Φυσικά, μπορεί κάποιος να επιμείνει: *Εμένα όμως μου αρέσει περισσότερο η Βόρεια Κορέα — είναι πιο οικολογική, δεν έχει υπερκατανάλωση, η ατμόσφαιρα είναι καθαρή, το βράδυ βλέπεις αστέρια*. Όλα αυτά είναι υποκειμενικά εύλογα — και κανείς δεν σου απαγορεύει να αγαπάς αυτό που αγαπάς. Άβυσσος η ψυχή του ανθρώπου.

Όμως το αρχικό ερώτημα δεν ήταν *τι σου αρέσει*; Ήταν: *ποια χώρα είναι πιο ανεπτυγμένη*; Και αυτό το ερώτημα δεν ανήκει στη σφαίρα των υποκειμενικών προτιμήσεων· ανήκει στη σφαίρα της αντικειμενικά προσδιορίσιμης αλήθειας.

Βέβαια, το παράδειγμά μας εδώ ήταν σκόπιμα ακραίο: καλούμασταν να συγκρίνουμε μια χώρα με κτηνώδες ολοκληρωτικό καθεστώς, με μια εντυπωσιακά αναπτυγμένη δημοκρατία. Ας περάσουμε τώρα σε κάτι πιο ρεαλιστικό και κοντινό: *Αγγλία ή Γαλλία*;

Σε αυτή την περίπτωση, το ChatGPT — βυθιζόμενο και πάλι μες στα δεδομένα της πραγματικότητας — δεν θα βρει τόσο συντριπτικές διαφορές. Θα απαντήσει ότι σε κάποιους δείκτες υπερέχει η Αγγλία, σε κάποιους άλλους η Γαλλία. Και πάλι, υπάρχει μία σαφής αλήθεια, η οποία καταγράφεται, μετριέται και τεκμηριώνεται. Και πάλι δεν υπάρχει χώρος για «προσωπικές απόψεις» ως εναλλακτική στην πραγματικότητα. Η αλήθεια, όμως, στην περίπτωση αυτή, δεν έχει την απολυτότητα που είχε πριν.

Είναι πιο σχετική, πιο λεπτή, ίσως και πιο δύσκολη στη διατύπωση. Όμως — και αυτό είναι το κρίσιμο σημείο — δεν παύει να είναι αλήθεια. Δεν γίνεται άποψη. Η σχετικότητά της δεν την ακυρώνει· απλώς απαιτεί στοχαστικότητα στη διαχείρισή της.

Υπάρχει ένα ενδιαφέρον βιβλίο που βοηθά να κατανοήσουμε αυτή τη στοχαστική προσέγγιση της αλήθειας: (Douglas W. Hubbard, *How to Measure Anything: Finding the Value of Intangibles in Business*, 2007). Ο τίτλος του προκαλεί έκπληξη: *Πώς να μετρήσεις τα πάντα!* Και προκαλεί έκπληξη γιατί έχουμε συνηθίσει να σκεφτόμαστε τη μέτρηση και την αλήθεια με δυαδικό τρόπο:

Είναι μαύρο ή άσπρο; Μπορεί να μετρηθεί ή όχι;

Στο στοχαστικό σύμπαν του Χάμπαρντ όμως, η μέτρηση δεν σημαίνει απόλυτος προσδιορισμός· σημαίνει περιορισμός της αβεβαιότητας. Αν δεν ξέρεις τίποτα για ένα φαινόμενο και μάθεις κάτι — όχι απαραίτητα το όλον, αλλά ένα κομμάτι του — τότε το έχεις μετρήσει. Έχεις βελτιώσει την εικόνα σου για την πραγματικότητα.

Και αυτή ακριβώς είναι η λειτουργία της αλήθειας όπως την αντιλαμβανόμαστε εδώ: δεν είναι μία θεική αποκάλυψη, ούτε απόλυτη αυθεντία· είναι το όριο της αβεβαιότητας, που όσο προσεγγίζουμε και κατανοούμε, τόσο καθαρότερα βλέπουμε.

* * *

Υπάρχουν, τέλος, και πάρα πολλές περιπτώσεις όπου η αλήθεια της πραγματικότητας υπάρχει αλλά παραμένει άγνωστη: τα διαθέσιμα δεδομένα είναι συγκεχυμένα, ασαφή ή απλώς ανεπαρκή ώστε να επιτρέψουν μία τελεσίδικη κρίση.

Για παράδειγμα: *υπάρχει ζωή αλλού στον Γαλαξία;* Αυτό είναι ένα ερώτημα του οποίου η απάντηση — η αλήθεια — υπάρχει· απλώς δεν τη γνωρίζουμε ακόμη, και ίσως δεν θα τη μάθουμε ποτέ. Τι νόημα έχει, λοιπόν, να έχει κανείς άποψη επί αυτού; Κανένα. Η άποψη, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, αφορά απλώς την υποκειμενική μας προτίμηση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν είναι παρά μια μορφή μεγαλομανίας.

Η μόνη στάση που δεν συνιστά ύβρη απέναντι στο άγνωστο είναι το σεμνό αλλά συχνά περιφρονημένο *δεν ξέρουμε*. Αυτό θα σου απαντήσει και το ChatGPT, αν του θέσεις το ερώτημα.

Ας μεταβούμε τώρα σε ένα διαφορετικού τύπου ερώτημα. Ας υποθέσουμε ότι ρωτάμε: *ποιο είναι το ιδανικό μέγεθος του κοινωνικού κράτους σε μια χώρα μετρούμενο ως ποσοστό των κρατικών δαπανών επί του ΑΕΠ;*

Εδώ, η απάντηση είναι απλή και απογοητευτικά ειλικρινής: δεν υπάρχει απάντηση. Δεν υφίσταται καταγεγραμμένη κάποια αλήθεια για ένα τέτοιο ερώτημα.

Φυσικά, γνωρίζουμε εμπειρικά ότι η αύξηση του κοινωνικού κράτους επιλύει ορισμένα προβλήματα, αλλά παράγει άλλα. Αντίστοιχα, η μείωσή του λύνει κάποια διαφορετικά, αλλά δημιουργεί νέες δυσκολίες. Υπάρχουν δηλαδή πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, όχι όμως μια καθολικά ενδεδειγμένη απάντηση.

Το βέλτιστο μέγεθος του κοινωνικού κράτους δεν αποτελεί λοιπόν ζήτημα αλήθειας, αλλά ζήτημα προτεραιοτήτων, αξιών, ιδεολογίας. Είναι αντικείμενο πολιτικής κρίσης — όχι επιστημονικής απόφασης.

Αναμφίβολα, υπάρχουν δύο θεωρητικά άκρα: το μηδενικό κοινωνικό κράτος και το πλήρως καθολικό. Ωστόσο, και τα δύο βρίσκονται εκτός πραγματικότητας, αφού δεν έχουν υπάρξει ποτέ στον πραγματικό κόσμο.

Ανάμεσά τους, όμως, απλώνεται ένα πλήθος εναλλακτικών — διαφορετικά σημεία ισορροπίας που κάθε κοινωνία μπορεί να υιοθετήσει, ανάλογα με τη συλλογική της ταυτότητα. Και δεν υπάρχει καμία επιστημονική μέθοδος που να μπορεί να επιλέξει ποιο είναι το σωστό. Η επιλογή αυτή είναι πολιτική, αξιακή — όχι επιστημονική ή τεχνική.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, πλέον στο πεδίο της άποψης — όχι της αλήθειας.

Και όπως στο πεδίο της αλήθειας το αποτελεσματικότερο εργαλείο που διαθέτουμε είναι η **επιστήμη**, έτσι και στο πεδίο της άποψης το θεμελιωδέστερο εργαλείο είναι η **δημοκρατία**.

Αυτό είναι, στην ουσία, το μεγαλείο της δημοκρατίας: πρόκειται για έναν θεσμό βαθιά αποτελεσματικό, ο οποίος μας επιτρέπει να παίρνουμε συλλογικές και ειρηνικές αποφάσεις εκεί ακριβώς όπου δεν υπάρχει μία και μόνη σωστή απάντηση.

Σε πεδία όπου συνυπάρχουν διαφορετικές απόψεις, διαφορετικές αξίες, διαφορετικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, και όπου καμία από τις εκδοχές δεν έχει το προνόμιο της αλήθειας με επιστημονική έννοια, η δημοκρατία λειτουργεί όχι ως εργαλείο ανακάλυψης της αλήθειας, αλλά ως μηχανισμός ειρηνικής διαχείρισης της διαφωνίας.

Τέλος, καθώς η αλήθεια εξαρτάται από τα δεδομένα, εάν τα δεδομένα αυτά δεν είναι αντιπροσωπευτικά, τότε προκύπτει αυτό που ονομάζουμε **προκατειλημμένη αλήθεια (bias)**.

Όπως ακριβώς ένα μη αντιπροσωπευτικό εκλογικό δείγμα δεν μπορεί να στηρίξει μια αξιόπιστη πρόβλεψη, έτσι και μια βάση δεδομένων που αντανακλά μόνο μερικώς την κοινωνική πραγματικότητα, παράγει μια στρεβλή, ελλιπή εικόνα της.

Υπολογίζεται ότι ένα 15 με 20% των αμιγώς κοινωνικών ερωτημάτων είναι ιδιαίτερα ευάλωτο σε τέτοιου είδους παραμορφώσεις. Αυτό οφείλεται είτε στην έλλειψη αξιόπιστων δεδομένων, είτε στην πολιτισμική μονομέρεια των πηγών, είτε στην ίδια τη δυναμική της κοινωνικής εξέλιξης που δυσχεραίνει την παραγωγή σταθερών δεικτών.

Η αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού αποτελεί σήμερα κεντρικό μέλημα των εταιρειών που εκπαιδεύουν τα μεγάλα γλωσσικά μοντέλα, καθώς και των κοινοτήτων που τα αξιολογούν. Πρόκειται για έναν διαρκώς εξελισσόμενο τομέα, στον οποίο καταγράφεται σημαντική πρόοδος — αν και χωρίς καμία αυταπάτη ότι θα υπάρξει απόλυτη εξάλειψη αυτού του τύπου των στρεβλώσεων.

Υπάρχει λοιπόν η αλήθεια, την οποία αποκωδικοποιούμε μέσω της επιστήμης, και υπάρχει και η άποψη, η οποία αποτελεί κάτι εντελώς διαφορετικό: αφορά πεδία όπου καλούμαστε εμείς να αποφασίσουμε — ιδίως όταν πρόκειται για τον δημόσιο και κοινό μας βίο. Η αλήθεια είναι γραμμένη στην πραγματικότητα και αποτυπώνεται σε συγκεκριμένα, επαληθεύσιμα δεδομένα. Είναι όχι μόνο ανώφελο αλλά και ανόητο να έχει κανείς άποψη για την αλήθεια· όταν η άποψη έρχεται σε αντίθεση με την αλήθεια, δεν είναι άποψη — είναι ψέμα.

Η αλήθεια, βεβαίως, δεν είναι πάντα γνωστή: τα δεδομένα που την τεκμηριώνουν ίσως δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί — ίσως και να μην αποκαλυφθούν ποτέ. Επομένως, υπάρχει ενδεχόμενο να υπάρχουν όρια στην ίδια την αλήθεια, και σχεδόν βεβαιότητα ότι υπάρχουν όρια στην αντιληπτική ανθρώπινη δυνατότητα κατανόησής της.

Ο χώρος πέραν της αλήθειας νομιμοποιείται να καταληφθεί από την **πίστη** — αλλά μόνο υπό έναν όρο: ότι η πίστη έρχεται μετά την αλήθεια και δεν έρχεται ενάντια της. Μόνο τότε έχει πραγματικό νόημα· μόνο τότε υπηρετεί, και δεν διαστρέφει, την ανθρώπινη αναζήτηση νοήματος.

Η άποψη και η αλήθεια δεν έχουν λοιπόν καμία κοινή τομή· αποτελούν δύο διακριτούς κόσμους, εξίσου απαραίτητους για την ανθρώπινη συνθήκη, αλλά ασύμβατους ως προς τη φύση τους. Για κάθε έναν από αυτούς, η ανθρωπότητα έχει αναπτύξει ένα εξαιρετικό εργαλείο: την επιστήμη για την αλήθεια και τη δημοκρατία για την άποψη.

Δυστυχώς, στη διεπιφάνεια μεταξύ των δύο ευδοκίμει πλήθος από απατεώνες, ψευδοπροφήτες και λαϊκιστές. Αυτοί επιχειρούν με πονηριά: ή να μετατοπίσουν τεχνηέντως ένα ζήτημα από το πεδίο της

επιστημονικής αλήθειας στο πεδίο της άποψης, ώστε να το κανιβαλίσουν χωρίς λογοδοσία· ή τέλος ακόμη χειρότερα, να κάνουν το αντίστροφο: να ανυψώσουν μια άποψη στο πεδίο της αδιαμφισβήτητης αλήθειας, απαιτώντας απόλυτη και αυτονόητη συμμόρφωση.

Τέλος, είναι κρίσιμο να κατανοήσουμε πως η αλήθεια υπάρχει μόνο ως στοχαστική, όχι ως απόλυτη έννοια. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει· σημαίνει ότι φωτίζεται σταδιακά, μέσα από την έρευνα, τη μέτρηση, τον διάλογο, την κριτική. Ωστόσο, πολλοί — συνήθως άνθρωποι με χαμηλή μόρφωση, φτωχές παραστάσεις και αδύναμη κριτική ικανότητα — παρερμηνεύουν τη σχετικότητα της αλήθειας ως απουσία της. Και επειδή «όλα παίζουν», αισθάνονται ότι έχουν άποψη για τα πάντα.

* * *

Το δεύτερο δομικό στοιχείο στη λειτουργία του ChatGPT είναι ότι διαθέτει ένα μοντέλο επεξεργασίας, το οποίο του επιτρέπει να βυθίζεται στα δεδομένα και να προβλέπει, λέξη προς λέξη, την πιο κατάλληλη απάντηση.

Η μέθοδος αυτή είναι καθαρά στατιστικής φύσης. Δεν βασίζεται σε κάποια μεταφυσική ενόραση ούτε σε γνώση με την έννοια που την αποδίδουμε στον άνθρωπο. Αντιθέτως, λειτουργεί βάσει πιθανοτήτων: επιλέγει, σε κάθε στιγμή, τη λέξη που είναι στατιστικά πιο πιθανό να ακολουθήσει, δεδομένου του προηγούμενου συμφραζομένου.

Κατ' επέκταση, το μοντέλο αυτό αντιλαμβάνεται την αλήθεια όπως την ορίσαμε παραπάνω: όχι ως απόλυτη βεβαιότητα, αλλά ως στοχαστική προσέγγιση· ως ένα διαρκές παίγνιο περιορισμού της αβεβαιότητας.

Η πρόβλεψη που παράγει εμπεριέχει πάντα κάποια πιθανότητα λάθους — αυτό είναι εγγενές σε κάθε στατιστική διαδικασία. Όμως, το εντυπωσιακά υψηλό επίπεδο ακρίβειας της τελικής απάντησης αναδεικνύει πόσο χαμηλή είναι τελικά αυτή η πιθανότητα σφάλματος, όταν το μοντέλο έχει επαρκή δεδομένα και σωστή εκπαίδευση.

Ένα ακόμη ερώτημα είναι το εξής: μπορεί το μοντέλο μας να έχει **προτίμηση**; Η απάντηση είναι: από μόνο του, όχι. Δεν έχει επιθυμίες, προτιμήσεις ή συναισθήματα. Όμως, μπορείς να του ζητήσεις να ενσωματώσει μια προτίμηση, και αυτό θα το κάνει — ως οδηγία — στη βάση των δεδομένων που διαθέτει.

Η προτίμηση, σε αυτή την περίπτωση, δεν έρχεται σε αντίθεση με την αλήθεια, αλλά φωτίζει ένα μέρος της — το μέρος που είναι πιο κατάλληλο για σένα, πιο σχετικό με το πλαίσιο που εσύ έχεις ορίσει.

Παράδειγμα: Μπορείς να του ζητήσεις: *πρότεινέ μου μια ταινία από τη δεκαετία του '80, αλλά πρόσεξε, δεν μου αρέσουν οι πολύ σοβαρές, «σινεφίλ» ταινίες.*

Η απάντηση που θα λάβεις θα είναι προσαρμοσμένη σε αυτή σου την προτίμηση: θα επιλέξει μέσα από το σύνολο της αλήθειας — δηλαδή, το corpus των ταινιών της δεκαετίας του '80— εκείνες που ευθυγραμμίζονται περισσότερο με την προσωπική σου κλίση.

Έχουμε, επομένως, τρία επίπεδα: η αλήθεια είναι το σύνολο των υπαρκτών ταινιών της εποχής. Η προτίμηση είναι η υποκειμενική παράμετρος που φιλτράρει. Η απάντηση είναι το χρήσιμο απόσπασμα αυτών των δύο, δηλαδή κάτι που είναι αληθές αλλά και κατάλληλο για σένα.

Η απάντηση αυτή δεν αναιρεί τη βασική λειτουργία του μοντέλου· απλώς προσαρμόζει την απάντησή του στη δική σου προτίμηση — την οποία, φυσικά, δεν γνωρίζει εκ των προτέρων. Αυτό θα μπορεί να γίνει, μόνο εφόσον του εκχωρήσεις εσύ αυτή την πληροφορία.

* * *

Μία ενδιαφέρουσα οπτική στο θέμα της αλήθειας και της άποψης προέρχεται από τη γνωστή ρήση που αποδίδεται στον Μάρκο Αυρήλιο, *Πᾶν ὄφαινεταί, φαντασία ἐστίν (ὅτι φαίνεται εἶναι παράσταση / εντύπωση)*, σύμφωνα με την οποία όσα ακούμε είναι απόψεις και όσα βλέπουμε οπτικές. Από πρώτη άποψη, η θέση αυτή φαίνεται ως άρνηση της αλήθειας. Στην πραγματικότητα, όμως, πρόκειται για προειδοποίηση απέναντι στην αυθεντία της εποχής του. Σε έναν κόσμο όπου η γνώση μεταδιδόταν μέσω παράδοσης, ρητορείας και θρησκευτικής ερμηνείας, ο στωικός φιλόσοφος-αυτοκράτορας υπογραμμίζει την ευθύνη του ατόμου να αναστέλλει την εύκολη κρίση απέναντι στις εντυπώσεις. Χιλιάδες χρόνια αργότερα, παρά το διευρυμένο πια σώμα αλήθειας και το πολύπλοκο, θεσμικά και επιστημονικά οργανωμένο τοπίο αποτύπωσής της — με τελευταίο παράδειγμα την επανάσταση των μεγάλων γλωσσικών μοντέλων — η παρατήρησή του παραμένει επίκαιρη.

* * *

Η τεχνητή νοημοσύνη μάς αναγκάζει να κοιτάξουμε ξανά τον ίδιο μας τον νου· να αναρωτηθούμε τι σημαίνει κατανόηση, πρόθεση, ελευθερία. Τι είδους ελευθερία μπορεί, άραγε, να υπάρξει μέσα σ' έναν προβλέψιμο κόσμο; Ή μήπως είναι ακριβώς εκεί, μέσα στην αβεβαιότητα, που αρχίζει η αληθινή ελευθερία;

Η αβεβαιότητα ως μήτρα της ελευθερίας

Το πιο σημαντικό αποτέλεσμα της σύγχρονης φυσικής δεν είναι η αβεβαιότητα των πραγμάτων, αλλά η επίγνωση των ορίων της γνώσης μας — Βέρνερ Χάιζενμπεργκ

Η ελευθερία είναι απλώς η ευκαιρία να γίνεσαι καλύτερος — Αλμπέρ Καμύ

Η άποψη είναι παιδί της ελευθερίας· χωρίς αυτήν δεν έχει φωνή. Μα η σχέση της ελευθερίας με την αλήθεια είναι πιο δύσκολη. Μπορεί άραγε η αλήθεια να συνυπάρξει με την ελευθερία — ή στο βασίλειό της χωρούν μόνο οι νόμοι του αναγκαίου;

Καθόλου.

Αντίθετα, μέσα στο ίδιο το βασίλειο της αλήθειας είναι που η ελευθερία αποκτά το βαθύτερο νόημά της.

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να δείξει ακριβώς αυτό: την πρωτοκαθεδρία της ελευθερίας ακόμη και μέσα στην αλήθεια, ακόμη και μέσα στην αβεβαιότητα που πάντοτε τη συνοδεύει.

* * *

Οι φιλοσοφικές προεκτάσεις της αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει τα ανθρώπινα είναι συναρπαστικές. Σκέφτομαι, για παράδειγμα, το αρχέγονο θέμα της ελευθερίας της θέλησης, που αποτελεί τη βάση όλων των θρησκειών αλλά και όλων των πολιτειακών συστημάτων. Πάνω στην ελευθερία της θέλησης εδράζεται η ευθύνη — και πάνω στην ευθύνη, όλος ο ανθρώπινος πολιτισμός. Αν αναιρεθεί η ιδέα της ελευθερίας της θέλησης, καταρρέει κάθε έννοια ευθύνης· τίποτα δεν έχει πλέον ηθικό ή νοηματικό έρεισμα.

Πόσο ελεύθεροι είμαστε λοιπόν στην παραγγελία που δώσαμε χθες το βράδυ στο εστιατόριο; Εμείς την αποφασίσαμε, ή την αποφάσισαν οι παιδικές μας μνήμες, η κακή μας διάθεση, η ανάγκη να φανούμε πρωτότυποι, και τόσο άλλοι, άορατοι οδηγοί αυτής μας της απόφασης; Υπάρχει χώρος για κάποιο αυθεντικό δικό μας θέλω ή είναι απλώς μία ψευδαίσθηση;

Είναι πολύ δύσκολο να ξέρουμε.

Αυτό όμως που μπορούμε να γνωρίζουμε — γιατί επιβεβαιώνεται ασταμάτητα γύρω μας — είναι ότι όλα τα φαινόμενα εμπλέκονται μέσα σε μια αιτιοκρατία, μια αλυσίδα αιτίων που παράγει την αλήθεια

τους. Πάντοτε όμως υπάρχει κι ένας χώρος εκτός αυτής της αιτιοκρατίας· αυτό που αποκαλώ αβεβαιότητα.

Η μόνη λοιπόν περίπτωση να έχει επιστημονική βάση η ελευθερία της θέλησης — και να μπορεί να υπάρξει εκτός της ντετερμινιστικής αιτιοκρατίας — είναι να εδράζεται ακριβώς μέσα σε αυτή την αβεβαιότητα.

Αυτή είναι, θα έλεγα, η πεμπτούσια της ελευθερίας της θέλησης: η δυνατότητα που έχουμε να διαχειριστούμε την αβεβαιότητα του κόσμου.

Μέσα στην αβεβαιότητα εδράζεται όχι μόνο η ελευθερία της θέλησης, αλλά η ελευθερία γενικότερα.

Όταν ο Μίλτον Φρίντμαν, σε μια συνέντευξή του¹, ρωτήθηκε *Γιατί λοιπόν ελευθερία, κύριε Φρίντμαν;* απάντησε με τρόπο που θα ζήλευε ο οποιοσδήποτε φιλόσοφος: *Γιατί ζούμε σε έναν αβέβαιο κόσμο — γιατί δεν μπορούμε να είμαστε πάντα σίγουροι ποιο είναι το Καλό και ποιο είναι το Κακό.*

Η απάντησή του αυτή, απλή και τρομακτικά ακριβής, συνοψίζει όλη την ουσία: Η ελευθερία υπάρχει επειδή υπάρχει αβεβαιότητα. Αν είχαμε απόλυτη βεβαιότητα για το Καλό και το Κακό και την αλήθεια του, δεν θα υπήρχε ανάγκη για ελευθερία· θα υπήρχε μόνο συμμόρφωση.

Ο Φρίντμαν εδώ δεν υπερασπίζεται την αυτονόητη ελευθερία της άποψης· δεν αναφέρεται καν στο βασίλειο της άποψης. Μιλά για τη σχετικότητα και την αβεβαιότητα μες στο ίδιο το βασίλειο της αλήθειας.

Στέκεται με σεβασμό μπροστά στην αβεβαιότητα — εκείνη τη σημαντική αβεβαιότητα που διέκρινε στα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα του ενδιαφέροντός του. Και από αυτήν ακριβώς τη θέση εκφωνεί, με απaráμιλλο τρόπο, έναν σύγχρονο Επιτάφιο ύμνο για την ελευθερία.

* * *

Αν η επιστήμη και η τεχνολογία περιορίζουν την αβεβαιότητα και αν, ταυτόχρονα, η αβεβαιότητα αποτελεί το υπέδαφος της ελευθερίας, τότε θα μπορούσε κανείς εύλογα να συμπεράνει ότι η επιστημονική πρόοδος υπονομεύει την ελευθερία.

Μια τέτοια σκέψη φαίνεται αρχικά αναπόδραστη—αν δεν υπήρχε ένα άλλο, βαθύτερο δεδομένο, εκείνο που ο Σωκράτης συνόψισε στο περίφημο *έν οίδα ότι οὐδέν οίδα*.

¹ Συνέντευξη στο περιοδικό Reason, Δεκέμβριος 1974

Γιατί όσο κι αν η επιστήμη επεκτείνει τον χώρο του γνωστού, το πεδίο του αγνώστου δεν συρρικνώνεται· αντιθέτως, διευρύνεται. Κάθε νέα κατάκτηση ανοίγει καινούργιους ορίζοντες άγνοιας, φέρνοντας στο φως όχι μόνο λύσεις αλλά και νέα, βαθύτερα ερωτήματα. Ο κόσμος της βεβαιότητας, όσο εντυπωσιακά κι αν αυξάνεται, παραμένει ένα ελάχιστο νησί μέσα στον ωκεανό του απείρου.

Επομένως, η πρόοδος δεν ακυρώνει την αβεβαιότητα· την πολλαπλασιάζει. Και μαζί της πολλαπλασιάζει την ανάγκη — και την πρόσκληση — για ελευθερία. Η ελευθερία δεν αρχίζει εκεί όπου τελειώνει η γνώση, αλλά εκεί όπου η γνώση μάς αποκαλύπτει πόσο ανοιχτός και απροσμέτρητος παραμένει ο κόσμος.

* * *

Η έννοια της αβεβαιότητας τρομάζει.

Θυμάμαι, στα πρώτα μου χρόνια στο Πολυτεχνείο, βαθιά μέσα μου μια απορία — ίσως και μια απογοήτευση. Πού ήταν εκείνες οι όμορφες εξισώσεις που μας μάθαιναν στο λύκειο; Γιατί δεν αρκούσαν τώρα να περιγράψουν τον πραγματικό κόσμο; Γιατί χρειαζόμασταν τόσες περιοριστικές παραδοχές, τόσες εμπειρικές σταθερές; Γιατί υπήρχε τόση αβεβαιότητα;

Με τον καιρό, η προσέγγισή μου — και η διάθεσή μου — άλλαξαν ριζικά.

Κατάλαβα ότι αυτή ακριβώς ήταν η ουσία της τεχνολογίας: η διαχείριση της αβεβαιότητας, ώστε να αναδειχθεί η αλήθεια που κρύβεται πίσω της — και δίπλα της.

Η τεχνολογία, αν το καλοσκεφτεί κανείς — και η διαχείριση της αβεβαιότητας που την χαρακτηρίζει, αν όχι που την ορίζει — δεν είναι παρά η πρακτική επιβεβαίωση της ελευθερίας της θέλησης, όπως τη σκιαγράφησα πιο πάνω. Είναι μια συνειδητή ανθρώπινη πράξη που, μέσα σε ένα σύμπαν αιτίων και αβεβαιοτήτων, δοκιμάζει να διαχειριστεί και να περιορίσει την αβεβαιότητα· πάντα όμως μέσα στα όρια που επιβάλλει η ίδια η φύση.

Όρια τα οποία είχε κωδικοποιήσει επιστημονικά ο Βέρνερ Χάιζενμπεργκ με την περίφημη Αρχή της Αβεβαιότητας, υπενθυμίζοντάς μας πως ακόμη και η πιο προχωρημένη γνώση δεν μπορεί να καταργήσει την αβεβαιότητα — μπορεί μόνο να τη γνωρίσει, να τη σεβαστεί και να τη μετατρέψει σε σοφία. Ο Χάιζενμπεργκ απέδειξε ότι η πραγματικότητα δεν είναι δυνατόν να γίνει ποτέ πλήρως γνωστή· όχι επειδή μας λείπουν τα κατάλληλα εργαλεία, αλλά επειδή το όριο αυτό είναι εγγενές στην ίδια τη φύση του κόσμου. Η **τυχειότητα**, ίσως, δεν είναι παρά η εμπειρική μορφή υπό την οποία

αντιλαμβανόμαστε αυτήν την αβεβαιότητα που διαπερνά την ύπαρξη. Σε έναν «βέβαιο» κόσμο, πιθανότατα δεν θα υπήρχε ούτε τυχαιότητα.

Κι όμως, η εποχή μας μοιάζει να έχει αντιστρέψει αυτή τη σοφία: αντί να αναγνωρίζει την αβεβαιότητα ως αναπόσπαστο μέρος της πραγματικότητας, επιχειρεί να την απαλείψει μέσα από την **άρνηση της ίδιας της πραγματικότητας** — κάτι στο οποίο θα επανέρχομαι συχνά, καθώς αποτελεί κεντρικό θέμα του βιβλίου. Μια ύβρη της συνείδησης, που — ίσως επειδή δεν αντέχει τα όρια του κόσμου — προτιμά να τα διαγράψει μέσα της· όπως κάποιος που, μη αντέχοντας το είδωλό του, σβήνει τον καθρέφτη για να πάψει να βλέπει.

Μα σβήνοντας τον καθρέφτη, σβήνει και τον εαυτό του...

* * *

Κι όμως, εκεί όπου η ύβρη διαγράφει τα όρια, εκεί ακριβώς γεννιέται η ανάγκη για ένα νέο μέτρο· για μια νοημοσύνη που δεν αποστρέφεται την αβεβαιότητα, αλλά τη μετατρέπει σε πηγή δημιουργίας και ευθύνης. Μια αβεβαιότητα που, αντί να μας φυλακίζει, γίνεται το ίδιο το βάθρο της ελευθερίας.

Αυτό, νομίζω, είναι και το πιο βαθύ νόημα της **τεχνολογικής νοημοσύνης**²: δεν είναι μια στεγνή λογική ικανότητα, αλλά μια ηθική της πράξης· μια νοημοσύνη που γεννιέται μέσα από την αβεβαιότητα και την τιθασεύει δημιουργικά.

Αν θέλουμε μια κοινωνία ικανή να ζει μέσα σε αυτή τη νοημοσύνη, πρέπει να τη μαθαίνουμε από νωρίς. Κι εκεί δοκιμάζεται η παιδεία μας — όχι ως μηχανισμός μετάδοσης γνώσεων, αλλά ως τρόπος κατανόησης του κόσμου.

Αν το εκπαιδευτικό μας σύστημα ήταν δομημένο πάνω σε μια στοχαστική και στατιστική αντίληψη της αλήθειας — τη μόνη που ανταποκρίνεται πραγματικά στον κόσμο μας — θα είχαμε πολύ πιο λογικά και ταυτόχρονα πιο ελεύθερα άτομα. Θα υπήρχε λιγότερη σύγχυση στις έννοιες, μεγαλύτερη σαφήνεια στον δημόσιο λόγο και — το σημαντικότερο — λιγότερο γόνιμο έδαφος για την παθητική παραίτηση του τύπου *έλα μαωρέ, όλα παίζουν*. Από αυτή τη ρηχή σχετικοκρατία ως το να πιστεύεις ότι υπάρχουν πενήντα δύο φύλα ή ότι τα εμβόλια είναι σατανικά εργαλεία εξόντωσης, η απόσταση είναι ελάχιστη.

Και κλείνω με μια προσωπική παρένθεση.

² **Νοημοσύνη** είναι μια υπέροχη ελληνική λέξη που προέρχεται από το νόμος + -σύνη και δηλώνει την εσωτερική τάξη, την ευθυγράμμιση του ανθρώπου με τον νόμο — όχι τον νομικό, αλλά τον φυσικό και λογικό νόμο των πραγμάτων. Ο συνδυασμός «τεχνολογική νοημοσύνη» εκφράζει εκείνη τη σοφία της πράξης που δεν αντιμάχεται την πραγματικότητα, αλλά τη διαχειρίζεται δημιουργικά· τη νοημοσύνη που γεννιέται μέσα από την αβεβαιότητα και την τιθασεύει χωρίς να τη διαλύει.

Ίσως εδώ βρίσκεται και το δικό μου «ανταγωνιστικό πλεονέκτημα» γράφοντας αυτό το βιβλίο. Δεν γράφω για την αλήθεια και την αβεβαιότητα ως θεωρητικός, αλλά ως μηχανικός που τη ζει καθημερινά. Η επαγγελματική μου ζωή υπήρξε — και είναι — μια άσκηση στη διάκριση ανάμεσα στην αιτιοκρατία και στον θόρυβο της αβεβαιότητας· στην προσπάθεια να μετατρέπεις την αβεβαιότητα από απειλή σε μέτρο γνώσης και ευθύνης. Και αυτή ακριβώς η βιωματική σχέση είναι που με οδήγησε τελικά να δω την αβεβαιότητα όχι ως εχθρό, αλλά ως υπόστρωμα σκέψης, πεδίο δράσης και θεμέλιο ελευθερίας.

Επανεξέταση του τοπίου

Μετά τη φιλοσοφική παρένθεση για την αβεβαιότητα και την ελευθερία, ας επιστρέψουμε στο τοπίο από όπου ξεκινήσαμε: τον κόσμο που μεταμορφώνει η τεχνητή νοημοσύνη. Τι μαθαίνει, λοιπόν, κανείς από αυτό το επαναστατικό νέο παράδειγμα που αλλάζει όχι μόνο την τεχνολογία, αλλά και την ίδια την αντίληψή μας για την πραγματικότητα;

Πρώτον, ότι τα **δεδομένα** έχουν τεράστια σημασία. Χωρίς δεδομένα — απτά, επαληθεύσιμα, καταγεγραμμένα — από τα οποία προκύπτει η αλήθεια, με τον τρόπο που ήδη ορίσαμε, η μέθοδος δεν μπορεί να κάνει απολύτως τίποτα. Και αν τα δεδομένα είναι λανθασμένα, το μοντέλο θα προβλέπει τις λάθος λέξεις και τελικά θα παράγει λάθος νόημα.

Δεύτερον, ότι η μέθοδος λειτουργεί προβλέποντας — με βάση πιθανότητες, όχι βεβαιότητες. Οι λέξεις τοποθετούνται στη σειρά πιθανολογικά, όχι με απόλυτη ακρίβεια. Και όμως, το τελικό αποτέλεσμα έχει εντυπωσιακή συνοχή και ισχυρή χρηστικότητα.

Το μοντέλο λοιπόν **προβλέπει** — δεν **νομίζει**, δεν έχει άποψη. Δεν επιχειρεί να στοχαστεί ή να εκφέρει κρίση· μοντελοποιεί την επόμενη πιο πιθανή λέξη.

Ας δούμε τώρα τι μπορούμε να μάθουμε, αν προβάλουμε αυτή τη λειτουργία στον μακρόκοσμο. Ποια είναι τα συχνότερα λάθη που συμβαίνουν;

Το πρώτο, και ίσως πιο θεμελιώδες, είναι να μην αντιλαμβάνεται κανείς την αξία της **γνώσης**. Δηλαδή να δίνει απαντήσεις και να διατυπώνει προβλέψεις για ζητήματα τα οποία δεν γνωρίζει — και για τα οποία, συνεπώς, η πρόβλεψή του είναι, με μαθηματική ακρίβεια, άχρηστη.

Πολλοί παραβλέπουν αυτή την απλή αλήθεια, ίσως επειδή έχουν υπερεκτιμήσει τις δικές τους διανοητικές ικανότητες. Ζουν με την εντύπωση ότι διαθέτουν υψηλή ευφυΐα και ένα επαρκές εσωτερικό μοντέλο του κόσμου, ώστε η άγνοια ή η έλλειψη εμπειρικών δεδομένων να μην είναι εμπόδιο· αρκεί να «σκεφτούν βαθύτερα». Στην πιο ανησυχητική μορφή της, η αυταπάτη αυτή μετατρέπεται σε ψευδαισθητική ευαισθησία — στην πεποίθηση ότι, ακριβώς επειδή αισθάνονται έντονα, δεν χρειάζεται να γνωρίζουν. Ότι η συγκίνηση μπορεί να αντικαταστήσει τη γνώση.

Δεν λειτουργεί όμως έτσι ο κόσμος. Ούτε το ChatGPT.

Το δεύτερο λάθος είναι να μην κατανοεί κανείς ότι υπάρχει αλήθεια. Να μην αντιλαμβάνεται τη στατιστική υπόσταση της αλήθειας, όπως την περιγράψαμε παραπάνω. Να βλέπει γύρω του φαινόμενα

που φαίνονται αντιφατικά, να συγχέεται και τελικά να συμπεραίνει πως «όλα παίζουν», πως δεν υπάρχει αντικειμενικό μέτρο, και ότι το τι τελικά θα επικρατήσει καθορίζεται αποκλειστικά από άλλους παράγοντες: συσχετισμούς δυνάμεων, συμφέροντα, ιδεολογικές προτιμήσεις, ή τη δύναμη της φωνής.

Όμως η αλήθεια υπάρχει — όχι ως απόλυτο και αμετακίνητο μέγεθος, αλλά ως στοχαστική, στατιστική πραγματικότητα, η οποία μπορεί να αναδειχθεί με σαφήνεια και να αποδειχθεί εξαιρετικά χρήσιμη. Και όσο και αν κάποιος επιμένει στην άποψή του, η άποψη δεν μπορεί ποτέ να ακυρώσει την αλήθεια.

Το τρίτο λάθος είναι να μην κατανοεί κανείς ότι η προτίμηση μπορεί ασφαλώς να υπάρχει, αλλά μόνο όταν σέβεται την αλήθεια — όχι όταν την αρνείται.

Μα θα πει κάποιος: Σε ποια αλήθεια πρέπει να υποταχθεί η προτίμησή μου να μη μου αρέσει το παστίτσιο; Η απάντηση είναι απλή: στην αλήθεια ότι δεν υπάρχει καμία τεκμηριωμένη ή αντικειμενική βάση για να θεωρείται ένα φαγητό «σωστό» ή «λάθος» ως προς το αν πρέπει να αρέσει ή όχι. Δηλαδή, στην περίπτωση αυτή, η αλήθεια είναι ότι δεν υπάρχει καθολική αλήθεια. Η γεύση είναι υπόθεση καθαρά προσωπική.

Επομένως, το παστίτσιο, όπως και το κάθε φαγητό, ανήκουν 100% στη σφαίρα της προτίμησης. Δεν υπάρχει απολύτως καμία αντικειμενική υποχρέωση να σου αρέσει το ένα ή το άλλο.

Η δημοκρατία είναι η καλύτερη μέθοδος που έχουμε ποτέ εφεύρει για να διαχειριζόμαστε και να λαμβάνουμε συλλογικές αποφάσεις όταν υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Λέω συλλογικές αποφάσεις, γιατί όταν κάποιος είναι μόνος του, δεν τίθεται ζήτημα δημοκρατίας — ούτε έχει νόημα η επίκλησή της.

Η δημοκρατία, βέβαια, δεν είναι σε καμία περίπτωση εργαλείο για να υποκαταστήσει την πραγματικότητα (δηλαδή τα δεδομένα), ούτε την επιστήμη (δηλαδή την αποκωδικοποίηση της αλήθειας μέσα από τα δεδομένα).

Δυστυχώς, γύρω από το θέμα αυτό επικρατεί μεγάλη και πολυεπίπεδη σύγχυση, την οποία προσπαθώ να αποσαφηνίσω σε ένα ξεχωριστό πόνημα (Nikos Sakkas, *Democracy Again!*, 2018)

Η αναφορά στην τεχνητή νοημοσύνη, και ειδικότερα στα μεγάλα γλωσσικά μοντέλα, επιχειρεί να δείξει πόσο θεμελιώδεις είναι αυτές οι έννοιες — αλήθεια, πραγματικότητα, άποψη, προτίμηση — και πόσο χρηστικές αποδεικνύονται, όχι μόνο στην κατανόηση του κόσμου, αλλά και στη συγκρότηση εργαλείων που διαμορφώνουν το μέλλον μας.

Σκόπιμα αποφεύγω κάθε απόπειρα οντολογικής θεμελίωσης της αλήθειας — κάτι τέτοιο θα μας οδηγούσε σε μια ατέρμονη φιλοσοφική συζήτηση. Περιορίζομαι εδώ στη χρηστική της διάσταση.

Μου είναι χρήσιμη, άρα υπάρχει.

Όποιος αντιλαμβάνεται αυτή τη χρησιμότητα και ενδιαφέρεται για τις έννοιες που τη θεμελιώνουν, ίσως βρει ενδιαφέρον και σε όσα ακολουθούν.

* * *

Καθώς παρακάτω θα ανατέμνουμε το ιστορικό και σύγχρονο τοπίο, θα επανερχόμαστε διαρκώς στην αρχέγονη αυτή διάκριση που θίξαμε εδώ: τη διάκριση ανάμεσα στην αλήθεια και στην άποψη. Η πρώτη προϋποθέτει αναφορά σε κάτι εξωτερικό, σταθερό, ανεξάρτητο από το εγώ· η δεύτερη εκφράζει το βλέμμα του υποκειμένου, συχνά φορτισμένο με επιθυμίες, φόβους ή συμφέροντα. Στις μέρες μας, αυτή η διάκριση έχει αμβλυνθεί — αν όχι αντιστραφεί. Η άποψη διεκδικεί το κύρος της αλήθειας, ενώ η αλήθεια συρρικνώνεται σε σχετικιστικό ψίθυρο. Η επανεξέταση του τοπίου, λοιπόν, φωτίζεται πρωτίστως από την ανάγκη αποκατάστασης αυτής της χαμένης ισορροπίας· από την ανάγκη να επαναφέρουμε στον νου και στον δημόσιο λόγο την ιδέα πως η αλήθεια δεν είναι καταπίεση, αλλά όρος ελευθερίας — όχι βάρος, αλλά θεμέλιο.

Όμως η απώλεια αυτής της ισορροπίας δεν συντελείται τυχαία. Δεν είναι απλώς αποτέλεσμα πλάνης ή σύγχυσης, αλλά προϊόν φαντασιακών κατασκευών που οργανώνουν την εμπειρία, το νόημα και την πολιτική πράξη. Στο επόμενο μέρος, στρεφόμαστε ακριβώς σε αυτές: στα φαντασιακά σχήματα που, άλλοτε αθόρυβα και άλλοτε επιθετικά, αντικαθιστούν την πραγματικότητα με αφήγημα και μετατρέπουν την άποψη σε αδιαμφισβήτητη αλήθεια.

ΜΕΡΟΣ 2 – Πραγματικότητα και Φαντασία

Το τραύμα της αλήθειας και η γοητεία του ψεύδους

Φαντασιακά και πραγματικότητα

Ας έρθουμε τώρα να δούμε τη σχέση των διαφόρων φαντασιακών με την **πραγματικότητα**. Θα ξεκινήσω από τα θρησκευτικά φαντασιακά και θα συνεχίσω μετά και με τα πιο νεωτερικά, μεταθρησκευτικά.

Τα θρησκευτικά φαντασιακά έχουν πάντοτε στο βάθος τους την πίστη και την αθανασία. Όπως φάνηκε νωρίτερα, η πίστη δεν μπορεί να απορριφθεί ως «μη αληθινή». Η γνήσια πίστη — αυτή δηλαδή που δεν ενσωματώνει ευτράπελες δοξασίες που έχουν διαψευστεί εμπειρικά — τοποθετεί τον εαυτό της μετά την αλήθεια· κατοικεί, δηλαδή, σε άλλο νοητικό σύμπαν και δεν μπορεί να κριθεί με τα εργαλεία της επιστήμης ούτε να χαρακτηριστεί αληθής ή ψευδής με την αυστηρή έννοια των όρων αυτών.

Ανεξάρτητα όμως από το πώς αντιλαμβάνονται την πίστη, τα θρησκευτικά φαντασιακά συνήθως βλέπουν την πραγματικότητα ως προθάλαμο της επόμενης ζωής και του παραδείσου. Καθώς η σωτηρία εξαρτάται από τον βίο σε αυτόν τον κόσμο, είναι αναπόφευκτη η διαπλοκή τους με την πραγματικότητα. Το φαντασιακό δεν την αγνοεί — τη χρησιμοποιεί, τη ρυθμίζει, την εντάσσει στο σχέδιό του.

Ακόμη, παρότι η τελική στόχευση είναι κοινή — η αθανασία — ο τρόπος με τον οποίο τα διάφορα θρησκευτικά φαντασιακά διαχειρίζονται την πραγματικότητα διαφέρει ριζικά μεταξύ τους, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Μια ενδιαφέρουσα παρένθεση και απόκλιση: την πραγματικότητα ως πεδίο αθανασίας τη βλέπει και ο ομηρικός ήρωας. Αυτός όμως δεν ενδιαφέρεται για τον «άλλο» κόσμο, που τον θεωρεί σκοτεινό και άχαρο. Η δική του αθανασία είναι η **δόξα**, η καταγραφή στη συλλογική μνήμη των επόμενων γενεών· μια αθανασία ιστορική, όχι μεταφυσική (Κωστής Παπαγιώργης, *Η ομηρική μάχη*, 1993).

Ακόμη πιο έντονες είναι οι διαφορές όταν περνάμε στα μετα-θρησκευτικά φαντασιακά της νεωτερικότητας. Εδώ, με την απουσία της ιδέας της αθανασίας, η πρόσληψη της πραγματικότητας αποκτά νέα χαρακτηριστικά: όχι πλέον ως προθάλαμος σωτηρίας, αλλά ως γήινο πεδίο «μετασχηματισμού» ή εξουσίας. Και αυτό φέρνει μεγάλες ανατροπές.

Το χριστιανικό φαντασιακό σε Ανατολή και Δύση

Ήταν Κυριακή, αλλά και μέρα μνημοσύνου και έτσι η ατμόσφαιρα ήταν βαριά. Παρακολουθούσα τη λειτουργία· παρακολουθούσα και το εκκλησίασμα. Όλο και κάποιος γνωστός εμφανιζόταν στο κατώφλι του ναού.

Και όταν ήρθε η στιγμή του Ευαγγελίου, ανέβηκε στον άμβωνα ο παπάς και άνοιξε το χρυσό ιερό βιβλίο. Παρατήρησα ότι είχε περιποιηθεί καλά το γέني του. Όχι μόνο εκείνος, αλλά και όλοι οι υπόλοιποι ιερείς. Υποψιάστηκα κάποια οδηγία από την Αρχιεπισκοπή της Κρήτης. Τέτοια σύμπτωση; *Μπράβο, σκέφτηκα — καλό είναι να μην είναι τα γένια άναρχα και μακριά. Η εικόνα είναι λιγότερο απόμακρη και άβολη για τα μικρά παιδιά.*

Άρχισε ο παπάς την ανάγνωση του ιερού κειμένου. Όμως, τα έλεγε κάπως παράξενα, μισοκομμένα, και δεν κατάλαβα σχεδόν τίποτα. Αργότερα, ρωτώντας τους πλέον ενημερωμένους περί τα θεολογικά από το εκκλησίασμα, επιβεβαίωσα ότι κανείς δεν είχε καταλάβει ούτε καν περί τίνος επρόκειτο. Δεν μιλάω για το μήνυμα — αυτό έτσι και αλλιώς περνά συχνά απαρατήρητο — αλλά για την ίδια την πλοκή. Ποιος πήγε πού, ποιον βρήκε, τι του είπε.

Αυτά συνέβησαν στην κορυφαία στιγμή του εκκλησιαστικού δρώμενου, όταν συνήθως το χριστεπώνυμο πλήθος κάτι καταλαβαίνει.

Αν τώρα αναλογιστεί κανείς το σύνολο της λειτουργίας, είναι σχεδόν ολοκληρωτικά ακατανόητο για σχεδόν όλους. Αυτά που λένε κελαρυστά οι ψάλτες, οι κινήσεις του παπά, τα ραντίσματα του διακόνου, οι υποκλίσεις, τα ανεβοκατεβάσματα της φωνής· σχεδόν όλα, για σχεδόν όλους, είναι ακατανόητα.

Μιμείται το εκκλησίασμα. Αν σταυροκοπηθεί ο ιερουργός, σταυροκοπιούνται και οι πιστοί. Αν σοβαρέψει ο τόνος της φωνής, σηκώνονται όρθιοι. Αν χαλαρώσει, ξανακάθονται. Ασφάλεια στη μίμηση, όχι στην κατανόηση.

Άσκηση συμβόλων. Το περιεχόμενο απουσιάζει τελείως. Περνά δίπλα, ακατάληπτο, χωρίς να απασχολεί κανέναν που δεν μεταδίδεται κάτι στο ποίμνιο.

Θυμάμαι πριν από χρόνια, είχα πάει με τη γυναίκα μου σε μια Αγγλικανική εκκλησία, στη γειτονιά που μέναμε στο Λονδίνο. Μας υποδέχτηκαν χαμογελαστά και εγκάρδια κάποιες κυρίες και μας έδωσαν τα κείμενα που θα έψελναν όλοι μαζί, σε κατανοητή, καθημερινή αγγλική. Ακολούθησε ειδική τελετή για έναν ιερέα που θα αναχωρούσε για ιεραποστολή στην Αφρική. Κατανοητή απόλυτα, από την αρχή μέχρι το τέλος.

Φύγαμε έχοντας καταλάβει πλήρως την πλοκή.

Το συναίσθημα όταν φεύγεις από κάτι που καταλαβαίνεις είναι ριζικά διαφορετικό. Είναι πιο αληθινό, γήινο, πραγματικό. Σε αφορά, σε αγγίζει. Επικοινωνείς μαζί του. Στο άλλο σενάριο, το ακατάληπτο, τίποτα από αυτά. Λέξεις και σύμβολα παρελαύνουν, με αμφίβολη σημασία και άγνωστο περιεχόμενο.

Να υποθέσουμε τώρα ότι, έτσι όπως δεν έχει ιδέα τι ακριβώς εξελίσσεται, ο πιστός στη δεύτερη περίπτωση νιώθει ελαφρά και ανέμελα; Το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει. Ο πιστός στην Ορθόδοξη Εκκλησία δονείται από συναισθήματα — ίσως περισσότερο από τον αγγλικανό. Το διακρίνεις εύκολα στις εκφράσεις του προσώπου και στη στάση του σώματος. Η συγκίνηση είναι διάχυτη.

Όμως πρόκειται για μια συγκίνηση που δεν εδράζεται στα πραγματικά δρώμενα. Είναι φαντασιακή κατασκευή, αποτέλεσμα μιας καταιγίδας συμβολισμών που δέχεται ο πιστός και οι οποίοι πυροδοτούν τη φαντασία του. Κατά κανόνα αυθαίρετα και μιμητικά.

Ο πιστός είναι παραδομένος στην εξουσία της φαντασίας του. Αυτή τον κινεί, τον σηκώνει όρθιο, τον γονατίζει, τον κάνει να σταυροκοπιέται.

Πρόκειται για αυθαίρετο συναισθηματισμό, στο έλεος συμβόλων — συχνά ασύνδετων μεταξύ τους, υποκειμενικών — που καθώς δεν ανατροφοδοτείται από την πραγματικότητα μπορεί να εκδηλωθεί και με ακραίες μορφές. Η πραγματικότητα είναι αυτή που επαναφέρει, διορθώνει, προσγειώνει. Αυτή έχει την ευεργεσία του μέτρου. Η αχαλίνωτη φαντασία, ποτέ.

Μόνο η πραγματικότητα.

Λες και όταν διαλέγεις με το δρώμενο, όταν επικοινωνείς με την πραγματικότητα, τότε σκέφτεσαι. Ηρεμείς. Γαληνεύεις. Ενώ όταν απλώς καταναλώνεις σύμβολα, σωρεύεις μέσα σου την ενέργειά τους, και τη μετατρέπεις σε ένταση — εσωτερική, συναισθηματική.

Αυτή είναι η φυσική του κόσμου της φαντασίας. Εκεί βρίσκεται και η πηγή του φανατισμού που συχνά τη συνοδεύει.

* * *

Αν ήταν να πάω ένα βήμα παραπέρα, θα έλεγα ότι κλεισμένος στη φαντασία, δεν εξελίσσεσαι. Μένεις στάσιμος, ίδιος. Ξανά και ξανά, το ίδιο ακατανόητο έργο, τα ίδια ακατανόητα σύμβολα, περνούν μέσα σου και προκαλούν την ίδια αυθαίρετη συναισθηματική ένταση.

Στασιμότητα.

Στασιμότητα — που την αναστοχάστηκα σε όλο της το μεγαλείο πρόσφατα, σε μια επίσκεψη στην Πινακοθήκη Ουφίτσι της Φλωρεντίας.

Στην αρχή της περιήγησης συναντά κανείς δυτικές αγιογραφίες του 11ου αιώνα, εμπνευσμένες από τη βυζαντινή τέχνη, που είχε φτάσει στη Δύση μέσω Βυζαντινών αγιογράφων. Μια τεράστια, και συχνά παραγνωρισμένη, συμβολή του Βυζαντίου στην Αναγέννηση — που αναδεικνύει εξαιρετικά ο Σπένσερ στο πρόσφατο έργο του (Robert Spencer, *The Kingdom of God*, 2024).

Και όμως, τα πρώτα αυτά έργα στη Δύση ήταν κακότεχνα και πρωτόγονα. Καμία σχέση με τα εκθαμβωτικά βυζαντινά πρωτότυπα που τα ενέπνευσαν.

Τέσσερις αιώνες μετά, η θρησκευτική ζωγραφική στη Δύση εισέρχεται σε φάση εκρηκτικής εξέλιξης· γεννιούνται μορφές όπως ο Ραφαήλ, ο Μικελάντζελο και αργότερα ο Καραβάτζιο, που μετουσιώνουν το θεικό είτε σε ιδεώδη αρμονία είτε σε σωματικό δράμα — πάντα σε διάλογο με την πραγματικότητα.

Τι συνέβαινε την ίδια στιγμή στη βυζαντινή αγιογραφία; Ακριβώς ό,τι και τέσσερις αιώνες νωρίτερα. Σταθερή στην αυτοαναφορικότητά της, συνομιλούσε μόνο με τα δικά της σύμβολα. Δεν διαλέχθηκε με τον έξω κόσμο· δεν μετουσιώθηκε. Παρέμεινε ίδια — στάσιμη. Ο Θεοτοκόπουλος είναι βεβαίως η λαμπρή εξαίρεση — αλλά και αυτός έδρασε στην Ισπανία, όχι στην Κρήτη, όπου γεννήθηκε.

Χωρίς διάλογο με την πραγματικότητα, δεν υπάρχει εξέλιξη. Δεν υπάρχει... Αναγέννηση.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ανατολής μοιάζει να καμαρώνει για το ότι δεν αλλάζει. Ότι μένει αμετάβλητη στον χρόνο. Μα όταν δεν συνδιαλέγεσαι με την πραγματικότητα, δεν βλέπεις τον εαυτό σου στον καθρέφτη. Δεν έχεις λόγο να αλλάξεις· να μετανοήσεις.

Και όμως, η μετάνοια είναι η ύψιστη παρακαταθήκη του Χριστιανισμού.

Ακόμα και ο Χριστός, στη σύντομη παρουσία του στη γη, ζήτησε συγγνώμη από τον Πατέρα του.

Η Ορθοδοξία; Είναι αδύνατο να ζητήσεις συγγνώμη όταν είσαι ερμητικά κλεισμένος στο φαντασιακό σου. Και έτσι μένει ακίνητη στο χρόνο· μαυροντυμένη, ακατανόητη, αμετανόητη, φοβική — ακόμα και για τα μικρά παιδιά.

Έχει σημασία; Ναι. Έχει όση σημασία έχει το αν μπορεί να υπάρξει ή όχι Αναγέννηση.

* * *

Η πραγματικότητα δεν είναι καλή για την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Το ιστορικό της κέντρο είναι αιώνες τώρα υποταγμένο, μες στην Τουρκία· η επιρροή της συγκριτικά με τη Δυτική Εκκλησία είναι βαθιά συρρικνωμένη. Την ίδια στιγμή, σε ορισμένες εκφάνσεις της — και ιδίως στη ρωσική Εκκλησία — ο ρόλος της δεν είναι απλώς αμυντικός, αλλά ανοιχτά αντιδραστικός και ταυτισμένος με την κρατική προπαγάνδα, όπως αποδείχθηκε με την πλήρη νομιμοποίηση της εισβολής στην Ουκρανία, στο όνομα μιας παρανοϊκής «ιερότητας» του ρωσικού κόσμου.

Μα αυτό δεν φαίνεται να την απασχολεί. Η πραγματικότητα δεν την αφορά.

Αντίθετα, ο Πάπας — παρά τα δισεκατομμύρια πιστούς του — έκλινε το γόνυ. Ζήτησε συγγνώμη για τον Μεσαίωνα, για τη σιωπή στους Ναζί, για τη στάση απέναντι στους Εβραίους. Κοινώνησε με τη μεγαλύτερη παρακαταθήκη του Χριστιανισμού: τη συγγνώμη.

Η Ανατολική Εκκλησία δεν το χρειάστηκε. Πορεύεται γαλήνια. Το σήμερα όπως το χθες. Το αύριο όπως το σήμερα.

Σκέφτομαι τον Πλάτωνα που ο άγιος Χρυσόστομος τον χαρακτήριζε *αχρηστότερον και των αραχνών*³. Θα έπαυε άραγε να είναι άγιος αν η Εκκλησία ομολογούσε σήμερα πως είχε άδικο;

Δεν έχω σκοπό να ξεπλύνω τις αμαρτίες της Δύσης· ούτε να απαξιώσω το έργο της ανατολικής Εκκλησίας — ειδικά το κοινωνικό της έργο. Μα στο θέμα που πραγματευόμαστε εδώ, η Δύση έδειξε ότι συνδιαλέγεται με τον κόσμο. Ζει τη συγγνώμη. Εμπνέεται από την πραγματικότητα. Είναι ζωντανός οργανισμός.

Στην ελληνική κρίση της δεκαετίας του '10, πόσο εμπνεύστηκε η Εκκλησία από το τι συνέβαινε γύρω της; Πότε στάθηκε απέναντι στον άκρατο λαϊκισμό και στην κουλτούρα της μεταβίβασης ευθυνών; Πότε κάλεσε την κοινωνία να θυμηθεί το αποστολικό *ο μη εργαζόμενος μηδέ εσθιέτω*; Δεν θα ήταν αυτό μία τεράστια ανάδειξη της αποστολικής σοφίας; Ένα ανάχωμα στον ακραίο λαϊκισμό ο οποίος είχε κυριαρχήσει από άκρου σ' άκρο στην ελληνική κοινωνία την εποχή εκείνη, όταν έψαχνε να ξεφορτώσει την ευθύνη των ηγετών της και τον εκφυλισμό της στον κάθε περαστικό;

Μόνο αν εμπιστεύεσαι την πραγματικότητα. Μόνο τότε θες να επικοινωνήσεις μαζί της.

³ *Πόσα έκαμεν Πλάτων και οι κατ' αυτόν περί γραμμής και γωνίας και στιγμής και αριθμών αρτίων και περιπτών και ίσων αλλήλοις και ανίσων και των τοιούτων διαλεγόμενος ημίν αραχνίων. Και γαρ των υφασμάτων εκείνων αχρηστότερα ταύτα τω βίω και ου μέγα ου μικρόν εντεύθεν ωφελήσας ούτω τον βίον κατέλυσε.* (Ιωάννης Χρυσόστομος, Ομιλία 4 στην Α' επιστολή του Παύλου προς Κορινθίους, Πατρολογία Migne, τεύχος 61, σελ. 34)

Δυστυχώς, δεν είναι η περίπτωσή μας εδώ. Το ορθόδοξο φαντασιακό είναι ερμητικά κλειστό. Εκτός πραγματικότητας. Εκτός ιστορίας.

Και το ποίμνιο; Πλήρως αμέτοχο. Όχι από αδιαφορία — αλλά γιατί δεν του απευθύνεται λόγος.

Κρίμα, μόνο.

Ο Ιησούς έζησε μες στην πραγματικότητα. Την άγγιξε. Την αγάπησε. Έζησε την αλήθεια της πόρνης, του παράλυτου, του τυφλού, του άσωτου. Δεν κινήθηκε με σύμβολα, μυστικισμούς, μεταφυσικά σχήματα.

Μίλησε, δίδαξε, επικοινωνήσε.

Με την πιο σκληρή και αληθινή πραγματικότητα.

Αυτή ήταν η διδασκαλία του. Αυτή και η μοναδική του παρακαταθήκη.

* * *

Ίσως η βαθύτερη διαφορά ανάμεσα στις δύο χριστιανικές παραδόσεις να εντοπίζεται ακριβώς εδώ: στην ποιότητα της επαφής με την πραγματικότητα. Η Δυτική Εκκλησία, παρά τα σφάλματα και τις καταχρήσεις εξουσίας, κατάφερε να ανταποκριθεί και να προσαρμοστεί σε κοσμικές, επιστημονικές και πολιτικές προκλήσεις — και ακριβώς αυτή η τριβή με την ύλη, με την αμφισβήτηση και με την Ιστορία, τη μετέβαλε σε θεσμό ικανό να επιβιώσει. Αντίθετα, η Ανατολή — και ιδιαίτερα το βυζαντινό φαντασιακό — επέλεξε τη φυγή προς τον μυστικισμό· όταν η πραγματικότητα χτύπησε την πόρτα, το 1453, την προσπέρασαν με δοξολογίες. Οι μαχητές του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου που παρατάχθηκαν στα τείχη ήταν ελάχιστοι — περίπου όσοι και οι άνδρες του Γενουάτη Ιουστινιάνη, που είχε έρθει σε βοήθεια. Πολλοί περισσότεροι ομφαλοσκοπούσαν στα μοναστήρια, προσδοκώντας να... δουν τον Κύριό τους. Η σπουδαία, γήινη παρακαταθήκη του «Μολών Λαβέ» είχε πια περιοριστεί στον γενναίο αυτοκράτορα και στην ελάχιστη φρουρά του· στην ευρύτερη κοινωνία είχε εκφυλιστεί στο ντροπιαστικά υπερβατικό «Σφάξε με, αγά μου, να αγιάσω». Η Άλωση εκλογικεύτηκε ως θέλημα Θεού — όχι ως συνέπεια λαθών, αδυναμιών ή στρατηγικής τύφλωσης.

Αυτή η πνευματική στάση — όχι ως έκφραση πίστης, αλλά ως μορφή υπαρξιακής παραίτησης — σφραγίζει έως σήμερα τον πυρήνα του ορθόδοξου φαντασιακού· και σε μεγάλο βαθμό, αντανακλάται στη δομή και στην ψυχολογία των κρατών και κοινωνιών που το φέρουν.

* * *

Δεν ξεκινάω τυχαία από την Εκκλησία. Η θρησκεία είναι, με διαφορά, ο θεσμός που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στην πορεία του ανθρώπου. Και αν πολλοί δηλώνουν άθεοι, εξακολουθούν να κουβαλούν αρχέγονες εγγραφές του θρησκευτικού συναισθήματος στο DNA τους.

Πάρτε για παράδειγμα τη σύγχρονη woke αυτοκριτική για την αποικιοκρατία, τη δουλεία και το ιστορικό βάρος του δυτικού κόσμου. Δεν θα σταθώ εδώ στο αν αυτές οι θέσεις εδράζονται σε δεδομένα ή απλώς εκπορεύονται από φαντασιακές κατασκευές.

Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι πως η βαθιά ενοχική προσέγγιση της ιστορίας και της ηθικής, η δημόσια αυτοκατηγορία, ο αυτοβασανισμός εντέλει — είναι φαινόμενα αποκλειστικά χριστιανικής καταγωγής. Όποιος τα αναζητήσει στον μη χριστιανικό κόσμο, θα χάσει τον χρόνο του.

Οι Γιαπωνέζοι, αν και δυτικοποιήθηκαν σε βάθος, ουδέποτε έσκυψαν το κεφάλι δημοσίως μπροστά στα μνημεία της σφαγής της Νανκίν. Οι Άραβες και οι Οθωμανοί; Αρκούνται στη σιωπή ή αποστρέφουν το βλέμμα από τα ασύλληπτα ιστορικά τους ανομήματα — και ενίοτε επιβιβάζονται και αυτοί στο woke άρμα της Δύσης, απευθύνοντας αναθέματα προς αυτήν. Οι Κινέζοι διατηρούν στα νομίσματά τους τον Μάο Τσετούγκ· έναν ηγέτη του οποίου τη δολοφονική πολιτεία, ωστόσο, έχουν στην πράξη πλήρως εγκαταλείψει.

Η αλήθεια είναι ενοχλητική: ο Χριστιανισμός δεν εισήγαγε τη μεταμέλεια — παραδείγματα αυτοκριτικής και αναγνώρισης σφάλματος βρίσκουμε ήδη στον Θουκυδίδη, όταν η Εκκλησία του Δήμου ανακαλεί την απόφαση για τη σφαγή των Μυτιληναίων, ή στη συντριβή του Κρέοντα στο τέλος της Αντιγόνης. Εκείνο που καθιέρωσε ο Χριστιανισμός ήταν η πρωτοφανής εσωτερική της ενοχής, μια υπαρξιακή ένταση που διαπερνά τον άνθρωπο ως μόνιμο χρέος απέναντι στο θείο.

Ακόμη και η ενοχική υστερία της σύγχρονης Δύσης — στην πιο παρανοϊκή της εκδοχή — πηγάζει από αυτό το υπόστρωμα. Είναι το αμαρτία γονέων παιδεύουσι τέκνα σε ιστορικό κώδικα· η λογική ενός προπατορικού χρέους που σε καταδιώκει, ό,τι κι αν κάνεις.

Όσοι νομίζουν πως ανακάλυψαν αυτές τις στάσεις μόνοι τους, εκτός χριστιανικού πλαισίου, απλώς αυταπατώνται. Πρόκειται για προφανή αλαζονεία.

* * *

Η εξάπλωση του Χριστιανισμού στους πρώτους έξι αιώνες δεν στηρίχθηκε στην πολεμική ισχύ, αλλά στην αντοχή, στο μαρτύριο και στην πειθώ. Κατά τους τρεις πρώτους αιώνες, η νέα πίστη διαδόθηκε

αθόρυβα μες στις αστικές και εμπορικές κοινότητες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, με το κήρυγμα, τη φιλανθρωπία και το προσωπικό παράδειγμα. Οι πρώτοι Χριστιανοί υπήρξαν συχνά θύματα διώξεων — άλλοτε τοπικών, άλλοτε ευρύτερων — χωρίς να απαντούν με βία. Το αίμα που χύθηκε ήταν σχεδόν αποκλειστικά αίμα μαρτύρων, όχι κατακτητών.

Η στροφή σημειώνεται τον 4ο αιώνα, με την επικράτηση του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η Εκκλησία αποκτά νομική υπόσταση (313 μ.Χ.) και, εν τέλει, θεσμική κυριαρχία (Θεοδόσιος Α΄, 391 μ.Χ.), οδηγώντας στην απαγόρευση των παγανιστικών λατρειών — που τις ακολουθούσαν πολλοί από τους εξέχοντες πνευματικούς ανθρώπους της εποχής. Η Υπατία, φιλόσοφος και μαθηματικός της Αλεξάνδρειας, δεν απαγορεύτηκε απλώς — εξοντώθηκε. Λιντσαρίστηκε από πλήθος φανατικών, σε ένα έγκλημα που σφράγισε τη ρήξη του Χριστιανισμού με την κλασική πνευματική παράδοση. Μνημεία του αρχαίου κόσμου καταστράφηκαν, ενώ η Εκκλησία συστηματικά επιδίωξε την αποκοπή από την ελληνική κληρονομιά. Για όλα αυτά, η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν έχει εκφράσει μεταμέλεια, ούτε έχει αποδοκιμάσει τις ενέργειες ιστορικών μορφών όπως ο Κύριλλος Αλεξανδρείας, που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στο κλίμα μισαλλοδοξίας της εποχής.

Ωστόσο, σε αντίθεση με άλλες μεταγενέστερες θρησκευτικές εξάρσεις, η χρήση βίας μέχρι τον 6ο αιώνα παρέμεινε σχετικά περιορισμένη σε έκταση και ένταση. Η Εκκλησία δεν έστησε μηχανισμούς μαζικής καταστολής, ούτε εφάρμοσε συστηματικά εκστρατείες εκχριστιανισμού, εξανδραποδισμού ή εθνοκάθαρσης. Ο θάνατος δεν χρησιμοποιήθηκε — ακόμη — ως όργανο ιεραποστολής.

Από τον 7ο αιώνα εισέρχεται στην Ιστορία το Ισλάμ.

Η μεγάλη σύγκρουση και το ισλαμικό φαντασιακό

Η σύγκρουση Χριστιανισμού και Ισλάμ είναι αναμφίβολα η μακροβιότερη πολιτισμική και θρησκευτική σύγκρουση των τελευταίων 14 αιώνων. Ο Χάντιγκτον, στο μνημειώδες έργο του (Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations*, 1996), εξηγεί ότι η αντιπαράθεση Δύσης–μαρξισμού του 20ού αιώνα είναι ιστορική υποσημείωση μπροστά στο υπερχιλιετές αυτό χάσμα.

Πολύ πριν από αυτόν, το 1938, ο Άγγλο-Γάλλος Πιέρ Μπέλοκ⁴ προφήτευε μια «ανάσταση του Ισλάμ», θεωρώντας αναπόφευκτη τη νέα σύγκρουσή του με τον πολιτισμό μας.

Πάντα μου φαινόταν ιδιαίτερα πιθανό ότι θα υπάρξει μια ανάσταση του Ισλάμ και ότι οι γιοι ή οι εγγόνοι μας θα ξαναβρεθούν στη δίνη του μεγάλου αγώνα μεταξύ της κουλτούρας μας και του μεγαλύτερου ιστορικά αντιπάλου μας.

* * *

Η εμφάνιση του Ισλάμ τον 7ο αιώνα δεν υπήρξε απλώς μια θρησκευτική έκφραση· υπήρξε εξαρχής και ένα πολιτικό και στρατιωτικό σχέδιο επέκτασης. Ο Μωάμεθ δεν ενσάρκωσε απλώς τον προφήτη, αλλά τον νομοθέτη, τον στρατηγό, τον αρχηγό κράτους. Η εξάπλωση της νέας πίστης ταυτίστηκε με την υποταγή λαών και την κατάρρευση πολιτισμών.

Στην Περσία, το Ισλάμ κατέλυσε τον πολιτισμό των Σασσανιδών. Η περσική αυτοκρατορία, ιδιαίτερα εξασθενημένη από μια τραγική, υπερχιλιετή σύγκρουση με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο και ιδιαίτερα από τις πρόσφατες σφοδρές συγκρούσεις με το Βυζάντιο του Ηρακλείου, υπέκυψε. Οι μάχες του Καντισίγια (636) και της Νιχαβάντ (642) άνοιξαν τον δρόμο για την κατάρρευση μιας χιλιετούς παράδοσης. Η πρωτεύουσα Κτησιφών λεηλατήθηκε, ναοί του Ζωροαστρισμού καταστράφηκαν, και η ελίτ του περσικού κόσμου είτε εξισλαμίστηκε είτε εξοντώθηκε. Η ζωντανή γλωσσική και φιλοσοφική παράδοση των Περσών επιβίωσε μόνο περιθωριακά, ενώ μεγάλος αριθμός ανθρώπων υποτάχθηκε σε καθεστώς αντίστοιχο με εκείνο των ντίμι (dhimmi), με όλο το βάρος της φορολογικής και πολιτιστικής ταπείνωσης.

Στην Ινδία, το Ισλάμ εισήλθε με τη λεπίδα. Η εκστρατεία του Μουχάμαντ μπιν Κάσιμ το 712 μ.Χ. στην περιοχή του Σινδ σηματοδεύτηκε από μαζικές σφαγές του τοπικού πληθυσμού, καταστροφή ναών

⁴ Ο Μπέλοκ υπήρξε μυθιστορηματική προσωπικότητα. Υπήρξε η έμπνευση του Σιντ Μπάρετ των Pink Floyd για τον πρώτο μεγάλο δίσκο του συγκροτήματος, *The Piper at the Gates of Dawn*, που ξεκινά με το *Matilda Mother* — ποίημα του Μπέλοκ. Έχασε δύο από τα πέντε παιδιά του, πολεμώντας στον Α' και Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με τον αγγλικό στρατό.

και σκλαβοπάζαρα. Οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι χρονικογράφοι (όπως ο Αλ-Μπαλάδχουρι) περιγράφουν με υπερηφάνεια την υποταγή των Ινδουιστών και των Βουδιστών. Στις πόλεις Ντεμπάλ και Νιρούν, χιλιάδες άνθρωποι φονεύθηκαν ή εξανδραποδίστηκαν. Οι γυναίκες των ηττημένων εστάλησαν στα χαρέμια των κατακτητών.

Είναι αδύνατο να έχουμε ακριβή αριθμητική αποτίμηση των σφαγών που συνόδευσαν την ισλαμική εξάπλωση στην ινδική χερσόνησο. Ορισμένες πηγές, όπως η σελίδα Hindu Genocide, κάνουν λόγο για έως και 400 εκατομμύρια θύματα — ένας αριθμός όμως εντελώς αναξιόπιστος, καθώς ο συνολικός πληθυσμός της Ινδίας εκείνη την εποχή ήταν πολύ μικρότερος.

Ωστόσο, ακόμη και καταξιωμένοι ιστορικοί περιγράφουν την επέκταση αυτή ως ιδιαίτερα αιματηρή. Ο κορυφαίος ιστορικός Γουίλ Ντουράντ, στο έργο του *The Story of Civilization* (1969), γράφει πως η ισλαμική κατάκτηση της Ινδίας ίσως αποτελεί την πιο αιματηρή ιστορία της ανθρώπινης Ιστορίας. Ο δημογραφικός μελετητής Κ.Σ. Λαλ (K.S. Lal, *Growth of Muslim Population in Medieval India*, 1973) εκτιμά ότι οι Ινδοί που σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια της ισλαμικής κυριαρχίας ανέρχονται σε 60 έως 80 εκατομμύρια.

Στη Βόρεια Αφρική, η εξάπλωση ήταν αμείλικτη. Από την Αίγυπτο μέχρι την Καρχηδόνα, οι βυζαντινές πόλεις κατέρρευσαν, ενώ οι Βέρβεροι αντιστάθηκαν λυσσαλέα — για να υποστούν αιματηρή καταστολή. Η βασίλισσα Διήα (γνωστή ως «Καχίνα») σφαγιασθηκε μαζί με χιλιάδες πολεμιστές της. Η ρωμαϊκή πολιτιστική παρουσία εξαλείφθηκε σχεδόν πλήρως, και οι επιζώντες είτε ασπάστηκαν το Ισλάμ είτε υπήχθησαν σε καθεστώς δουλικής εξάρτησης.

Φτάνοντας ως την καρδιά της Ευρώπης, οι Άραβες ισλαμιστές ανακόπηκαν για πρώτη φορά χάρη στον Λέοντα Γ' τον Ίσαυρο (Κωνσταντινούπολη, 718) και τον Κάρολο Μαρτέλ (Τουρ, 732). Χωρίς αυτούς, η Ευρώπη θα είχε γνωρίσει σκοτάδι ανάλογο με αυτό που επιβλήθηκε με το χρόνο στις ισλαμικές κατακτήσεις. Ο σπουδαίος και σωτήριος ρόλος του Βυζαντίου αναδεικνύεται εξαιρετικά από τον Ρόμπερτ Σπένσερ στο πρόσφατο έργο του (Robert Spencer, *The Kingdom of God*, 2024).

Η ισλαμική εξάπλωση στους δύο πρώτους αιώνες της δεν ήταν απλώς γεωπολιτική· ήταν πολιτισμική αποδόμηση. Ο ισλαμικός κόσμος δεν αρκέστηκε στην πολιτική υπαγωγή — επεδίωξε συστηματικά τη θρησκευτική κυριαρχία και την εξάλειψη της προηγούμενης ταυτότητας. Οι θρησκείες που δεν αναγνωρίζονταν (όπως ο Ινδουισμός) αντιμετωπίζονταν ως αντικείμενα βίας· οι παραδόσεις που ανεχόταν ο ισλαμικός λόγος (όπως ο Χριστιανισμός και ο Ιουδαϊσμός) αντιμετωπίζονταν με θεσμοθετημένη κατωτερότητα.

Ο μαζικός θάνατος δεν ήταν ατύχημα· ήταν συνέπεια ενός μοντέλου εξάπλωσης όπου η πίστη, ο στρατός και η εξουσία ήταν αδιαχώριστα.

Οι όποιες πολιτισμικές κορυφώσεις του Ισλάμ μέχρι τον 11ο αιώνα βασίστηκαν κατά κύριο λόγο στους κατακτημένους πληθυσμούς — Χριστιανούς, Πέρσες, Ινδούς. Για παράδειγμα, οι λεγόμενοι «αραβικοί αριθμοί» είναι ινδικής προέλευσης. Οι Άραβες τους διέδωσαν, δεν τους ανακάλυψαν.

Ο Αβικέννας και ο Αβερρόης στέκονται ως δύο κορυφαίες μορφές της αραβικής διανόησης, ενσαρκώνοντας διαφορετικές φάσεις της ίδιας αγωνίας: πώς να συμφιλιωθεί η ελληνική φιλοσοφία, πάνω απ' όλα ο Αριστοτέλης, με την ισλαμική θεολογία. Και οι δύο έζησαν την καχυποψία του ισλαμικού κατεστημένου και πέθαναν με τρόπο που σφράγισε το τέλος μιας παράδοσης όπου η σκέψη τολμούσε να αναμετρηθεί με το δόγμα.

Στην ανατολική επικράτεια του ισλαμικού κόσμου, ο Αβικέννας⁵, αν και τιμήθηκε, ποτέ δεν έπαψε να θεωρείται επικίνδυνος. Οι θεολόγοι τον κοίταζαν με δυσπιστία, σαν ξένο σώμα. Στα τελευταία του χρόνια, στράφηκε προς τον μυστικισμό, σαν να ένιωθε πως ο φιλοσοφικός λόγος δεν είχε πια χώρο να σταθεί. Ο θάνατός του, μακριά από το επίκεντρο της εξουσίας και χωρίς δημόσια αναγνώριση, έμοιαζε να δηλώνει ότι η φιλοσοφία μπορούσε να υπάρξει μόνο στη σκιά, ποτέ στο φως. Στην δυτική επικράτεια του ισλαμικού κόσμου, η μοίρα του Αβερρόη ήταν ακόμη πιο σκληρή⁶. Παρά το αξιωματικό του ως δικαστή και γιατρού του χαλίφη, ο ίδιος κατηγορήθηκε για αθεΐα. Τα έργα του ρίχτηκαν στη φωτιά, ο ίδιος εξορίστηκε και πέθανε σχεδόν λησμονημένος. Κι όμως — ειρωνεία της Ιστορίας — τα κείμενα του Αβερρόη, γραμμένα στην αλ-Ανταλουσία και καταδικασμένα στον ίδιο τον ισλαμικό κόσμο, ταξίδεψαν πέρα από τη Μεσόγειο, έγιναν θεμέλιο της Σχολαστικής και φώτισαν τη Δύση τη στιγμή που εκείνη έκανε τα πρώτα της βήματα προς την Αναγέννηση.

Η σύγκριση είναι αποκαλυπτική: στον ισλαμικό κόσμο, η φιλοσοφία πνίγηκε για να σωθεί το δόγμα· στη χριστιανική Ευρώπη, παρόλες τις καθυστερήσεις και τις συγκρούσεις, ο λόγος του Αριστοτέλη βρήκε τελικά θέση δίπλα στη θεολογία. Έτσι, δύο θάνατοι — ο αθόρυβος του Αβικέννα και ο ταπεινωτικός του Αβερρόη — σηματοδοτούν δύο διαφορετικές ιστορικές διαδρομές: την περιθωριοποίηση της φιλοσοφίας στην Ανατολή και την ενσωμάτωσή της στη Δύση, που θα γεννούσε την πνευματική άνοιξη της Ευρώπης.

⁵ Stanford Encyclopedia of Philosophy, *Ibn Sina (Avicenna)*, 2016

⁶ Stanford Encyclopedia of Philosophy, *Ibn Rushd (Averroes)*, 2021

Μετά τον 12ο αιώνα οι Άραβες περιθωριοποιήθηκαν. Οι Οθωμανοί πήραν την ισλαμική σκυτάλη και συνέχισαν με την ίδια κατακτητική ορμή. Μόνο το έτος 1009, καταστράφηκαν πολλές χιλιάδες⁷ χριστιανικές εκκλησίες στη Μέση Ανατολή (Raymond Ibrahim, *Defenders of the West*, 2022).

Αυτές οι θηριωδίες δεν αποτέλεσαν αντίδραση στις Σταυροφορίες — όπως υπαγορεύει η ανιστόρητη νεομαρξιστική ή μετα-αποικιακή αφήγηση. Το αντίθετο ακριβώς συνέβη: οι ίδιες οι Σταυροφορίες γεννήθηκαν ως απελπισμένη απόκριση στη μακροχρόνια και πρωτοφανή καταπίεση των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής.

Μέχρι τη Ναύπακτο και τη Βιέννη, το Ισλάμ απείλησε εκ νέου την Ευρώπη με πολιτισμική κατάρρευση. Όμως, από τον 16ο αιώνα και μετά, η Αναγέννηση — και αργότερα ο Διαφωτισμός — άλλαξαν ριζικά το σκηνικό: η Δύση εκτοξεύθηκε, ενώ ο ισλαμικός κόσμος παρέμεινε στάσιμος. Ο Χριστιανισμός της Ανατολής, αποκομμένος και εσωστρεφής, είχε εν τω μεταξύ εξέλθει από το ιστορικό προσκήνιο και είχε πλέον αυτοακυρωθεί.

* * *

Αν και κάθε μία από αυτές τις δύο θρησκείες παρήγαγε το δικό της φαντασιακό, οι διαφορές στον τρόπο με τον οποίο το καθένα τους σχετίζεται με την πραγματικότητα είναι θεμελιώδεις — τόσο, όσο τιτάνια υπήρξε και η ιστορική τους σύγκρουση. Η σύντομη αναδρομή εδώ επιχειρεί να φωτίσει ακριβώς αυτή τη διαφορά. Δεν είναι ζητούμενο να εξεταστούν οι δογματικές αποκλίσεις μεταξύ Χριστιανισμού και Ισλάμ. Αυτό που με ενδιαφέρει είναι η διαχείριση της σχέσης που κάθε θρησκευτικό φαντασιακό αναπτύσσει με τον πραγματικό κόσμο. Και εδώ εντοπίζεται μια κρίσιμη απόκλιση.

Η μεγάλη διαφορά είναι ότι τα δυτικά χριστιανικά δόγματα άρχισαν, εδώ και αιώνες, να επικοινωνούν με την πραγματικότητα και να ασκούν κριτική για τα δικά τους εγκλήματα. Από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, η Καθολική Εκκλησία προέβη σε μια σειρά δημοσίων δηλώσεων συγγνώμης — για τον Μεσαίωνα, για την ανοχή απέναντι στον ναζισμό, για τη στάση της προς τους Εβραίους. Αυτή η πράξη μετάνοιας δείχνει διάθεση επαφής και συνδιαλλαγής με την ιστορική αλήθεια.

Το χριστιανικό φαντασιακό, έστω και με καθυστερήσεις και αντιφάσεις, εισήλθε κάποια στιγμή σε διάλογο με την πραγματικότητα και εξελίχθηκε, το ισλαμικό φαντασιακό παρέμεινε αδιάλλακτο, περισσότερο στραμμένο στο παρελθόν και λιγότερο διατεθειμένο να αναστοχαστεί τις πράξεις του ή να εμπνευστεί από την εξέλιξη των κοινωνιών.

⁷ Στις αραβικές πηγές αναφέρονται 30.000 εκκλησίες. Όμως, όλοι οι Χριστιανοί ιστοριογράφοι συμφωνούν πως υπάρχει ένα μηδενικό παραπάνω, και πρόκειται για 3.000.

Το ισλαμικό φαντασιακό παρέμεινε διαχρονικά εγκλωβισμένο σε έναν μυστικιστικό, απόλυτο κόσμο, όπου ο λόγος και η κριτική δεν έχουν χώρο. Παρέμεινε και παραμένει εγκλωβισμένο σε μια μεταφυσική μυθολογία ανωτερότητας και απόλυτης αλήθειας που επικοινωνήθηκε από τον Μωάμεθ. Δεν αντλεί νόημα από τον διάλογο με την πραγματικότητα, αλλά από την εμμονική επιστροφή στο απόλυτο παρελθόν. Η ιδέα του χαλιφάτου, που ξαναζωντανεύει τα τελευταία χρόνια, δεν είναι κάτι καινούριο· είναι το ίδιο στατικό φαντασιακό, που επιβιώνει ακριβώς επειδή δεν συνομιλεί με την πραγματικότητα. Και η ιδέα αυτή επικουρείται από τη woke ιδεολογία και το δικό της φαντασιακό περί θυμάτων και θυτών, στο οποίο θα επανέλθω εκτεταμένα αργότερα.

Η πραγματικότητα αλλάζει. Το ισλαμικό φαντασιακό όμως, όχι.

* * *

Αυτή η προσέγγιση εγκλωβίζει το Ισλάμ σε έναν αναχρονισμό και το καθιστά μη εξελίξιμο. Η μόνη μεταρρύθμιση που ποτέ προτάθηκε ήταν από το Ισλαμικό Κράτος, που πρότεινε να επιστρέψουν στις ρίζες, δηλαδή στον έβδομο αιώνα, απόλυτα και όχι περίπου, όπως είναι σήμερα. Τέλος για το Ισλάμ η πραγματικότητα δεν έχει κάποια αυτόνομη υπόσταση, είναι μόνο ένα εφαλτήριο προς τον παράδεισο. Ενώ η οργάνωση της πραγματικότητας προκειμένου να εκπληρώσει αυτόν τον ένα και μοναδικό σκοπό πρέπει να γίνεται με τον τρόπο που είναι διατυπωμένος μες στα ιερά του κείμενα και ειδικότερα στη σαρία, η οποία είναι ένας πλήρης νομικός κώδικας που περιφρονεί κάθε διαφορετική και νεωτερική νομολογία. Οι ισλαμιστές είναι απόλυτα συνεπείς όταν αδιαφορούν να δηλώσουν υποταγή ουσιαστική στο σύνταγμα της χώρας που τους φιλοξενεί, όταν αδιαφορούν για έννοιες όπως η ελευθερία, η δημοκρατία, η ισότητα των γυναικών. Όλα αυτά τα πράγματα είναι εκτός σαρίας άρα εκτός του φαντασιακού τους το οποίο είναι απόλυτα ευθυγραμμισμένο και καθορίζει την πραγματικότητά τους. Και στη Δύση τα ανέχονται ως ένα προσωρινό κακό, μέχρι να επιβάλλουν τη σαρία, που είναι ο νόμος του θεού και ο μόνος που πρέπει να διέπει την πραγματικότητα.

Η αποτυχία των ισλαμικών χωρών να προσφέρουν κάτι αξιοσημείωτο στους πολίτες τους και στην ανθρωπότητα οφείλεται ακριβώς στο γεγονός ότι είναι κολλημένες στον έβδομο αιώνα και σε ένα σύστημα αξιών που αν τότε ήταν ξεπερασμένο (και ασφαλώς και ήταν αν συγκρίνει κανείς την ρηχότητα και το διαρκές προσκλητήριο σε βία του Κορανίου με τα βαθιά ανθρωπιστικά νοήματα της Καινής Διαθήκης και αν συγκρίνει το παράδειγμα των δύο ιδρυτών τους) σήμερα αυτός ο κώδικας οργάνωσης της κοινωνίας εξασφαλίζει με βεβαιότητα τη διαιώνιση της φτώχειας, της βίας και της αθλιότητας. Πράγματα τα οποία αφθονούν σε όλες τις ισλαμικές χώρες, με εξαίρεση αυτές που, τύχη αγαθή, πλημμύρισαν με πετρέλαιο. Και σε ένα βαθμό στην Τουρκία όπου υπήρξε η μόνη έστω και

μερικώς επιτυχής αναμέτρηση του κοσμικού κράτους με το Ισλάμ, που και αυτή όμως τελεί σήμερα υπό ανατροπή, αποδεικνύοντας το πόσο αδύνατο είναι να αλλάξουν οι ισλαμικές χώρες.

Και είναι αδύνατο γιατί έτσι προστάζει το φαντασιακό.

Ο Μπέλοκ είχε δίκιο.

* * *

Ποια είναι λοιπόν η ειδοποιός διαφορά του χριστιανικού φαντασιακού — και γιατί οι Χριστιανοί κατόρθωσαν, με την πάροδο του χρόνου, να μετασχηματίσουν το θρησκευτικό τους σύστημα σε κάτι που, τουλάχιστον στη Δύση, παραμένει ανοιχτό στην πραγματικότητα; Σήμερα, ο δυτικός Χριστιανισμός είναι σε θέση να αναστοχάζεται, να αναπροσαρμόζεται, να ενσωματώνει τις νεωτερικές πολιτισμικές αλλαγές. Έχει φέρει τα σύγχρονα τραγούδια στους ναούς, εκδηλώνει δημόσια τη συμπαράστασή του στους ομοφυλόφιλους, και δεν εκπέμπει καμία μανία κατά του διαφορετικού.

Η διαφορά δεν είναι τυχαία. Είναι θεμελιωμένη σε ένα ρητό του ίδιου του ιδρυτή του Χριστιανισμού. Ένα ρητό που αποτελεί ίσως την πιο ριζοσπαστική τομή στην ιστορία των θρησκειών:

Τα του Καίσαρος τῷ Καίσαρι, και τα τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ.

Αυτή η σπουδαία φράση άνοιξε τον δρόμο για τη δυνατότητα εξελισιμότητας του Χριστιανισμού. Εισήγαγε, ήδη από τον πρώτο αιώνα, μια θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στον κόσμο του πνεύματος και στον κόσμο της εξουσίας, του νόμου, της κοινωνικής οργάνωσης. Μια διάκριση που αποτέλεσε προϋπόθεση για την αυτονομία του κοσμικού Λόγου — και για τη γέννηση της Νεωτερικότητας.

Χάρη σε αυτήν, και παρά τις μεγάλες ιστορικές καθυστερήσεις, οι Εκκλησίες της Δύσης — ιδίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση και την πίεση του Διαφωτισμού — άρχισαν να μετασχηματίζονται. Φωτισμένοι ιερείς, θεολόγοι και πιστοί άντλησαν από αυτήν την ίδια τη χριστιανική παράδοση, και δρομολόγησαν προσαρμογές που σε άλλες θρησκείες μοιάζουν αδιανόητες.

Σήμερα, λοιπόν, το χριστιανικό φαντασιακό (στη Δύση τουλάχιστον) δεν επιχειρεί να υποκαταστήσει την πραγματικότητα, ούτε να την επιβάλλει με θεϊκές εντολές. Δεν αποστρέφεται τον κόσμο, αλλά συμβιώνει μαζί του. Δεν αρνείται την πρόοδο — την ενσωματώνει. Και αυτό δεν είναι μικρό πράγμα· είναι μια κοσμοϊστορική εξέλιξη, που δεν θα μπορούσε να έχει υπάρξει χωρίς τη ριζική εκείνη φράση του ιδρυτή του.

Το Ισλάμ μπορεί να αλλάξει;

Η απάντηση είναι: όχι. Το ίδιο το φαντασιακό του το απαγορεύει ρητά. Κάθε αμφισβήτηση των κελυσμάτων του Μωάμεθ ισοδυναμεί με απόλυτη αίρεση, με συνέπεια την τιμωρία, τον κοινωνικό αποκλεισμό ή ακόμη και τον θάνατο. Στην ίδια την ιστορική του διαδρομή δεν διαφαίνεται καμία ένδειξη που να μας επιτρέπει να προβλέψουμε έναν ουσιώδη εσωτερικό μετασχηματισμό. Και ακόμη και αν αναδειχθούν κάποιοι φωτισμένοι θεολόγοι, όπως συνέβη στον Χριστιανισμό, δεν θα έχουν ποτέ στη διάθεσή τους ένα ανάλογο κέλευσμα — με το παραπάνω του Χριστού — για να στηριχθούν.

Το μόνο που φαίνεται να μπορεί να κάνει το Ισλάμ είναι να ανέχεται — προσωρινά — την πραγματικότητα των αντιπάλων του, ιδίως όταν εκείνοι είναι πιο ισχυροί. Σε αυτές τις περιπτώσεις υιοθετεί συχνά τον ρόλο του μετριοπαθούς και μεταρρυθμισμένου, όμως χωρίς κανένα ουσιαστικό θεολογικό ή πολιτισμικό έρεισμα για αυτό. Εξάλλου η υστερόβουλη αυτή στάση είναι και σαφής επιταγή του Κορανίου (τακίγια).

Υπάρχουν, φυσικά, και αποκλίσεις, οι οποίες όμως δεν γεννιούνται από εσωτερική θρησκευτική ανάγκη, αλλά από εξωτερικά συμφέροντα. Πολλές χώρες του Κόλπου, παρασυρμένες από τον πλούτο τους και τις απολαύσεις του δυτικού κόσμου, έχουν νερώσει την ισλαμική τους αυστηρότητα. Όμως η μεταρρύθμιση αυτή είναι περισσότερο αποτέλεσμα οικονομικής ιδιοτέλειας και λιγότερο γνήσιας εσωτερικής ανανέωσης.

Αντιθέτως, όσο φτωχότερη είναι μια κοινωνία, τόσο πιο πολύ προσκολλάται στο φαντασιακό της. Όταν η πραγματικότητα δεν προσφέρει εναλλακτική, το φαντασιακό γίνεται καταφύγιο — όσο ασφυκτικό και αν είναι. Και τότε ξεκινά ένας φαύλος κύκλος: η ακραία προσκόλληση στο φαντασιακό εμποδίζει κάθε πρόοδο, και έτσι η πραγματικότητα παραμένει ζοφερή και το φαντασιακό καθίσταται μονόδρομος.

Δεν είναι τυχαίο ότι η πιο αντισημιτική αραβική χώρα, πέρα ίσως από το Ιράν και τη Συρία, είναι η Αίγυπτος — μία χώρα φτωχή και καθηλωμένη. Εκεί, το επίσημο αφήγημα επιμένει πως οι Αιγύπτιοι «συνέτριψαν» τους Ισραηλινούς στον Πόλεμο των Έξι Ημερών, ενώ στην πραγματικότητα υπέστησαν μία από τις πιο ταπεινωτικές ήττες της ιστορίας τους. Οι περισσότεροι Αιγύπτιοι, θύματα μακρόχρονης προπαγάνδας, εξακολουθούν να πιστεύουν ότι οι Εβραίοι αποτελούν την ενσάρκωση του Κακού. Δεν είναι τυχαίο ότι, όταν τον Δεκέμβριο του 2010 εμφανίστηκαν καρχαρίες στο παραθεριστικό κέντρο του Σαρμ ελ Σείχ, στον κόλπο Νάαμα, ο δημόσιος λόγος γέμισε θεωρίες για «δάκτυλο του σιωνισμού» και για καρχαρίες-πράκτορες της Μοσάντ! Και όλα αυτά, τη στιγμή που το Ισραήλ είχε ήδη επιστρέψει στην Αίγυπτο ολόκληρη τη Χερσόνησο του Σινά — μια παραχώρηση τεράστιας πολιτικής και γεωστρατηγικής σημασίας.

Αυτό δείχνει κάτι κρίσιμο: με φονταμενταλιστικά φαντασιακά, που αρνούνται πεισματικά την πραγματικότητα, δεν μπορείς να διαπραγματευτείς ούτε με όρους ιστορικής αλήθειας, ούτε εκχωρώντας για ειρήνη. Οι ήπιες πολιτικές δεν αποδίδουν όταν ο άλλος αρνείται τη βάση της συνεννόησης: την πραγματικότητα.

* * *

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο των ποταμών αίματος, δεν μπορεί κανείς να μη σταθεί στο ερώτημα: πρέπει σήμερα ο Άραβας να αισθάνεται ενοχές για τα εγκλήματα των προγόνων του; Ο ανατολικός Ορθόδοξος χριστιανός να νιώθει ενοχές για τη δολοφονία της Υπατίας και για την καταστροφή του αρχαιοελληνικού πολιτισμού από τους φανατικούς του 5ου αιώνα;

Η απάντηση είναι, ασφαλώς, όχι.

Η ιδέα ότι η ενοχή μεταβιβάζεται κληρονομικά είναι μια παρανοϊκή σύλληψη, ριζωμένη αφενός στην Παλαιά Διαθήκη και το *άμαρτία γονέων παιδεύουσι τέκνα*, και αναπαραγόμενη — καθόλου τυχαία — στο μεταμαρξιστικό woke φαντασιακό της εποχής μας.

Όμως το να ξεχνά κανείς την ιστορική πραγματικότητα με το επιχειρήμα ότι *πέρασαν πολλά χρόνια* είναι επικίνδυνο. Δεν είναι καθόλου πολλά τα 2.000 χρόνια, αν σκεφτεί κανείς τη διάρκεια της ανθρώπινης παρουσίας στον πλανήτη. Και μπορεί ο απλός άνθρωπος να μην γνωρίζει τις ιστορικές λεπτομέρειες — οφείλει όμως να τις γνωρίζει η διανόησή του, εκείνοι που μορφοποιούν τη συλλογική ιστορική συνείδηση.

Και η Ιστορία μάς έχει δείξει κάτι ουσιώδες: Ο καλύτερος τρόπος διαχείρισης αυτής της γνώσης δεν είναι η άρνηση.

Είναι η συγγνώμη. Και το γονάτισμα στο Άουσβιτς.

Μόνο έτσι κλείνουν οι λογαριασμοί. Μόνο έτσι δικαιούμαστε να γυρίσουμε σελίδα.

Τόσο απλό — και όμως τόσο φορτισμένο με μια διορθωτική και λυτρωτική ενέργεια.

Η Τζιχάντ σε αφύπνιση — οι δυτικές κοινωνίες σε ύπνωση

Ο Καναδός ακαδημαϊκός Γκαντ Σαάντ εισήγαγε τον όρο «αυτοκτονική ενσυναίσθηση» (suicidal empathy) για να περιγράψει ένα φαινόμενο που, κατά τη γνώμη του, χαρακτηρίζει τον δυτικό κόσμο: την υπερβολική και συχνά αυτοκαταστροφική διόγκωση του αισθήματος συμπόνιας. Πρόκειται για μια στάση που, αντί να ενισχύει τη συνοχή και τη λογική κρίση μιας κοινωνίας, καταλήγει να την αποδυναμώνει, ακυρώνοντας την ικανότητά της να θέτει όρια και να υπερασπίζεται τον εαυτό της. Έτσι, η ενσυναίσθηση, από θεμέλιο της ανθρώπινης συμβίωσης, μετατρέπεται σε εργαλείο αυτοακύρωσης — σε μια μορφή «ηθικού μαζοχισμού» που, στο όνομα της κατανόησης του Άλλου, απορρίπτει το δικαίωμα του Εμείς να επιβιώνει.

Την ίδια στιγμή τα περιστατικά ισλαμικής βίας και τρομοκρατίας στη Δύση πολλαπλασιάζονται σταθερά. Ωστόσο, το πραγματικό μέγεθος των προβλημάτων δεν αποκαλύπτεται παρά μόνο όταν ξεσπά μια σοβαρή κρίση. Μια κρίση που θα αναδείξει όλα όσα σήμερα η Δύση επιλέγει να αγνοεί ή να σπρώχνει κάτω από το χαλί. Και αυτή η στιγμή, αν μάς διδάσκει κάτι η ιστορία, πάντα έρχεται.

Αρκεί να θυμηθούμε το πολιτισμένο έθνος των Γερμανών, που ένας αλλοπρόσαλλος φανατικός εκμεταλλεύτηκε τη μεταπολεμική του κρίση για να το οδηγήσει στην παράνοια της Άριας υπεροχής και στην εξόντωση κάθε τι διαφορετικού. Η ιστορία δείχνει πόσο εύκολα μπορεί να γλιστρήσει μια κοινωνία στην κτηνωδία όταν χάνει την ισορροπία της⁸.

Τι θα γίνει, λοιπόν, όταν μια δυτική χώρα, με ισχυρή ισλαμική παρουσία, βρεθεί στη δίνη μιας κοινωνικής κρίσης; Πού θα αναζητήσουν λύση αυτοί που σήμερα φαίνονται ήρεμοι και ενταγμένοι; Στο ρελατιβισμό του Μισέλ Φουκώ; Ή μήπως στην ξεκάθαρη, ολιστική, υποσχόμενη «λύση» που τους παραδόθηκε από τον 7ο αιώνα;

⁸ Αξίζει να δει κανείς με νούμερα την άνοδο του ναζιστικού κόμματος για να αντιληφθεί πώς εξαπλώνεται η φωτιά. Ακολουθεί η εξέλιξη της κοινοβουλευτικής του δύναμης, από το 1928 μέχρι το 1934: **1928:** 12 έδρες (οι σοσιαλδημοκράτες παίρνουν 153, οι κομμουνιστές 54), **1930:** 107 έδρες, **1932:** 230 έδρες, **1934:** 88% των Γερμανών υπερψηφίζουν την πρόταση του Χίτλερ να εγκρίνει το μέτρον δια του οποίου συνεχωνεύθησαν άπαξ διά παντός τα καθήκοντα του Προέδρου του Ράιχ και του Καγκελαρίου του Ράιχ εν τω προσώπω του Χίτλερ. Μέσα σε έξι χρόνια, σοσιαλδημοκράτες και κομμουνιστές είχαν πρακτικά εξαφανιστεί από το σκηνικό — και είχαν πλαισιώσει μαζί το ναζιστικό κόμμα. Μια εξαιρετική ανάλυση του φαινομένου, με ονόματα και διευθύνσεις, υπάρχει στο βιβλίο του Φρίντριχ Χάγιεκ *Ο δρόμος προς τη δουλεία* (1944), αλλά και στο *Μεφίστο* (1936) του σπουδαίου λογοτέχνη Κλάους Μαν — που γυρίστηκε και ταινία. Έτσι αναπτύσσονται και συσπειρώνονται οι ολοκληρωτικές ιδεολογίες σε συνθήκες κοινωνικής κρίσης.

* * *

Ο Τσαρλς Άσερ Σμαλ, ένας από τους κορυφαίους μελετητές της σύγχρονης τρομοκρατίας και ιδρυτής του Institute for the Study of Global Antisemitism and Policy (ISGAP), έχει καταγράψει⁹ με εντυπωσιακή ακρίβεια τη διαδρομή των αμέτρητων καταριανών δισεκατομμυρίων μες στον δυτικό κόσμο και την πολυεπίπεδη διείσδυση της Μουσουλμανικής Αδελφότητας στα πανεπιστήμια, στα think tanks και στους πολιτικούς θεσμούς επί δεκαετίες.

Και πρόκειται για έναν άνθρωπο που δεν μασά τα λόγια του. Σε μία συνέντευξή του με τον Άντριου Γκολντ,¹⁰ ο Σμαλ κατηγορήσε ανοιχτά τον γνωστό αντισημίτη ακροδεξιό Τάκερ Κάρλσον ότι λειτουργεί ουσιαστικά ως μισθοδοτούμενη «προέκταση» της καταριανής επιρροής στα δυτικά ΜΜΕ. Ο Γκολντ, έκπληκτος από την ευθύτητα της καταγγελίας, τον ρώτησε αν έχει πράγματι στοιχεία για μια τόσο σοβαρή κατηγορία. Η απάντηση του Σμαλ ήταν άμεση και επιβεβαίωσε ότι ασφαλώς υπάρχουν στοιχεία — πέρα από κάθε αμφιβολία.

Κι όμως, ο Σμαλ —αν και αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο σε όλο του το εύρος— επιδεικνύει μια αξιοσημείωτη μετριοπάθεια όταν αναφέρεται στους μουσουλμάνους. Επιμένει ότι πρέπει να τραβάμε μια σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη μικρή, οργανωμένη μειοψηφία των τζιχαντιστών και των φορέων ισλαμιστικής πολιτικής βίας, και στις τεράστιες μάζες των απλών πιστών που δεν έχουν καμία σχέση με αυτά.

Ως πρακτικός οδηγός για την καθημερινότητα, αυτή η διάκριση έχει μεγάλη αξία: είναι απλώς αδύνατο να λειτουργήσει κανείς στον σύγχρονο κόσμο υποπτευόμενος κάθε μουσουλμάνο ως εν δυνάμει εχθρό. Σε ένα ευρύτερο πολιτικό και φιλοσοφικό επίπεδο, όμως, δεν πρέπει να λησμονούμε κάτι εξίσου αληθινό και ανησυχητικό: ότι πολλές φορές στην ιστορία, πάρα πολλοί καλοί, αξιοπρεπείς άνθρωποι στρατεύτηκαν μαζικά πίσω από ολοκληρωτικές ιδέες όταν ήρθε η κρίσιμη στιγμή. Όσο δεν διαμορφώνεται ένα σοβαρό, εσωτερικό εναλλακτικό αφήγημα μέσα στους ίδιους τους κόλπους του Ισλάμ, ο κίνδυνος θα παραμένει ενεργός — όχι επειδή υπάρχουν «κακοί μουσουλμάνοι», αλλά επειδή αφορά τις ίδιες τις δομές της ανθρώπινης φύσης.

Δεν πρόκειται, λοιπόν, για τον «κακό μουσουλμάνο». Πρόκειται για τον τεράστιο κίνδυνο που έχουν τα ολοκληρωτικά και βίαια αφηγήματα, ιδιαίτερα σε συνθήκες κρίσης, να αποτελέσουν υπόστρωμα ακραίου φανατισμού και ακραίας βίας. Ούτε οι Γερμανοί ήταν «κακός λαός» (ο αναγνώστης θα έχει την ευκαιρία να διαπιστώσει ότι απορρίπτω συλλήβδην την έννοια του «κακού» ή «καλού» συλλογικού υποκειμένου), αλλά στρατεύτηκαν μαζικά πίσω από τον Χίτλερ. Το ίδιο συνέβη και με

⁹ Charles Asher Small (ed.), *Global Antisemitism: A Crisis of Modernity* (2013)

¹⁰ <https://youtu.be/SWpJKSqA-FE?si=S1km5yKO8oEoW-Zh>

μεγάλες μάζες που ξαφνικά βρήκαν ελκυστικά τα αφηγήματα των Ιακωβίνων, των Μπολσεβίκων, των Ερυθροφρουρών του Μάο κ.λπ.

Με μια τέτοια ιστορική εμπειρία, δεν έχουμε την πολυτέλεια να ζούμε αγκαλιά με το αυγό του φιδιού, περιμένοντας την επόμενη κρίση που, με βεβαιότητα, θα το εκκολάψει.

Το σημερινό αδιάλλακτο φαντασιακό του ισλαμισμού δεν επιτρέπει πολλές αφορμές αισιοδοξίας. Ως σύστημα πίστης και πολιτικής πράξης, είναι θεμελιωμένο πάνω στην Τζιχάντ εδώ και 1.400 χρόνια. Το γεγονός ότι πολλοί μουσουλμάνοι σήμερα δεν την ενεργοποιούν δεν σημαίνει ότι έχει εγκαταλειφθεί· σημαίνει απλώς ότι βρίσκεται σε λήθαργο — έναν λήθαργο που, σε περιόδους κρίσης, μπορεί να δώσει τη θέση του σε αφύπνιση. Και αυτό ακριβώς υπογραμμίζει τη δραματική απουσία ενός εναλλακτικού, ριζικά αναθεωρημένου αφηγήματος.

Οι πρώτες ενδείξεις είναι ήδη εδώ. Σύμφωνα με έρευνα του ICM (Channel 4, 2016), το 23% των μουσουλμάνων στο Ηνωμένο Βασίλειο δηλώνει ότι η σαρία θα έπρεπε να είναι ο επίσημος νόμος στις περιοχές όπου υπάρχει ισχυρή μουσουλμανική παρουσία. Και αυτό χωρίς κρίση. Φανταστείτε πόσο πιο απόλυτες θα γίνουν αυτές οι θέσεις όταν έρθει μια πραγματική κοινωνική αναταραχή.

* * *

Όταν το φαντασιακό υποκαθιστά την πραγματικότητα, η κατάρρευση δεν αργεί· και συνήθως γεννιέται εκεί όπου η ευημερία έκανε τους ανθρώπους να πιστέψουν πως είναι άτρωτοι.

Έτσι αν θέλουμε να δούμε πώς γεννιέται αυτή η αυταπάτη, ας κοιτάξουμε προς τον Βορρά — προς τη Σουηδία.

Το διαμάντι που ράγισε

Η Σουηδία υπήρξε κάποτε το διαμάντι της Ευρώπης. Όχι γιατί είχε σοσιαλισμό, όπως αρέσκονται ορισμένοι να πιστεύουν. Η Σουηδία υπήρξε πάντοτε — και εξακολουθεί να είναι — μητρόπολη του καπιταλισμού· οι εκατομμυριούχοι της είναι περισσότεροι κατά κεφαλήν απ' ό,τι στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ήταν το διαμάντι γιατί τη διοικούσε κάτι μοναδικό: η **εμπιστοσύνη** ανάμεσα στους πολίτες. Αυτή ήταν η μοναδική κατάκτηση που την έκανε ξεχωριστή — η διάχυτη ευγένεια, η αλληλεγγύη, η ασφάλεια και η εμπιστοσύνη όλων προς όλους.

Όλα αυτά ανήκουν στο παρελθόν. Η Σουηδία είναι σήμερα μια κατακερματισμένη χώρα, με εγκληματικότητα από τις υψηλότερες στην Ευρώπη, με ένοπλες επιθέσεις, βιασμούς, δολοφονίες σε διαρκή άνοδο. Και η κατάσταση επιδεινώνεται μέρα με τη μέρα.

Η πραγματική εικόνα είναι πια δύσκολο να καταγραφεί· ένα μεγάλο μέρος της εγκληματικότητας μένει πλέον αθέατο — πίσω από την πόρτα. Ενώ η κοινωνία έχει εθιστεί σε μια παρανοϊκή φοβία μήπως κατηγορηθεί για ρατσισμό και προτιμά να σωπαίνει αντί να καταγγέλλει το έγκλημα. Το πού μπορεί να φτάσει αυτή η στρέβλωση το θυμίζει το περιστατικό των χιλιάδων βιασμών Βρετανίδων στο Ρόδερχαμ της Αγγλίας από συμμορίες πακιστανικής καταγωγής — ένα μαζικό έγκλημα από το οποίο η βρετανική κοινωνία προτίμησε να αποστρέψει το βλέμμα, φοβούμενη μήπως κατηγορηθεί για «στοχοποίηση»¹¹.

Η εξέλιξη αυτή υπήρξε επιλογή της αριστερής σουηδικής ελίτ και έγινε ερήμην του λαού. Σε ένα στρογγυλό τραπέζι στο Epicenter της Στοκχόλμης, τον Οκτώβριο του 2018, με αφορμή την παρουσίαση του βιβλίου μου *Democracy Again!*, ρώτησα έναν από τους παρευρισκομένους συζητητές — τον βουλευτή του αριστερού Vänsterpartiet, Γενς Χολμ (Jens Holm) — αν η αθρόα εισαγωγή μεταναστών είχε την έγκριση του λαού. Του υπενθύμισα ότι η Σουηδία είναι πρωτοπόρα στη δημόσια διαβούλευση με τους πολίτες και τον ρώτησα αν ένα τόσο κρίσιμο ζήτημα, όπως η μετανάστευση, είχε περάσει μέσα από μια τέτοια διαδικασία.

Η απάντησή του ήταν απόλυτα αφοπλιστική. Και δηλωτική της αλαζονείας των ελίτ: *Αν είχε γίνει διαβούλευση, κανείς δεν θα είχε συμφωνήσει.*

¹¹ Jay, Alexis. Independent Inquiry into Child Sexual Exploitation in Rotherham (1997–2013). Rotherham Metropolitan Borough Council, August 2014.

Ο κατακερματισμός της κοινωνίας είναι εκρηκτικός· ολόκληρες συνοικίες έχουν γίνει αχαρτογράφητες ζώνες, παραδομένες στη βία συμμοριών, όπου δεν τολμά να πλησιάσει ούτε η αστυνομία ούτε η πυροσβεστική.

Αυτή είναι η συνέπεια του αφελούς και ναρκισσιστικού αφηγήματος της πολυπολιτισμικότητας — του φαντασιακού που πιστεύει πως όσοι ζουν νοερά ακόμη στον 7ο αιώνα θα μαγευτούν, αργά ή γρήγορα, από τον 21ο δικό μας. Ένα φαντασιακό χωρίς ιστορική αυτογνωσία, ανεύθυνο και εγκληματικό· όπως και εκείνο του Τζορτζ Μπους, που πίστεψε πως μπορούσε να «εξάγει» δημοκρατία στο Ιράκ. Κι όμως, η αφήγηση αυτή παραμένει ελκυστική και φορτισμένη με νόημα· δίνει την ψευδαισθηση ενός αγώνα για ισότητα. Αυτό πιστεύει και η Πράσινη Φινλανδή υπουργός Μαρία Οχισάλο¹², όταν δηλώνει, σε συνέντευξή της στη Σουηδία, ότι θεωρεί την ανισότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό ως τη ρίζα όλων των πρόσφατων δεινών που μαστίζουν τη χώρα της και τη γείτονα Σουηδία.

* * *

Ποιος θα το φανταζόταν;

Αυτό θα αναφωνήσει κάποτε η σουηδική ελίτ, όταν η κατάσταση θα έχει ξεφύγει και δεν θα μπορεί πια η ίδια να κρύβεται στους προαστιακούς της παραδείσους στη Στοκχόλμη — και στους φαντασιακούς της λειμώνες. Όπως αναφώνησε παλιότερα και η ευρωπαϊκή διανόηση, όταν πληροφορήθηκε εμβρόντητη τα εγκλήματα του Στάλιν και των μπολσεβίκων ή, αργότερα, του «μεταρρυθμιστή» εγκληματία Τσαουσέσκου.

Θα είναι όμως η λάθος ερώτηση· γιατί το πρόβλημα δεν είναι η ελλειμματική, αλλά η υπερτροφική τους φαντασία.

Το πρόβλημα είναι η άρνηση να αποδεχθούν την πραγματικότητα.

Γνωρίζουν.

Κι όταν — ιδίως από θέση εξουσίας — γνωρίζεις τη συγκεκριμένη, άθλια πραγματικότητα και κρύβεσαι απ' αυτήν, δεν είσαι απλώς αδύναμος.

Είσαι ανήθικος.

¹² Ohisalo, Maria. *The root causes of crime are inequality and social exclusion*. Interview in Dagens Nyheter, 2023.

Θρησκεία και πραγματικότητα: σύνοψη

Είδαμε παραπάνω πόσο διαφορετικά μπορεί να σχετίζονται τα θρησκευτικά φαντασιακά με την πραγματικότητα. Ας επιχειρήσουμε μια σύντομη σύνοψη.

Τα δυτικά χριστιανικά δόγματα επέδειξαν ιστορικά τη μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον να παρακολουθήσουν — και να διαλεχθούν με — την εξέλιξη της πραγματικότητας γύρω τους. Αυτό δεν αποτυπώθηκε μόνο στις δογματικές και λειτουργικές τους μεταβολές, αλλά και στη διαχρονική μοναστική τους λειτουργία, η οποία συχνά εμπειρείχε θεματικές όπως η εκπαίδευση, η καλλιέργεια των επιστημών και η κοινωνική προσφορά.

Αντίθετα, το ανατολικό ορθόδοξο δόγμα επέδειξε σταθερή αδιαφορία για την εξέλιξη της πραγματικότητας, επιλέγοντας την αυστηρή προσκόλληση στην παράδοση, ακόμη και όταν αυτό οδηγούσε στη σταδιακή αποξένωση του ποιμνίου. Οι πιστοί αδυνατούν πλέον να συμμετέχουν ουσιαστικά στα εκκλησιαστικά δρώμενα, καθώς η γλώσσα, τα σύμβολα και τα τελετουργικά έχουν μετατραπεί σε έναν ερμητικά κλειστό κώδικα.

Αυτό αντανakλάται και στη μοναστική λειτουργία της Ορθοδοξίας, η οποία περιστρέφεται σχεδόν αποκλειστικά γύρω από τον ησυχασμό, την αδιάλειπτη προσευχή και την αποκοπή από τα εγκόσμια. Η ιδιαιτερότητα του Αγίου Όρους, ως χώρου απομόνωσης, εσωστρέφειας και απόλυτης αυτάρκειας, αποτελεί ένα ισχυρό σύμβολο αυτής της θεολογικής στάσης. Όχι εξαίρεση· επιβεβαίωση.

Για το Ισλάμ, η πραγματικότητα δεν καλείται να εξελιχθεί ή να συνομιλήσει με την εποχή, αλλά να αντανakλά — κατά τρόπο απόλυτο — τις επιταγές του φαντασιακού που θεσμοθετήθηκε τον 7ο αιώνα. Το φαντασιακό αυτό πηγάζει απευθείας από τα κελεύσματα του Κορανίου, τα οποία θεωρούνται αμετάβλητα και αιώνια δεσμευτικά.

Ασφαλώς, η ανθρώπινη πρόοδος έχει δημιουργήσει νέα δεδομένα — προβλήματα, τεχνολογίες, ηθικά διλήμματα — για τα οποία το Κοράνι δεν διατυπώνει καμία άποψη. Δεν είπε τίποτα ο Προφήτης για τα κινητά τηλέφωνα ή την τεχνητή νοημοσύνη· για αυτά υπάρχουν περιθώρια ερμηνείας. Όμως για μια σειρά από θεμελιώδη ζητήματα — τη θέση της γυναίκας, τη μοίρα των άπιστων και των αποστατών, την εφαρμογή της σαρίας, την αποδοχή της δουλείας ως αυτονόητης μεταχείρισης των αιχμαλώτων πολέμου — οι διατυπώσεις του Κορανίου είναι σαφείς, κατηγορηματικές και αναντίρρητες. Και ανατριχιαστικές.

Και σε αυτά τα ζητήματα, το ισλαμικό φαντασιακό παραμένει αμετακίνητο. Οι κανόνες αυτοί εξακολουθούν να ισχύουν ως θέσφατα, ρυθμίζοντας σε βάθος την καθημερινότητα εκατοντάδων

εκατομμυρίων ανθρώπων στον μουσουλμανικό κόσμο. Η παραμικρή απόκλιση ή αμφισβήτηση επισύρει βαριές κυρώσεις — θεσμικές ή και βίαιες.

Αυτά ίσως φαντάζουν μακρινά, ακόμα και ακατανόητα, στον μέσο Δυτικό παρατηρητή που ζει σε ένα καθεστώς δημοκρατίας και αυτονομίας ελευθερίας έκφρασης. Είναι όμως η πραγματικότητα ενός άλλου κόσμου· μιας εσωτερικά συνεπούς, πλην όμως στατικής και ανελεύθερης κοσμοθεώρησης. Και για να κατανοηθεί, πρέπει να ιδωθεί από κοντά. Γιατί αλλιώς η αλήθεια του μοιάζει εξωτική. Ενώ στην πραγματικότητα είναι απλώς ξένη. Αλλά εξίσου υπαρκτή.

* * *

Τέλος, δυο λόγια για το εβραϊκό φαντασιακό.

Αυτό που κατεξοχήν ξεχωρίζει τον Ιουδαϊσμό από τις άλλες αβρααμικές θρησκείες είναι η παντελής απουσία ιεραποστολικής διάθεσης. Αντίθετα με τον Χριστιανισμό — ο οποίος εξ αρχής εδραίωσε την καθολικότητα του μηνύματός του — και πολύ περισσότερο με το Ισλάμ, όπου ο προσηλυτισμός αποτελεί *sine qua non* της πίστης, στον Ιουδαϊσμό όχι μόνο δεν υπάρχει ανάλογη επιταγή, αλλά η είσοδος νέων μελών στην κοινότητα είναι εξαιρετικά δύσκολη και απαιτεί επίπονες δοκιμασίες και μακρά περίοδο ενσωμάτωσης.

Από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει εδώ — δηλαδή τη σχέση του φαντασιακού με την πραγματικότητα — αυτή η στάση δηλώνει κάτι πολύ ουσιαστικό: ο Ιουδαϊσμός δεν ενδιαφέρεται να κατακτήσει τον κόσμο με το φαντασιακό του. Δεν επιδιώκει να χειραγωγήσει την πραγματικότητα ή να την ευθυγραμμίσει με ένα παγκόσμιο πρόταγμα. Η Τορά αφορά πρωτίστως τον λαό του Ισραήλ και όχι όλη την ανθρωπότητα.

Ίσως αυτός είναι ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο ο Ιουδαϊσμός διαχειρίζεται το φαντασιακό: ως εσωτερική ηθική διαδρομή, όχι ως αποστολή προς τους «άλλους». Και ίσως αυτό να εξηγεί γιατί, παρά τους διωγμούς, τις γενοκτονίες και την ιστορική περιθωριοποίηση, διατήρησε τόσο συνεκτική ταυτότητα χωρίς να στηριχτεί σε μηχανισμούς επεκτατικής προπαγάνδας και χωρίς να επιδοθεί στη βία που τους χαρακτήρισε ιστορικά.

Μια ιδιαίτερη και αξιοπρόσεκτη περίπτωση φαντασιακού είναι ο Σιωνισμός. Δεν πρόκειται απλώς για μια θρησκευτική πίστη ή για μια πολιτική ιδεολογία, αλλά για μια σπάνια σύγκλιση των δύο: ένα ιστορικό φαντασιακό που κατάφερε να ενσαρκωθεί σε κρατική υπόσταση.

Ο παραδοσιακός Ιουδαϊσμός περιλάμβανε ανέκαθεν τη νοσταλγία για την επιστροφή στη Γη της Επαγγελίας, ως μεσσιανική υπόσχεση για το τέλος των καιρών. Αυτή η προσδοκία λειτουργούσε επί

αιώνες ως ένα στατικό φαντασιακό, ένα όραμα που παγίωνε την ταυτότητα χωρίς να επιχειρεί χειραγώγηση της πραγματικότητας μέσω προσηλυτισμού ή επιβολής.

Ο κοσμικός Σιωνισμός, όπως διαμορφώθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, και κυρίως από τον Θεόδωρο Χερτσλ, αποκόπηκε από την παθητική, μεσσιανική αναμονή και επιχείρησε να μετασχηματίσει την επιθυμία σε ιστορική και γεωπολιτική πράξη. Το φαντασιακό, αντί να παραμένει ερμητικά κλειστό, εξελίχθηκε σε πολιτική μηχανή δημιουργίας κράτους και θεσμών.

Αυτό το πέρασμα από το φαντασιακό στο πραγματικό είναι μοναδικό και ίσως συγκρίνεται μόνο με τα πρώτα στάδια του χριστιανικού κόσμου, όταν το φαντασιακό της «Βασιλείας του Θεού» μετασχηματίστηκε βαθμηδόν σε επίσημη θρησκεία με κοσμική εξουσία (μετά τον Κωνσταντίνο). Όμως ενώ ο Χριστιανισμός προέβαλε καθολικές, παγκόσμιες αξιώσεις, και το Ισλάμ επεδίωξε και επιδιώκει ευρεία γεωπολιτική επέκταση, ο Σιωνισμός παρέμεινε εθνικά και γεωγραφικά περιορισμένος, με συγκεκριμένο, σχεδόν χειροπιαστό σχέδιο: την ίδρυση του Ισραηλινού κράτους στην Παλαιστίνη.

Ο Σιωνισμός, λοιπόν, παρουσιάζει ένα φαντασιακό που διαλέγεται ασταμάτητα με την πραγματικότητα: επηρεάζεται από το Ολοκαύτωμα, συγκρούεται με το αραβικό φαντασιακό, αποτυπώνει τον εβραϊκό φόβο και τη μνήμη, και χτίζει κράτος, στρατό, τεχνολογία, με βαθιά ιστορική αυτοσυνείδηση.

Εντέλει, πρόκειται για ένα μάλλον σπάνιο παράδειγμα δημιουργικού φαντασιακού που κινείται μες στο πεδίο της ιστορίας και δεν διστάζει να αναμετρηθεί με τις αντιφάσεις της πραγματικότητας — με τίμημα όμως και τις συγκρούσεις που αυτό συνεπάγεται.

* * *

Θα κλείσω τη συζήτηση για τη σχέση των αβρααμικών θρησκειών με την πραγματικότητα με δύο παραδείγματα στο επόμενο κεφάλαιο που φανερώνουν με τον πιο σκληρό τρόπο πώς αυτή η σχέση χαρακτήρηκε στο ιστορικό τους βίωμα. Το πρώτο είναι η στάση απέναντι στους Εβραίους· το δεύτερο, η στάση απέναντι στη δουλεία.

Ο Άλλος: Εβραίοι και δούλοι στα φαντασιακά των θρησκειών

Η διαχρονική στάση του Χριστιανισμού και του Ισλάμ απέναντι στους Εβραίους προσφέρει ένα αποκαλυπτικό παράδειγμα για το πώς το φαντασιακό τους συνομιλεί με την πραγματικότητα.

Οι δυτικές χριστιανικές Εκκλησίες, και κυρίως η Καθολική, ξεκίνησαν με έντονο, συστηματικό και θεσμοθετημένο αντισημιτισμό. Διώξεις, πογκρόμ και φανατισμός διαπότισαν τη θρησκευτική και κοινωνική ζωή επί αιώνες. Ωστόσο, η σταδιακή προσαρμογή του χριστιανικού φαντασιακού στη νεωτερικότητα έφερε μια καίρια αλλαγή. Το 1965, με τη *Nostra Aetate* υπό τον πάπα Παύλο ΣΤ', η Καθολική Εκκλησία αναγνώρισε το σφάλμα και καταδίκασε επίσημα τον αντισημιτισμό, υπογραμμίζοντας την κοινή πνευματική κληρονομιά χριστιανών και Εβραίων. Σήμερα, θεολογικά τουλάχιστον, η συντριπτική πλειοψηφία των πιστών δεν διατηρεί προκαταλήψεις κατά των Εβραίων. Η στάση αυτή αποτελεί σαφή ένδειξη της εξελικτικότητας του δυτικού φαντασιακού και της ικανότητάς του να προσαρμόζεται.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία, παρότι απέφυγε τις οργανωμένες και θεσμικές διώξεις που χαρακτήρισαν τη Δύση, δεν καλλιέργησε ενεργά κάποια φιλική ή συμφιλιοτική στάση. Κυριάρχησε μια παραδοσιακή καχυποψία, κυρίως με αναφορά στον ρόλο των Εβραίων στη σταύρωση του Χριστού, χωρίς όμως να λάβει τις διαστάσεις μίσους των Καθολικών. Οι διώξεις σε ορθόδοξες χώρες υπήρξαν κυρίως πολιτικές ή εθνικιστικές, παρά θρησκευτικές. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και σήμερα παρατηρείται σε τμήματα του ορθόδοξου ποιμνίου έντονη προκατάληψη, επιβεβαιώνοντας την ακαμψία του ορθόδοξου φαντασιακού στον χρόνο.

Στην περίπτωση του Ισλάμ, η εχθρότητα προς τους Εβραίους ριζώνει ήδη στη γένεση του ισλαμικού φαντασιακού. Όταν οι εβραϊκές φυλές της Αραβίας αρνήθηκαν να ακολουθήσουν τον Μωάμεθ, το ρήγμα έγινε δομικό και μη αναστρέψιμο. Το μίσος αυτό ενσωματώθηκε στα ιερά κείμενα και παραμένει αμείωτο. Δεν υπήρξε καμία διαδικασία θεολογικής επανεξέτασης, καμία προσαρμογή. Αντιθέτως, η εχθρότητα λειτουργεί ακόμη και σήμερα ως στοιχείο ταυτότητας σε πολλούς ισλαμικούς κύκλους, με καταστροφικές συνέπειες για τη συνύπαρξη αλλά και για τις ίδιες τις κοινωνίες που αναπαράγουν αυτή τη στασιμότητα. Το φαντασιακό του Ισλάμ δεν μετακινήθηκε ούτε χιλιοστό: από τον 7ο αιώνα ως σήμερα εξακολουθεί να υπαγορεύει στάσεις και συμπεριφορές με βάση δεδομένα μιας άλλης εποχής. Πρόκειται για μια παραδειγματική ένδειξη όχι μόνο θεολογικής στασιμότητας αλλά και εγκλωβισμού της κοινωνικής συνείδησης σε έναν φαντασιακό κόσμο ασυμβίβαστο με το παρόν.

* * *

Η δουλεία επιβεβαιώνει ξανά πώς κάθε φαντασιακό διαχειρίζεται την πραγματικότητα: το Ισλάμ την υποτάσσει, η Δύση την εκμεταλλεύεται, η Ορθοδοξία την απομακρύνει, ο Ιουδαϊσμός τη ρυθμίζει· τέσσερις διαφορετικοί δρόμοι που, αν και ξεκινούν από αλλού, συναντιούνται στο ίδιο στίγμα της ανθρώπινης αισχίνης. Και όπως θα φανεί πιο κάτω, στο σημείο αυτό δεν θα πρέπει να διστάσουμε να αποδώσουμε το ηθικό πλεονέκτημα στην Ορθοδοξία.

Ας εξετάσουμε λοιπόν πιο προσεκτικά πώς σε κάθε περίπτωση αποτυπώνεται στη λεπτομέρεια αυτή η σχέση φαντασιακού και πραγματικότητας.

Ισλάμ — Υποταγή της πραγματικότητας στον πυρήνα του ισλαμικού φαντασιακού.

Στο αραβοϊσλαμικό φαντασιακό η δουλεία ήταν θεσμοθετημένη και «αγιοποιημένη». Το Κοράνι όριζε ότι ο πιστός μπορεί να έχει σεξουαλικές σχέσεις και με «όσες κατέχει η δεξιά του χείρ» — τις γυναίκες των κατακτημένων. Έτσι, η σεξουαλική σκλαβιά δεν εμφανίστηκε ως παρέκκλιση αλλά ως αυτονόητο και νόμιμο δικαίωμα. Ο θεολογικός πυρήνας δεν προσαρμόστηκε στην πραγματικότητα της δουλείας· την ενσωμάτωσε ως μέρος της θρησκευτικής τάξης πραγμάτων.

Ο ευνουχισμός, που εφαρμόστηκε εκτεταμένα, δεν προβλέπεται από το Κοράνι· ριζώνει όμως σε μια πραγματικότητα που είχε ήδη ιεροποιήσει την απόλυτη κυριαρχία του πιστού πάνω στη γυναίκα. Μέσα σε αυτό το φαντασιακό, η εξουδετέρωση του άνδρα σκλάβου γινόταν σχεδόν αναπόφευκτη, προκειμένου να διασφαλιστεί η αδιατάρακτη κυριαρχία του πιστού ισλαμιστή.

Η οθωμανική εκδοχή της δουλείας ήρθε επιπλέον να εξυπηρετήσει την κρατική μηχανή. Το παιδομάζωμα τροφοδοτούσε τους γενίτσαρους και τη διοίκηση, ενώ το χαρέμι λειτουργούσε ως χώρος πολιτικής ισχύος και δυναστικής διαδοχής. Το φαντασιακό εδώ δεν ήταν μόνο θρησκευτικό αλλά και κρατικοποιημένο: ο σκλάβος εντάχθηκε οργανικά στη λειτουργία του κράτους ως στρατιώτης, αξιωματούχος, σκεύος ηδονής και αναπαραγωγής ή εργαλείο εξουσίας. Και καθώς το ίδιο το κράτος ήταν πρωτίστως φορέας της διάδοσης και παγκόσμιας επικράτησης του Ισλάμ, που ήταν και παραμένει το κεντρικό του θέσφατο, η εξέλιξη αυτή δεν αντέφασκε αλλά εναρμονιζόταν φυσικά πλήρως με τον πυρήνα του ισλαμικού φαντασιακού.

Δύση — Προσαρμογή του φαντασιακού στις ανάγκες της πραγματικότητας.

Στη Δύση, το χριστιανικό φαντασιακό, με πυρήνα του την αξία της ψυχής, ήρθε σε βαθιά αντίφαση με την ανάγκη για εργατικά χέρια. Το αποτέλεσμα ήταν η προσαρμογή του φαντασιακού στις ανάγκες της πραγματικότητας: η δουλεία δικαιολογήθηκε ως «οικονομική αναγκαιότητα» και μετατράπηκε στο

γνωστό φρικιαστικό αλλά κερδοφόρο σύστημα φυτειών και διατλαντικού εμπορίου. Ο σκλάβος δεν εξοντώθηκε, αλλά αξιοποιήθηκε ως κεφάλαιο που έπρεπε να αναπαράγεται.

Ορθοδοξία — Αποστασιοποίηση του φαντασιακού από την πραγματικότητα.

Στην Ορθοδοξία η δουλεία δεν απέκτησε θεολογική νομιμοποίηση. Παρελήφθη από την αρχαιότητα και μετεξελίχθηκε σε δουλοπαροικία, αλλά στο ορθόδοξο φαντασιακό κυριάρχησε η εικόνα του «δούλου του Θεού» — μια μεταφυσική σχέση υπακοής και ταπείνωσης, όχι κοινωνικός θεσμός με εμπορική μορφή. Ήδη από τον 4ο αιώνα, ο Γρηγόριος Νύσσης, κορυφαία μορφή της κοινής χριστιανικής παράδοσης πριν το Σχίσμα, υπήρξε ο πρώτος θρησκευτικός ηγέτης που κατήγγειλε ανοιχτά τη δουλεία¹³. Τη θεώρησε προσβολή της θεϊκής εικόνας που φέρει κάθε άνθρωπος και άρνηση της ελευθερίας που πηγάζει από τον Δημιουργό. Η ριζοσπαστική αυτή θέση, σπάνια για την εποχή, άνοιξε τον δρόμο για μια οντολογική κατανόηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που άσκησε διαρκή επιρροή στην ανατολική χριστιανική σκέψη. Έτσι, οι ορθόδοξοι λαοί με βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση δεν ανέπτυξαν ποτέ συστηματικό δουλεμπορικό μηχανισμό ανάλογο της ισλαμικής Ανατολής ή της Δύσης. Και αυτό είχε ένα θετικό αποτέλεσμα που οφείλουμε να αναγνωρίσουμε: η Ορθοδοξία δεν παρήγαγε βιομηχανικές ή κρατικές μορφές δουλείας και εκτέθηκε λιγότερο από όλους τους παραπάνω σε αυτή τη μάστιγα της ανθρωπότητας.

Ιουδαϊσμός — Ρύθμιση της πραγματικότητας από τον Νόμο.

Στην εβραϊκή παράδοση η δουλεία δεν αμφισβητήθηκε, αλλά θεσμοθετήθηκε με ιερονομικούς κανόνες. Η *Εξόδος* (21) προβλέπει ότι ο Ισραηλίτης δούλος έπρεπε να απελευθερώνεται στον έβδομο χρόνο υπηρεσίας, ενώ το *Λευιτικόν* (25) καθιερώνει το έτος της Ιωβηλαίας, όπου οι Ισραηλίτες δούλοι αποκτούσαν την ελευθερία τους και επέστρεφαν στις οικογένειες και στις περιουσίες τους. Παράλληλα, υπήρχαν προστασίες απέναντι σε βαριά κακομεταχείριση (π.χ. ακρωτηριασμός). Ωστόσο, οι αλλοεθνείς δούλοι εξαιρούνταν: αυτοί μπορούσαν να κληρονομούνται «εις τὸν αἰῶνα» και να παραμένουν ισόβια στην υπηρεσία του κυρίου τους. Έτσι, το φαντασιακό του εκλεκτού λαού ρύθμιζε τη δουλεία με όρια για τους ομοεθνείς, χωρίς να επεκτείνει την ίδια προστασία στους άλλους.

Παρατηρεί λοιπόν κανείς ότι οι Εβραίοι συγκλίνουν με τους ισλαμιστές στο ότι το φαντασιακό τους υπέταξε την πραγματικότητα και ενέταξε τη δουλεία στο θείο σχέδιο. Διαφέρουν στον τρόπο: οι

¹³ Η βασική πηγή είναι η *Ομιλία Δ' «Εἰς Ἐκκλησιαστήν»* (PG 44, 664–669), όπου ο Γρηγόριος, ερμηνεύοντας το «ἐπὶ πάντων ἄνθρωπος», καταγγέλλει ρητά την ιδιοκτησία ανθρώπου ἐπὶ ἀνθρώπου. Χαρακτηριστικό του απόσπασμα: *Ποῖος εἶναι ὁ ἀγοράζων τὸν ἄνθρωπον, ὁ ποιῶντας τὸν ἐλεύθερον φύσει δούλον; ... Θεὸν μόνον δεσπότην ἔχομεν· οὐδεὶς κύριος ἄλλος.*

Εβραίοι με νομικό πλαίσιο και όρια, οι Μουσουλμάνοι με θεολογική νομιμοποίηση και καθολική γενίκευση.

* * *

Στο ζήτημα της δουλείας θα επανέλθουμε αργότερα. Γιατί πρόκειται για ένα κομβικό σημείο αλλαγής της πραγματικότητας και της αλήθειας του κόσμου μας — χειροπιαστό και αληθινό, μακριά από ευχές και αγαθές ελπίδες. Έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς φτάσαμε σε αυτή την κοσμοϊστορική εξέλιξη και ποιες δυνάμεις την έκαναν δυνατή.

Ίσως κανείς ήδη το υποψιάζεται: η κατάργηση της δουλείας δεν θα μπορούσε να έρθει παρά από τον δυτικό κόσμο — εκεί όπου ο Χριστιανισμός συναντήθηκε με το αρχαιοελληνικό πνεύμα και εγκαινίασε έναν διαρκή διάλογο με την πραγματικότητα, έναν διάλογο που έκτοτε δεν έπαψε να αναμετρείται με το αληθινό και το δίκαιο. Έναν διάλογο συχνά οδυνηρό, γεμάτο αντιφάσεις, μεταμέλεια και αναθεώρηση, αλλά ικανό να γεννήσει πρόοδο. Από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό ως τις Ηνωμένες Πολιτείες — που γεννήθηκαν ως το πιο ριζοσπαστικό του απόσταγμα — η Δύση καλλιέργησε μια ηθική αυτοκριτικής που την διαφοροποίησε ριζικά από άλλους πολιτισμούς: την ικανότητα να βλέπει τον εαυτό της μέσα στον καθρέφτη της αλήθειας. Και να αλλάζει.

Η πείνα για νόημα

Στο σημείο αυτό χρειάζεται μια γενναία παρένθεση. Πρέπει να μπούμε στον πυρήνα των φαντασιακών και να δούμε τι είναι αυτό που τελικά τα καθιστά τόσο επιθυμητά. Να αποκαταστήσουμε μια ισορροπία: δεν είναι τα φαντασιακά εκ φύσεως ψεύδη ή απάτες. Δεν είναι όλα ισοδύναμα. Και κυρίως — εκφράζουν μια βαθύτατη ανθρώπινη ανάγκη.

* * *

Ο Άνταμ Σμιθ, υπήρξε ένα λαμπρό τέκνο του σκωτσέζικου διαφωτισμού, ο γνωστός πατέρας του φιλελευθερισμού και συγγραφέας του *Πλούτου των Εθνών* (1776), ενός εμβληματικού έργου που σημάδεψε τη φιλελεύθερη σκέψη και αποτέλεσε το ιδεολογικό βάθρο της βιομηχανικής επανάστασης και γενικότερα της νεωτερικότητας (modernism). Το έργο αυτό συχνά συνδέεται αποκλειστικά με την ιδέα της ατομικής ωφέλειας και της «αόρατης χείρας» της αγοράς. Όμως ο ίδιος θεωρούσε εξίσου σημαντικό το πρώτο του έργο, τη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* (1759).

Εκεί υποστηρίζει ότι το άτομο δεν καθοδηγείται μόνο από το συμφέρον του, αλλά και από την ανάγκη για ηθική ταύτιση και ενσυναίσθηση. Το άτομο επιθυμεί να είναι αξιαγάπητο στα μάτια των άλλων. Χρειάζεται δηλαδή νόημα, όχι μόνο χρήμα. Η ενσυναίσθηση, σύμφωνα με τον Σμιθ, γεννά νοήματα που συνδέουν το άτομο με κάτι μεγαλύτερο από τον εαυτό του — μια κοινότητα, μια πίστη, μια προσδοκία.

Αυτές είναι οι οδηγές δυνάμεις των φαντασιακών. Αυτό ακριβώς είναι το θεμέλιό τους: η αναζήτηση νοήματος πέραν του ωφελιμισμού. Το φαντασιακό δεν είναι λοιπόν το αντίθετο της λογικής. Είναι η συμβολική της συνέχεια όταν η λογική δεν επαρκεί για να φορτίσει τον κόσμο με νόημα.

Η έννοια του νοήματος βρίσκεται στον πυρήνα και άλλων παραδόσεων: για τον Αριστοτέλη, νόημα είναι η «ευδαιμονία», η ολοκλήρωση της φύσης του ανθρώπου μέσω της αρετής. Για τον Καντ, είναι το «καθήκον», η ενέργεια σύμφωνα με έναν καθολικό ηθικό νόμο, ανεξαρτήτως αποτελέσματος. Για τον Μιλ, είναι η «κοινωνική χρησιμότητα» — η προώθηση δηλαδή της μέγιστης ευτυχίας για τον μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων.

Ο Άνταμ Σμιθ όμως έχει μια μοναδικότητα γιατί, σε αντίθεση με τους παραπάνω, δεν εστιάζει μόνο σε μια από τις δύο θεμελιώδεις όψεις της ανθρώπινης φύσης — το ατομικό συμφέρον και τη νοηματοδότηση μέσω της ηθικής. Κατανοεί και τις δύο, και τις ενσωματώνει. Στον *Πλούτο των Εθνών* καταπιάνεται με τη δυναμική της αγοράς και του εγωιστικού συμφέροντος, ενώ στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* αναδεικνύει την ανάγκη του ανθρώπου για ενσυναίσθηση και ηθικό

προσανατολισμό — δηλαδή την ανάγκη για νόημα. Πρόκειται για μια σπάνια ισορροπία, που δίνει στον Σμιθ μια ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της σκέψης.

* * *

Δεν τα κάνουν όλα οι άνθρωποι για το χρήμα ή την εξουσία. Επιζητούν, επιπλέον, αναγνώριση, λύτρωση, θυσία, ή ηθική πληρότητα. Για αυτό και τα φαντασιακά που παρέχουν νόημα είναι τόσο ισχυρά.

Ακόμη και οι λεγόμενοι robber barons, οι βαθύπλουτοι μύστες του άγριου μονοπωλιακού καπιταλισμού της Αμερικής του 19ου αιώνα, δεν αρκέστηκαν απλώς στο χρήμα. Αναζητούσαν νόημα — ίσως μέσα από τη φιλοδοξία της υστεροφημίας, ίσως από μια υπαρξιακή ανάγκη να αφήσουν πίσω τους κάτι διαρκές. Ένας από τους γιους μου φοίτησε στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο, ένα ίδρυμα που χρωστά την ύπαρξή του στις δωρεές του Ροκφέλερ. Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, οι Ωνάσης και Νιάρχος, ακολουθώντας την παράδοση του Συγγρού, του Αβέρωφ, και των άλλων μεγάλων ευεργετών της Ηπείρου, κληροδότησαν στη χώρα μας έργα σπάνιας πνοής και αξίας. Ίσως τελικά το νόημα να μην είναι προνόμιο των ταπεινών, αλλά κοινή αναζήτηση όλων όσων διασχίζουν τη ζωή με πλήρη συνείδηση της θνητότητας τους.

Και από την άλλη, οι έφηβες που χόρευαν στο Σύνταγμα το 2015 πιστεύοντας ότι ο Τσίπρας θα αναμετρηθεί και θα νικήσει τα «θεριά του κόσμου», δεν εξυπηρετούσαν κανένα συμφέρον. Έψαχναν νόημα. Εκεί το βρήκαν.

Αυτό είναι ο πυρήνας των φαντασιακών: η ανάγκη για κάτι μεγαλύτερο από τον εαυτό μας. Μπορεί να είναι θρησκεία, ιδεολογία, οικολογία ή ακόμα και τεχνολογία. Όλα αυτά δεν είναι τυχαία.

Είναι οι μηχανές του νοήματος.

Εγωισμός και Νόημα. Το Εγώ και ο Άλλος

Τα όρια ανάμεσα στον εγωισμό και στο νόημα δεν είναι πάντα ευδιάκριτα. Συχνά μοιάζουν με δύο θάλασσες που συναντιούνται· τα νερά τους μπλέκονται και ξεχωρίζουν μονάχα στο φως της στιγμής.

«Ελευθερία ή θάνατος». Τι είναι εδώ η Ελευθερία; Μια εγωιστική ανάγκη, το Εγώ που αρνείται να υποταχθεί; Ή μια υπέρβαση που κυφορεί νόημα;

Δύσκολο να πεις.

Κι όμως, αν σκεφτούμε το δίπολο Εγώ–Άλλος και προβάλλουμε πάνω του το δίπολο εγωισμός–νόημα, ίσως κάτι ξεκαθαρίζει. Ό,τι ξεκινά από το Εγώ, ανήκει στον κόσμο του εγωισμού· ό,τι στρέφεται προς τον Άλλο, ανήκει στον κόσμο του νοήματος. Τότε η διάκριση παύει να είναι θολή.

Έτσι, αν μείνουμε σε αυτό το κριτήριο, η Ελευθερία μοιάζει να ανήκει στον εγωιστικό κόσμο: είναι η ανάγκη του Εγώ να μην καταπατηθεί. Εκτός βέβαια αν δούμε την Ελευθερία μέσα από τον Λόρδο Βύρωνα, που εγκατέλειψε την ασφάλεια της Αγγλίας για να πεθάνει στο Μεσολόγγι. Εκεί η ελευθερία ξεπερνά το Εγώ· γίνεται νόημα.

* * *

Τι συμβαίνει τώρα όταν αφήνουμε το άτομο και κοιτάμε το σύνολο; Πώς διακρίνουμε τον εγωισμό από το νόημα σε μια χώρα, σε έναν λαό;

Ο Μακιαβέλι θα μας συνιστούσε να μην χάνουμε το χρόνο μας, θα μας τόνιζε πως όλα είναι συμφέρον, όλα είναι ισορροπία δυνάμεων — κανένα άλλο νόημα δεν υπάρχει.

Μα αυτός ο ρηχός κυνισμός δεν εξηγεί κορυφαίες στιγμές της Ιστορίας.

Σκεφτείτε τον Τσώρτσιλ: Θα πολεμήσουμε στις παραλίες, στα βουνά, στη στεριά, στη θάλασσα· δεν θα παραδοθούμε ποτέ. Μπορεί να ειπωθεί ότι αυτά τα λόγια ήταν μια ψυχρή περίληψη των βρετανικών συμφερόντων; Τα δάκρυα και το αίμα που υποσχέθηκε στον λαό του — ποιος θα τολμούσε να τα ονομάσει εγωιστικά; Ούτε ο ίδιος ο Μακιαβέλι, αν στεκόταν εκείνη τη στιγμή ανάμεσα στους βομβαρδισμένους δρόμους του Λονδίνου.

Άρα το δίπολο εγωισμού–νοήματος ασφαλώς υπάρχει και μες στα σύνολα· μόνο που εκεί γίνεται ακόμη πιο σύνθετο, πιο δυσδιάκριτο. Η ιδέα ότι «όλα είναι συμφέρον» παραμένει και πάλι μια φτωχή υπεραπλούστευση· δεν αγγίζει το όλον της αλήθειας.

* * *

Ας δούμε και ένα τελευταίο ερώτημα — κρίσιμο, γιατί αναδιατάσσει ριζικά την ισορροπία ανάμεσα στον εγωισμό και στο νόημα. Εκεί όπου φαντάζουν αντίπαλα, μπορούν, σε ορισμένες περιστάσεις, να γίνουν σύμμαχα.

Μετά τον πόλεμο, οι Αμερικανοί αποφάσισαν να ξαναχτίσουν τη Γερμανία και την Ιαπωνία. Οι Σοβιετικοί, αντίθετα, λεηλάτησαν τους δορυφόρους τους και τους έσυραν στην ανέχεια.

Γιατί αυτή η διαφορά;

Η απάντηση φωτίζεται από τη θεωρία της «προτίμησης χρόνου» (time preference) του Ευγένιου φον Μπεμ-Μπάμπερκ, κορυφαίου οικονομολόγου της αυστριακής σχολής. Δεν πρόκειται απλώς για μια οικονομική ιδέα· είναι μια βαθιά ενόραση πάνω στην ανθρώπινη φύση. Ο Μπεμ-Μπάμπερκ έδειξε ότι το θεμέλιο του πολιτισμού βρίσκεται στην ικανότητα του ανθρώπου να υπερβεί την τυραννία του παρόντος· να θυσιάσει το τώρα για χάρη ενός αύριο που ακόμη δεν υπάρχει, ενός χρόνου που δεν μπορεί να δει αλλά επιλέγει να εμπιστευθεί. Εκεί όπου αυτή η ικανότητα λείπει, κυριαρχεί η λεηλασία και η αρπαγή· εκεί όπου υπάρχει, γεννιέται η πρόοδος — και ο πολιτισμός.

Η οπτική του Μπεμ-Μπάμπερκ βοηθά να φωτιστεί και το όριο ανάμεσα στον εγωισμό και στο νόημα, ανάμεσα στο Εγώ και στον Άλλον. Όταν κανείς βλέπει μόνο το άμεσο και το βραχυπρόθεσμο, παραμένει εγκλωβισμένος στο Εγώ. Όσο ο χρονικός ορίζοντας διευρύνεται, τόσο μέσα του εισχωρεί ο Άλλος· τόσο βαθιάειν το Νόημα· τόσο εδραιώνεται η σχέση και η ευθύνη. Ο χρόνος, με άλλα λόγια, δεν είναι μόνο μέτρο· είναι και ηθικός ορίζοντας.

Διότι πολιτισμός και νόημα μοιράζονται την ίδια προϋπόθεση: έναν ορίζοντα μεγαλύτερο από τη στιγμή. Και τα δύο γεννιούνται μόνο όταν ο άνθρωπος παύει να υπηρετεί το τώρα και αρχίζει να οικοδομεί το μετά· όταν βλέπει πέρα από την ανάγκη της στιγμής και δεσμεύει τον εαυτό του σε κάτι που υπερβαίνει το άμεσο συμφέρον του. Όσο φτωχαίνει ο χρονικός μας ορίζοντας, τόσο φτωχαίνει και ο πολιτισμός· όσο συρρικνώνεται το μέλλον, τόσο συρρικνώνεται και το νόημα. Είναι ένας διπλός καθρέφτης — και στις δύο επιφάνειες του αντικατοπτρίζεται το ίδιο βαθύτερο μέτρο του ανθρώπου.

Η ανακάλυψη λοιπόν του Μπεμ-Μπάμπερκ δεν είναι απλώς μια θεωρία περί τόκου ή καπιταλιστικής ανάπτυξης. Είναι μια ανθρωπολογική αποκάλυψη: η αποκάλυψη ότι πολιτισμός και νόημα είναι στην ουσία τους τρόποι να νικήσουμε την τυραννία του παρόντος· τρόποι να χωρέσουμε τον εαυτό μας — και τον Άλλο — μέσα στο μέλλον.

* * *

Εκεί βρίσκεται το μυστικό της μεταπολεμικής συμπεριφοράς των ΗΠΑ και του καπιταλισμού γενικότερα: στο να παραιτείσαι από κάτι σήμερα για να καρπωθείς κάτι μεγαλύτερο αύριο· στο να αφήνεις το Εγώ να συναντήσει τον Άλλο μέσα από την αμοιβαία ωφέλεια. Έτσι Γερμανία και Ιαπωνία έγιναν χώρες πρότυπα, και οι Αμερικανοί θέρισαν καρπούς πολύ μεγαλύτερους από την αρχική τους επένδυση. Ενώ η λογική αυτή της μακροπρόθεσμης επένδυσης, που τόσο εύστοχα περιέγραψε ο Μπεμ-Μπάμπερκ, υπήρξε γενικότερα η μήτρα της μεταπολεμικής ευημερίας.

Από εκεί πηγάζει ο εκρηκτικός πλούτος της εποχής μας — και όχι βέβαια από τη λογική της κλειψιάς μηδενικού αθροίσματος που προτείνει ο μαρξισμός.

Οι Ρώσοι επαναλαμβάνουν και σήμερα στην Ουκρανία το ίδιο μοτίβο: αντί για έναν ορίζοντα συνύπαρξης και αμοιβαίου οφέλους, επέλεξαν ξανά τη λεηλασία, την κατοχή, τη βία. Είναι μια τραγική απόδειξη ότι, όταν το παρόν καταβροχθίζει το μέλλον, δεν χάνεται μόνο η ελπίδα του Άλλου· χάνεται και η δική σου. Έτσι καταλήγουμε σε μια ακόμη πιο σκληρή διαπίστωση: η Ρωσία — χώρα με αφύσικα μεγάλους πνευματικούς και υλικούς πόρους — εξακολουθεί να ζει εγκλωβισμένη στη φτώχεια και σε μια προκαπιταλιστική νοοτροπία, σε μια εποχή που αρνείται να τελειώσει.

* * *

Κι όμως, θεσμοί που ξεπήδησαν μεταπολεμικά από αυτό ακριβώς το πνεύμα — όπως η USAID — βρίσκονται σήμερα στο στόχαστρο της αμφισβήτησης. Η διοίκηση Τραμπ επιχείρησε να την αποδυναμώσει, μεταφέροντας λειτουργίες της και ακυρώνοντας το μεγαλύτερο μέρος των προγραμμάτων της. Η πρόφαση, βέβαια, ήταν η ανάγκη να περιοριστεί η «σπατάλη» στο εξωτερικό και να δοθεί προτεραιότητα στα εσωτερικά προβλήματα — μια επιχειρηματολογία που, όσο κι αν έχει κάποια βάση, δεν αρκεί για να δικαιολογήσει μια τόσο συνολική αποστροφή από το όραμα του κοινού μέλλοντος. Δεν καταργήθηκε πλήρως, αλλά αυτό φαίνεται να είναι το σχέδιο: ο ορίζοντας του μακροπρόθεσμου περιορίστηκε ξανά στο στενό παρόν. Κι έτσι αγνοείται το ίδιο κρίσιμο δίλημμα: στρατηγική επένδυση στο κοινό μέλλον ή πρόσκαιρο οικονομικό όφελος στο παρόν; Νόημα που αγκαλιάζει τον Άλλο ή εγωισμός που, αργά ή γρήγορα, βυθίζει και τον ίδιο σου τον εαυτό.

Η ιστορία του γνωστού δημοσιογράφου του CNN, Φαρίντ Ζακαρία, δείχνει με τον πιο παραστατικό τρόπο τη σημασία της πρώτης επιλογής. Ο ίδιος έχει αφηγηθεί, σε συνέντευξή του με τον Πίτερ Κλάιν¹⁴, ότι όταν ήταν παιδί στην Ινδία είδε ένα φορτηγό με το σήμα της USAID — «From the

¹⁴ <https://youtu.be/305ZAppMIN8?si=bID625meBLT-4gY5>

American People». Γέμισε τότε απορία και θαυμασμό: πώς μια ξένη χώρα μπορούσε να στέλνει βοήθεια σε ένα μακρινό χωριό; Αυτή η εικόνα έγινε το πρώτο του μάθημα για το τι μπορεί να σημαίνει η Αμερική στον κόσμο. Έβαλε τότε σκοπό να γνωρίσει αυτή τη χώρα — και το πέτυχε.

Πόσοι άραγε «Ζακαρία» γεννήθηκαν από τέτοιες χειρονομίες; Και πόσο μεγάλος είναι ο αντίκτυπός τους όχι μόνο στη μοίρα των ίδιων, αλλά και στη δύναμη της Αμερικής;

Και πώς, τελικά, γίνεται μια χώρα μεγάλη, όπως διακηρύσσει ότι θέλει ο Τραμπ; Θυσιάζοντας το μακροπρόθεσμο στρατηγικό όφελος για χάρη ενός βραχυπρόθεσμου οικονομικού κέρδους;

Δεν είναι τυχαίο ότι και η ακαδημαϊκή σκέψη έχει στραφεί σε αυτό το ερώτημα. Ο καθηγητής του Χάρβαρντ Κλείτον Κρίστενσεν, στο *The Prosperity Paradox: How Innovation Can Lift Nations Out of Poverty* (2019), έδειξε ότι η βοήθεια στον Τρίτο Κόσμο έχει μικρή αξία αν περιορίζεται στην απλή μεταφορά πόρων· ο αληθινός της σκοπός είναι να πυροδοτεί καινοτόμα οικονομική δραστηριότητα και να απελευθερώνει δυνάμεις ανάπτυξης που μεταμορφώνουν τις κοινωνίες. Παρουσίασε παραδείγματα στοχευμένων παρεμβάσεων που έγιναν αφορμή για αμοιβαίο όφελος· στήριξαν κάθε φορά τον αντίστοιχο επιχειρηματία και, ταυτόχρονα, παρήγαγαν σημαντικό πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα για την τοπική αγορά και κοινωνία.

Η κριτική του δεν μειώνει καθόλου τη σημασία θεσμών όπως η USAID· αντίθετα, δείχνει γιατί η λογική της μακροπρόθεσμης και καλά στοχευμένης επένδυσης παραμένει κρίσιμη και σήμερα, ώστε το αποτέλεσμα να πολλαπλασιάζεται προς όφελος και των δύο πλευρών.

Η ίδια λογική δεν περιορίζεται στα μεγάλα παραδείγματα. Σιωπηλά μας ακολουθεί ακόμη και στο σούπερ μάρκετ της γειτονιάς: το κέρδος του ενός εξαρτάται από την ικανοποίηση του άλλου· πωλητής και αγοραστής βγαίνουν κερδισμένοι μαζί. Κάτι αδιανόητο για την προ-καπιταλιστική εποχή, όπου σχεδόν πάντα κέρδιζε μόνο ένας, εκείνος που κρατούσε το μεγαλύτερο ξίφος.

* * *

Κι έτσι, εμείς οι τυχεροί κάτοικοι της καπιταλιστικής εποχής βαδίζουμε πάνω σε ένα λεπτό μονοπάτι· πότε ακουμπώντας το Εγώ, πότε τον Άλλο. Για πρώτη φορά στην ιστορία, το μονοπάτι αυτό δεν τείνει να οδηγήσει σε σύγκρουση· αντίθετα, γεννά πολιτισμό, πλούτο, συνεργασία. Είναι η στιγμή όπου ο εγωισμός και το νόημα δεν αλληλοαναιρούνται· συναντιούνται και καρποφορούν.

Συνειδητοποιούμε, άραγε, τη μοναδικότητα αυτής της στιγμής στον ιστορικό χρόνο; Ή μήπως οι άναρχες κραυγές των ψευδεπίγραφων φαντασιακών — αυτών που θα συναντήσουμε στη συνέχεια — μας έχουν πείσει ότι ζούμε ένα δράμα; Ή μήπως, χειρότερα ακόμη, μας έχουν διδάξει να

εγκαταλείπουμε τον πραγματικό κόσμο και τη μαγεία του, για να παραδοθούμε αμαχητί σε σκιώδεις μύθους που караδοκούν να κατασπαράξουν την ψυχή μας — μορφώματα που εκ φύσεως αρνούνται κάθε συνύπαρξη των δυισμών που περιγράψαμε και αντ' αυτού προκρίνουν τον πόλεμο, τη βία, τη μονομέρεια;

* * *

Είναι καιρός να μιλήσουμε για τα φαντασιακά της νεωτερικότητας. Δεν είναι σκιές ακίνδυνες· είναι δυνάμεις υπόγειες που πλάθουν τον κόσμο μας και χαράζουν επάνω του ίχνη ανεξίτηλα.

Η ιδεολογική μετάλλαξη των φαντασιακών

Είδαμε ήδη πως, στην περίπτωση των θρησκευτικών φαντασιακών, η σχέση με την πραγματικότητα μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές: από την πλήρη αδιαφορία, έως την προσπάθεια συνολικής διαμόρφωσής της σύμφωνα με τις επιταγές του φαντασιακού· και τέλος, την πιο ώριμη εκδοχή, όπου η πραγματικότητα αναγνωρίζεται ως αυτόνομη και το φαντασιακό την αποδέχεται, ή ακόμα και ενθαρρύνει την αυτονομία της.

Τα ιδεολογικά φαντασιακά του 20ού και του 21ου αιώνα δεν είναι παρά μεταμορφωμένες εκδοχές των θρησκευτικών φαντασιακών του παρελθόντος· αλλάζουν τα ονόματα των «θεών» — όχι όμως και οι βαθύτερες ανθρώπινες ανάγκες, αγωνίες και ψευδαισθήσεις που τα γεννούν.

Τα σύγχρονα, μεταθρησκευτικά φαντασιακά χαρακτηρίζονται από ένα νέο, οξύ χαρακτηριστικό: την **άρνηση της πραγματικότητας**. Όχι απλώς προσαρμογή, άγνοια ή αδιαφορία, αλλά ενεργή, εμμονική, συχνά μισαλλόδοξη απόρριψη — ακόμα και όταν η πραγματικότητα είναι γνωστή και αδιαμφισβήτητη.

Πριν όμως μιλήσουμε για το σημερινό **μίσος** προς το πραγματικό, χρειάζεται να σταθούμε σε μια διάκριση: άλλο να κλείνεις τα μάτια μπροστά στην καταιγίδα από **φόβο** — μια αδυναμία διαχρονική — κι άλλο να στρέφεις τα όπλα σου εναντίον του ίδιου του ουρανού. Αυτό το δεύτερο είναι το γνώρισμα της μεταμοντέρνας εποχής.

* * *

Ο φόβος απέναντι στην πραγματικότητα είναι ένα διαχρονικό ανθρώπινο βίωμα. Οι κοινωνίες, όπως και τα άτομα, συχνά προτιμούν να αρνούνται το αναπόφευκτο, ελπίζοντας ότι με τον τρόπο αυτό θα το αποτρέψουν. Στην Ευρώπη, μέχρι λίγες μέρες πριν το ξέσπασμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, οι πλατείες και τα βουλεβάρτα έσφυζαν από ζωή, κανείς δεν ήθελε να πιστέψει ότι η ήπειρος οδεύει προς την καταστροφή. Το ίδιο συνέβη και μπροστά στην άνοδο του Χίτλερ: η **άρνηση της απειλής** ήταν προϊόν **φόβου**, όχι **μίσους** για την πραγματικότητα.

Ο ιστορικός Βίκτωρ Ντέιβις Χάνσον, στο πρόσφατο βιβλίο του *The End of Everything: How Wars Descend into Annihilation* (2023), περιγράφει τέσσερις ιστορικές στιγμές όπου ο φόβος γέννησε την **άρνηση πραγματικότητας** και στάθηκε μοιραίος: οι Θηβαίοι που δεν πίστεψαν ότι ο νεαρός Αλέξανδρος μπορούσε να αφανίσει την πόλη τους· οι Καρχηδόνιοι που δεν φαντάζονταν ότι η Ρώμη θα προχωρούσε σε ολοκληρωτική εξόντωση· οι Βυζαντινοί που έτρεφαν ψευδαισθήσεις ότι η Κωνσταντινούπολη δεν θα

πέσει ποτέ· και οι Αζτέκοι που δεν μπορούσαν να δεχτούν ότι μια χούφτα Ισπανών θα γκρέμιζε μια πανίσχυρη αυτοκρατορία.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η κοινωνία προτίμησε την άρνηση, γιατί η πραγματικότητα ήταν πολύ σκληρή για να γίνει αποδεκτή.

Η έλλειψη θάρρους μπροστά στο πραγματικό είναι μια πανανθρώπινη αδυναμία. Άλλο όμως η άρνηση από φόβο κι άλλο το συνειδητό, σχεδόν δογματικό, μίσος προς την πραγματικότητα. Αυτό το δεύτερο είναι κατεξοχήν γνώρισμα του μεταμοντέρνου κόσμου. Εδώ δεν έχουμε απλώς αδράνεια ή ελπίδα να μην πραγματοποιηθεί το απευκαταίο· έχουμε συστηματική απόπειρα να αποκηρυχθεί η ίδια η βάση του πραγματικού: το φύλο ως βιολογικό δεδομένο, η ιστορική μνήμη ως αδιάσειστο γεγονός, η λογική διάκριση ανάμεσα στο αληθές και το ψευδές.

Η διαφορά είναι θεμελιώδης. Ο φόβος, ακόμη κι όταν γεννά παράλυση, αφήνει χώρο στην πραγματικότητα να επιβληθεί στο τέλος — όπως επιβλήθηκε το 1914 και το 1939. Η έχθρα, αντίθετα, οδηγεί στην κατασκευή φαντασιακών κόσμων που όχι μόνο αγνοούν αλλά επιδιώκουν να εξαλείψουν την ίδια την πραγματικότητα ως εχθρό. Στον πρώτο τύπο συναντούμε την ανθρώπινη αδυναμία· στον δεύτερο, μια επικίνδυνη νέα μορφή αλαζονείας, που δεν φοβάται το πραγματικό αλλά το μισεί. Κι αυτό είναι το αληθινό διακύβευμα του μεταμοντέρνου φαντασιακού.

* * *

Από πού λοιπόν πηγάζει αυτή η στάση; Τι κάνει τον άνθρωπο να μη μένει απλώς με κλειστά μάτια μπροστά στην καταιγίδα, αλλά να στρέφει τα όπλα του ενάντια στον ίδιο τον ουρανό;

Θα περίμενε κανείς πως, εφόσον η μεταφυσική έχει χάσει το αρχαίο κύρος της, ο φυσικός κόσμος — δηλαδή η πραγματικότητα — θα αποκτούσε μεγαλύτερη αξία. Και όμως, το αντίθετο συμβαίνει. Τα ιδεολογικά φαντασιακά της νεωτερικότητας όχι μόνο δεν αναγνωρίζουν την πραγματικότητα, αλλά την αντιμετωπίζουν ως απειλή. Την πολεμούν. Την απεχθάνονται.

Το φαντασιακό έχει αποκτήσει μια σχεδόν δαιμονική εξουσία πάνω στον άνθρωπο· τον απορροφά και τον καθοδηγεί απόλυτα. Του είναι αδύνατο να σταθεί έξω από αυτό, να δει τον κόσμο πέρα από αυτό.

Θα ξεκινήσω με μερικά παραδείγματα που καταδεικνύουν αυτό το μίσος για την πραγματικότητα, που θα συναντήσει κανείς στη σύγχρονη Δύση. Στόχος μου είναι μια πρώτη ανατομία, μια απόπειρα ερμηνείας των βαθμίδων αυτού του μίσους — γιατί, όπως πάντα, υπάρχουν διαβαθμίσεις: από την απλή άρνηση, έως την απόλυτη, τυφλή σύγκρουση.

Η άρνηση πραγματικότητας ως προσωπικό βίωμα

Την εποχή που είχα ανέβει στο φαντασιακό του κομμουνισμού και πορευόμουν πλησίστιος και ενθουσιώδης, συνέβη το εξής περιστατικό. Φίλος, καλός και παλιός φίλος, είχε ταξιδέψει στη Ρουμανία. Ήταν τέλη της δεκαετίας του '70, εποχή που στη Ρουμανία βασίλευε η δικτατορία του Τσαουσέσκου.

Όταν επέστρεψε, όπως συνηθίζαμε, συναντηθήκαμε για να μου μεταφέρει εντυπώσεις και εμπειρίες.

Είναι μια στιγμή στην οποία έχω επανέλθει πάρα πολλές φορές — ίσως γιατί ήταν αποκαλυπτική του τρόπου με τον οποίο χτίζεται το μίσος για την πραγματικότητα. Κάτι για το οποίο ακόμη διατηρώ ενοχές.

Ο φίλος μου λοιπόν, καίτοι και εκείνος αριστερός — όπως απαιτούσε η φαντασιακή μόδα της εποχής — δεν είχε εντυπωσιαστεί καθόλου από τη Ρουμανία και το σοσιαλισμό της. Ήταν όμως ευγενής, και προσπαθούσε να μου μεταφέρει τις εντυπώσεις του χωρίς ωμότητα. Μου έλεγε με σκεπτικισμό: *Ρε συ Νίκο, δεν τα είδα καλά τα πράγματα.*

Και καμιά φορά, το ανέβαζε λιγάκι: *Ρε συ, νομίζω πεινάνε εκεί πάνω.*

Ήξερα.

Ήξερα από πριν τι θα μου πει. Ήμουν απολύτως βέβαιος ότι θα μου μετέφερε άσχημες εικόνες. Και όμως, τον διέψευδα! *Ρε συ Χρήστο, μάλλον δεν τα είδες όλα τα πράγματα.*

Ευτυχώς, είχα μια στοιχειώδη ευγένεια και δεν άρχισα να μιλώ για θύματα της αντεπανάστασης ή για καπιταλιστική προπαγάνδα.

Η ουσία, όμως, δεν είναι τι είπα. Είναι τι ήξερα και τι έσπρωχνα στην άκρη.

Ήξερα ποια ήταν η πραγματικότητα.

Και όμως, μια τεράστια εσωτερική παρόρμηση με ωθούσε να την απωθήσω, να τη σκιάσω. Περίμενα, ήμουν βέβαιος, ότι κάποια στιγμή θα δικαιωθώ. Ότι θα ερχόταν η στιγμή της απόλυτης ανατροπής, όπου όλα θα εξηγούνταν, όλα θα λάβαιναν νόημα, όλα θα ταίριαζαν στη μεγάλη αφήγηση.

Αυτό είναι το τρομερό με τα φαντασιακά: σε πείθουν να αρνηθείς αυτό που ήδη γνωρίζεις.

* * *

Αυτή η άρνηση της πραγματικότητας δεν εξαντλείται σε μια ατομική παραίσθηση· παίρνει διαστάσεις σε επίπεδο κοινωνίας και μάς οδηγεί απευθείας στην ανάλυση των νεωτερικών φαντασιακών — των αφηγήσεων που διαμόρφωσαν τον σύγχρονό μας κόσμο.

Νεωτερικά φαντασιακά

Η αντίδρασή μου στο περιστατικό του προηγούμενου κεφαλαίου δεν ήταν κάποια σπάνια εξαίρεση· ήταν ο μεγάλος, θλιβερός κανόνας ολόκληρης εκείνης της «αγωνιστικής» εποχής.

Κάτι παρόμοιο δεν συνέβαινε με τις χιλιάδες των οργισμένων της μεταπολίτευσης, που έψαχναν να βρουν τον παράδεισο στην Κίνα; Η μισή τους καρδιά γυρόφερνε, όπως έλεγε και ο ποιητής, στην Κίνα — ω, τι ευτυχία! — ενώ η άλλη τους μισή τουφεκίζοταν στην άθλια Ελλάδα.

Αυτά για την καρδιά. Το υπόλοιπο σώμα όμως; Το σώμα τους ήταν γερά και αυτοβούλως αλυσοδεμένο στον καπιταλισμό.

Γνώριζαν.

Υποσυνείδητα, γνώριζαν.

Αλλά η δύναμη του φαντασιακού τους ήταν μεγαλύτερη. Δεν επέτρεπε στη γνώση να γίνει συνείδηση. Δεν την άφηγε να δώσει τον τόνο.

Η γνώση τους τούς προφύλαξε — τους έσωσε ίσως — από το να πάνε στην Κίνα. Τους γλίτωσε από το να γίνουν λίπασμα σε κάποιο γκουλάγκ εκεί. Μέχρι εκεί όμως. Δεν τους προστάτευσε από το να χάσουν τη ζωή τους στρατευμένοι σε φαντασιώσεις. Στρατεύτηκαν στους χειρότερους τυράννους που γνώρισε ποτέ ο πλανήτης — και, στην πλειονότητά τους, η άλλη μισή καρδιά δεν ένωσε ποτέ ντροπή.

Θα μπορούσε ποτέ κάτι τέτοιο να συμβεί στον πραγματικό κόσμο; Θα μπορούσες να γνωρίζεις ότι κάποιος σκοπεύει να σε κλέψει — και όμως να εθελotuφλείς;

Ποτέ.

Αυτή είναι μια ξεχωριστή φυσική των φαντασιακών. Η εθελotuφλία δεν είναι η εξαίρεση· είναι ο κανόνας. Κυριαρχεί η βαθιά προσδοκία πως κάτι μαγικό θα συμβεί, πως, παρά τις προβλέψεις των Κασσανδρών, τα πράγματα δεν θα εξελιχθούν όπως προεικονίζουν. Και αυτή η προσδοκία είναι αρκετή για να γυρίσεις την πλάτη στην πραγματικότητα.

* * *

Σήμερα είναι κοινή γνώση ότι εξελίσσεται μια μαζική εισβολή ισλαμιστών στην Ευρώπη. Και όμως, οι περισσότεροι εθελotuφλούν. Το παράδοξο — ή το γελοίο — είναι ότι αυτούς που το επισημαίνουν τους

αποκαλούν «ισλαμοφοβικούς». Δηλαδή, ψυχοπαθείς με φοβίες. Λες και η επιμονή στην πραγματικότητα είναι σύμπτωμα, ενώ η εμμονή στην άρνησή της είναι υγεία.

Οι ίδιοι που ρίχνουν τον λίθο του αναθέματος στους «φοβικούς» είναι εκείνοι που πετούν ψηλά στους λειμώνες του φαντασιακού. Εκεί όπου όλα βαίνουν καλώς, όπου ο άλλος είναι πάντα αθώος, πάντα παρεξηγημένος, πάντα θύμα. Εκεί όπου δεν συνιστά πρόβλημα η πραγματικότητα που: μισεί τους Εβραίους, μισεί τους Χριστιανούς, μισεί τους ομοφυλόφιλους, μισεί το μπέικον, μισεί το αλκοόλ, μισεί τη μουσική, μισεί την ελευθερία, μισεί τη δημοκρατία, και σκοτώνει όσους αποστατούν από την πίστη της.

Όλα αυτά, στον κόσμο του φαντασιακού, δεν είναι πρόβλημα. Πρόβλημα είναι η αντίσταση σε αυτά. Η επιμονή να τα ονομάσουμε.

* * *

Και όμως, ξέρουν.

Όπως ήξεραν και οι κομμουνιστές της δεκαετίας του '60 ότι η Κίνα του Μάο ήταν ένα γκουλάγκ, κι έτσι την υμνούσαν μόνο από απόσταση. Όπως ήξεραν τι ήταν η Κούβα του Κάστρο — κι έτσι έμεναν μακριά, θαυμάζοντας εκ του ασφαλούς.

Το ίδιο και αυτοί σήμερα.

Ξέρουν.

Και για αυτό δεν θα τολμήσουν ποτέ να περπατήσουν στο Μόλενμπεκ των Βρυξελλών και να ζητήσουν ένα hot dog ή ένα ποτήρι κρασί. Αν είναι γυναίκες, δεν θα διανοηθούν καν να περάσουν από εκεί, ούτε για ένα ποτήρι νερό.

Και για αυτό οι ομοφυλόφιλοι που υποστηρίζουν τους Παλαιστίνιους και κραυγάζουν «free Palestine» δε θα τολμήσουν ποτέ να πάνε να συναντήσουν τους «φίλους» τους στη Γάζα.

Η γνώση υπάρχει. Αλλά και πάλι, το φαντασιακό, τους κρατάει σε ύπνωση. Σε υποταγή. Σε απομάκρυνση από την ίδια τους τη λογική.

* * *

Πρόσφατα παρακολούθησα στο YouTube¹⁵ μια συζήτηση ανάμεσα στον Σαμ Χάρις και τον Ρόρι Στιούαρτ, με θέμα τον πυρήνα της λεγόμενης ισλαμοφοβίας. Ο Χάρις διατύπωσε θέσεις που βρίσκω σχεδόν ταυτόσημες με τις δικές μου, ενώ ο Στιούαρτ — ένας κατά τ' άλλα διαλλακτικός, καλοπροαίρετος και ευγενικός συνομιλητής — τον είχε κατηγορήσει ότι υποκύπτει σε ισλαμοφοβία.

Η θέση του Στιούαρτ ήταν ενδιαφέρουσα: υποστήριξε ότι δεν μπορείς να απορρίπτεις μια ιδέα χωρίς να απορρίπτεις συγχρόνως όλους τους ανθρώπους που την ασπάζονται. Έφερε μάλιστα ως παράδειγμα τον ναζισμό· αφού ο ίδιος είναι εναντίον της ναζιστικής ιδεολογίας, τότε — είπε — είναι αναγκαστικά και εναντίον όλων των ναζιστών. Κατ' αναλογία, όποιος αντιτίθεται στον ισλαμισμό είναι, έστω και άθελά του, εναντίον όλων των μουσουλμάνων.

Η απάντηση του Χάρις ήταν απολύτως εύστοχη: μπορείς να καταδικάζεις μια ιδεολογία ριζικά, χωρίς να μεταφέρεις την καταδίκη σου σε κάθε άνθρωπο που την υιοθετεί, συχνά από άγνοια, φόβο ή κοινωνική πίεση. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην ιδέα και στον φορέα της δεν είναι μόνο λογικά αναγκαία· είναι και ηθικά επιτακτική και απόλυτα επιβεβλημένη.

Η λογική του Στιούαρτ, αν την αποδεχθούμε, μας οδηγεί ευθέως στη θεωρία της **συλλογικής ευθύνης**: είναι ο μόνος μηχανισμός για να περάσει κανείς από την απόρριψη και καταγγελία μιας ιδέας στην ενοχοποίηση ολόκληρης της ομάδας που τη φέρει. Σύμφωνα με αυτήν, ένα άτομο φέρει ενοχή όχι για τις πράξεις του, αλλά για την ένταξή του σε μια ομάδα — είτε αυτή ορίζεται από φυλή, θρησκεία ή ιδεολογία. Πρόκειται για απαράδεκτη αντίληψη που η ιστορία απέδειξε καταστροφική· στο όνομά της διαπράχθηκαν οι πιο μαζικές και απάνθρωπες ωμότητες.

Το ζήτημα, επομένως, δεν είναι οι «μάζες» που συντάσσονται με μια ιδέα, αλλά ο σκληρός πυρήνας της πολιτικής ή θρησκευτικής εξουσίας που τη συστηματοποιεί, την προβάλλει και τη διατηρεί. Αυτοί είναι οι υπεύθυνοι και από αυτούς πρέπει να αναμένουμε τον αναγκαίο αναθεωρητισμό. Στην περίπτωση του Ισλάμ, αυτό σημαίνει την προσαρμογή μιας θρησκευτικής παράδοσης του 7ου αιώνα στις απαιτήσεις και πραγματικότητες του 21ου.

Με ψυχραιμία και με ρεαλισμό — και χωρίς καμία φοβία — διαπιστώνουμε ότι η πορεία προς αυτή την κατεύθυνση δεν έχει ακόμη καν αρχίσει, ούτε ως συζήτηση. Η μόνη συζήτηση που γίνεται είναι για ακόμη πιο καθολική επιστροφή στον 7ο αιώνα.

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=PZW0SwbvWC8>

* * *

Αξίζει, στο σημείο αυτό, να στραφούμε στη μαρτυρία και στην οξυδερκή ματιά ενός από τους σημαντικότερους ιστορικούς της εποχής μας.

Ο σερ Ρίτσαρντ Έβανς δεν είναι μόνο ένας διαπρεπής ιστορικός· έχει επωμιστεί, επί δεκαετίες, μεγάλο μέρος της αντιπαράθεσης με την ανερχόμενη αναθεωρητική και αντισημιτική ακροδεξιά — εκείνη που επιμένει ότι το Ολοκαύτωμα δεν υπήρξε ή ότι ο Τσώρτσιλ, και όχι ο Χίτλερ, ευθύνεται για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τέτοιες αφηγήσεις προωθούνται από πρόσωπα όπως ο Ντέιβιντ Ίρβιν, ο Ντάριλ Κούπερ, ο Τάκερ Κάρλσον, ο Νικ Φουέντες, ο Ντέιβ Σμιθ και άλλοι σύγχρονοι εκφραστές της άκρας δεξιάς — με την περίπτωση του Ίρβιν να ξεχωρίζει, καθώς έχει καταγραφεί επί δεκαετίες με σαφείς σχέσεις και εμφανίσεις σε οργανώσεις ακροδεξιού αναθεωρητισμού και άρνησης του Ολοκαυτώματος.

Και είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η ανερχόμενη νέα ακροδεξιά συναντιέται, από την άλλη πλευρά, με τη νεομαρξιστική ισλαμοαριστερά.

Ο Έβανς, αναφερόμενος σε αυτήν την — ανίερη, αν και όχι πρωτοφανή — σύμπλευση, περιγράφει¹⁶ την άρνηση της πραγματικότητας που τη διαπερνά με έναν εξαιρετικά εύστοχο και παρρησιακό τρόπο:

Το «νόημα» το δίνει πλέον κατά βούληση ο αναγνώστης και όχι ο μελετητής και ο επιστήμονας της ιστορίας. Αυτό βέβαια ισοδυναμεί με το τέλος της ίδιας της Ιστορίας.

Για τον ίδιο λόγο, φαίνεται ότι έχει πλέον όλο και λιγότερη σημασία να ανατρέχει κανείς στα πρωτογενή κείμενα, για να τα κρίνει ως ρατσιστικά, βάρβαρα ή αντιδημοκρατικά. Σημασία δεν έχει τι γράφουν τα κείμενα — αλλά πώς θα τα προσλάβει ο κάθε ερμηνευτής, ανάλογα με το φαντασιακό που τον κατατρέπει.

Η πραγματικότητα των πηγών (η αλήθεια) υποκαθίσταται και πάλι από την αυθαιρεσία της πρόσληψης (η άποψη).

* * *

Ένα ακόμη φαντασιακό που αναπτύχθηκε στις μέρες μας και εξαπέλυσε λυσσαλέα επίθεση εναντίον της πραγματικότητας είναι αυτό των αντιεμβολιαστών. Το σημειώνω εδώ για να μην νομιστεί πως

¹⁶ <https://youtu.be/-1HGeflO1cI?si=fTx3dALXiO6Qx407>

μόνο η ακροδεξιά και η ισλαμοαριστερά κατέχουν την τέχνη της κατασκευής πύρινων φαντασιακών που μάχονται, ως μοντέρνοι Δον Κιχώτες, την πραγματικότητα.

Η ιστορία του εμβολίου mRNA κατά του Covid είναι ταυτόχρονα μελαγχολική και συναρπαστική. Η Ουγγαρέζα Καταλίν Καρικό (Katalin Karikó), η ερευνήτρια που ξεκίνησε και επέμεινε στην έρευνα αυτή πριν από 40 χρόνια, πέρασε δεκαετίες μες στη φτώχεια, στην περιφρόνηση και στη χλεύη των συναδέλφων της — για να φτάσει τελικά, το 2023, να τιμηθεί με το βραβείο Νόμπελ, χάρη στη συνεισφορά της στη δημιουργία του εμβολίου, το οποίο, σύμφωνα με κορυφαίες επιστημονικές μελέτες (π.χ. *The Lancet Infectious Diseases*, 2022), συνέβαλε σωτήρια στη διάσωση 15–20 εκατομμυρίων ανθρώπων¹⁷.

Και όμως, ένα τεράστιο αντιεμβολιαστικό κίνημα ξεπήδησε για να αμφισβητήσει αυτήν την τεκμηριωμένη πραγματικότητα. Συμφέροντα, άγνοια, καχυποψία, εγωισμός και άλλες ψυχοκοινωνικές παρορμήσεις το πυροδότησαν. Εκατομμύρια πολίτες το προσυπέγραψαν.

Εδώ, όμως, συναντάμε μια ειδοποιό διαφορά: σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις όπου η πραγματικότητα ήταν γνωστή και η εθελουφλία συνειδητή — ή έστω υποσυνείδητη — οι αντιεμβολιαστές δεν ενδιαφέρθηκαν καν να τη μάθουν. Μισούσαν μια πραγματικότητα που ούτε ήθελαν ούτε τόλμησαν να γνωρίσουν. Μια διάχυτη αίσθηση συνωμοσίας τούς οδήγησε να παθιαστούν με την αναστροφή της. Κατέληξαν έτσι αιχμάλωτοι ενός φαντασιακού που τους έπεισε πως η σωτηρία περνά μέσα από την άρνηση. Γι' αυτό και αρκετοί από αυτούς πέρασαν ανυποψίαστοι τον Ρουβίκωνα της πλάνης: δεν εμβολιάστηκαν — και δεν είναι πια ανάμεσά μας.

Η δύναμη του φαντασιακού σε αυτή την περίπτωση ενισχύθηκε από έναν νεωτερικό μηχανισμό: την ψευδο-επιστήμη. Ξαφνικά ξεπήδησαν αυτόκλητοι «ειδικοί», γιατροί χωρίς ειδικότητα, βιολόγοι του YouTube, ομοιοπαθητικοί και προφήτες του wellness, που έντυσαν την άρνηση με επιστημονικοφανή επιχειρήματα. Το φαντασιακό έντυσε την προκατάληψη με τον μανδύα της επιστήμης — και έτσι απέκτησε υπόσταση, καχεκτική αλλά ελκυστική, κυρίως για όσους ήθελαν να ακούσουν μόνο αυτό που ήδη πίστευαν.

Το τελειωτικό χτύπημα στη λογική το έδωσαν τα social media. Ποτέ άλλοτε δεν υπήρξε τέτοια ταχύτητα και ευκολία στην αναπαραγωγή μιας συλλογικής πλάνης. Οι αλγόριθμοι ενίσχυσαν την

¹⁷ Ασφαλώς και ανάμεσα στους επιστήμονες μπορεί να υπάρχουν σφοδρές διαμάχες· μπορεί να γίνονται σοβαρά λάθη. Ο Τιμ Μπέρνερς-Λι, επινοητής του World Wide Web, πέρασε δεκαετίες σε μια γωνία στο CERN γιατί κανείς δεν καταλάβαινε ή δεν πίστευε αυτό που προσπαθούσε να κάνει. Τέτοιες περιπτώσεις όμως είναι η εξαίρεση — όχι ο κανόνας· γι' αυτό και, αργά ή γρήγορα, η ίδια η επιστημονική κοινότητα βρίσκει τον τρόπο να τις αναγνωρίσει και να τις δικαιώσει.

αυτοαναφορικότητα του φαντασιακού — όσο πιο ακραίο, τόσο πιο ορατό. Και το πιο κρίσιμο: δημιούργησαν την ψευδαίσθηση πλειοψηφίας. Το φαντασιακό έμοιαζε να είναι παντού. Δεν ήταν πια περιθώριο. Ήταν σχεδόν κοινός νους. Και ποιος μπορεί να αντισταθεί στον κοινό νου, έστω και αν είναι πλάνη;

* * *

Η άρνηση της πραγματικότητας δεν είναι απλώς γνωστικό σφάλμα· είναι, συχνά, ηθική επιλογή. Και υπάρχουν στιγμές όπου η παράνοια υποχωρεί και επισκιάζεται από την καθαρή ανηθικότητα. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε περιπτώσεις ακραίας κακοποίησης γυναικών και ανήλικων παιδιών που, στο όνομα της «πρόσληψης» και της «εμπειρίας», μεταμφιέζονται σε πρόοδο — αν όχι σε απελευθέρωση.

Η Αγιάν και ο Κρις: δύο φωνές απέναντι στη μεταμοντέρνα ανηθικότητα

Ο ακρωτηριασμός των γεννητικών οργάνων των γυναικών αποτελεί μια καθιερωμένη ισλαμική πρακτική και μια βάρβαρη πράξη που καταπατά βάνανυσα τα ανθρώπινα δικαιώματα και, ειδικότερα, τα δικαιώματα των γυναικών. Πρόκειται για μια πράξη απολύτως αδιανόητη στον δυτικό κόσμο — τόσο ως προς την ιστορική του αλήθεια όσο και ως προς την ηθική του πυξίδα, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στο πέρασμα των αιώνων.

Ένα από τα αμέτρητα θύματα αυτής της βαρβαρότητας υπήρξε η Αγιάν Χίρσι Άλι. Ως παιδί υπέστη η ίδια τον ακρωτηριασμό των γεννητικών της οργάνων και μεγάλωσε μέσα σε ένα καθεστώς βίας, εξαναγκασμού και θρησκευτικού ελέγχου. Κατάφερε να δραπέτεύσει από τη Σομαλία στη Δύση και αφιέρωσε έκτοτε τη ζωή της στο να αποκαλύπτει όχι μόνο τη φρίκη της συγκεκριμένης πρακτικής, αλλά και το ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο που τη γεννά και τη νομιμοποιεί. Η μαρτυρία της δεν είναι θεωρητική· είναι βιωματική, σωματική, αδιαμφισβήτητη. Και έχει πρωτοφανή απήχηση.

Θα περίμενε κανείς ότι απέναντι σε μια τέτοια πραγματικότητα θα υπήρχε καθολική καταδίκη. Όμως όχι. Στη μεταμοντέρνα άρνηση της πραγματικότητας τίποτα δεν εμποδίζει κάποιον να υιοθετήσει μια πιο «ανεκτική» προσέγγιση, να προτείνει μια διαφορετική «πρόσληψη» του ακρωτηριασμού.

Έτσι, επιστήμονες του δυτικού κόσμου — κυρίως γυναίκες — υπογράφουν στο *Journal of Medical Ethics* άρθρο με τίτλο *Harms of the current global anti-FGM campaign (2025)*. Εκεί, αναφερόμενες στον ακρωτηριασμό των γυναικείων γεννητικών οργάνων, διατυπώνουν, στη σύνοψη του άρθρου, χωρίς περιστροφές, την εξής αδιανόητη θέση:

Υποστηρίζουμε ότι μια καθολικού χαρακτήρα αφήγηση αποκρύπτει την ποικιλομορφία των πρακτικών, των νοημάτων και των εμπειριών όσων επηρεάζονται. (We argue that a ubiquitous 'standard tale' obscures the diversity of practices, meanings and experiences among those affected).

Να, λοιπόν, που ο ακρωτηριασμός μετατρέπεται σε «πρακτική», «νόημα» και «εμπειρία». Και τα θύματά του σε «επηρεαζόμενους». Να, που η πραγματικότητα μιας άθλιας και εγκληματικής πράξης αποκτά πολλαπλές προσλήψεις — στις οποίες, μάλιστα, καλούμαστε να σκύψουμε με κατανόηση.

Και τότε γεννάται αναπόφευκτα το ερώτημα: υπάρχει άραγε κάποιο όριο; Σταματά κάπου η βαρβαρότητα να βαφτίζεται «εμπειρία» και «νόημα»; Στις ανθρωποθυσίες ίσως; Στους ομαδικούς βιασμούς;

Δυστυχώς σταματά μόνο εκεί όπου η πραγματικότητα σου χτυπά την πόρτα. Εκεί όπου η «εναλλακτική πρόσληψη» του δράματος του Άλλου μετατρέπεται σε απειλή για τον δικό σου, εγωιστικά περιχαρακωμένο χώρο. Μόνο τότε προσγειώνεσαι στον πραγματικό κόσμο και βλέπεις τα πράγματα καθαρά.

Τη δική σου, όμως, ανηθικότητα δεν θα τη δεις ποτέ. Γιατί αυτή δεν αφορά εσένα — αφορά τον Άλλο. Και ο Άλλος σου είναι αδιάφορος· ένα πειραματόζωο για τις εναλλακτικές σου «προσλήψεις».

* * *

Ο αγώνας του Κρις Έλστον (Billboard Chris) αποτελεί μία από τις πιο εμβληματικές συγκρούσεις της εποχής μας ανάμεσα στην πραγματικότητα και στην ιδεολογική της άρνηση. Ένας απλός άνθρωπος, χωρίς θεσμική ισχύ, χωρίς ακαδημαϊκούς τίτλους ή πολιτική κάλυψη, βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα ολόκληρο πλέγμα ακτιβισμού, ψευδοεπιστήμης και θεσμικής δειλίας, υπερασπιζόμενος κάτι στοιχειώδες: το δικαίωμα των παιδιών να μη μετατρέπονται σε πειραματόζωα.

Οι αναστολές εφηβείας παρουσιάστηκαν στη Δύση ως «πλήρως αναστρέψιμοι», «ιατρικά ασφαλείς» και «σωτήριοι». Μια αφήγηση που υιοθετήθηκε άκριτα από μέσα ενημέρωσης, ακτιβιστές και επαγγελματίες υγείας, παρά το γεγονός ότι τα επιστημονικά δεδομένα ήταν — και παραμένουν — ελλιπή, αμφισβητούμενα και εξόχως ανησυχητικά. Η διακοπή μιας φυσιολογικής βιολογικής διεργασίας, όπως η εφηβεία, δεν είναι ουδέτερη πράξη· είναι μια βαριά παρέμβαση με σοβαρές και συχνά μη αναστρέψιμες συνέπειες στη σωματική, ψυχική και αναπαραγωγική υγεία.

Ο Έλστον δεν περιορίστηκε στον δρόμο, ούτε η δράση του ήταν περιθωριακή. Με τον ίδιο λόγο στάθηκε τόσο σε δημόσιους χώρους όσο και ενώπιον θεσμικών οργάνων — όπως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο — επαναλαμβάνοντας το αυτονόητο: τα παιδιά δέκα και έντεκα ετών δεν μπορούν να συναινέσουν σε ιατρικές παρεμβάσεις που αλλοιώνουν μόνιμα το σώμα τους. Για αυτή του τη θέση λαιδορήθηκε, προπηλακίστηκε, απειλήθηκε, αποκλείστηκε. Όχι επειδή είπε κάτι αναληθές, αλλά επειδή είπε κάτι απαγορευμένο. Την ίδια στιγμή, το επιχειρηματικό οικοσύστημα της «αλλαγής φύλου» ανθούσε απροκάλυπτα.

Όπως και στον ακρωτηριασμό των γεννητικών οργάνων, έτσι και εδώ, η πραγματικότητα βαφτίζεται «αφήγηση», η βλάβη «φροντίδα» και η ιατρική επιφύλαξη «μίσος». Οι σοβαρές επιπλοκές — απώλεια οστικής πυκνότητας, στειρότητα, σεξουαλική δυσλειτουργία, ψυχιατρική επιδείνωση — υποβαθμίζονται ή αποσιωπώνται στο όνομα μιας υποτιθέμενης ανεκτικότητας. Και όποιος τολμά να θέσει ερωτήματα στιγματίζεται ως μη συμπεριληπτικός και ως ακροδεξιός.

Ο αγώνας του Κρις Έλστον είναι αγώνας κατά ενός μηχανισμού που έχει αντικαταστήσει την επιστημονική αβεβαιότητα με ιδεολογική βεβαιότητα και την ιατρική δεοντολογία με ακτιβιστική πίστη. Είναι ένας αγώνας της πραγματικότητας και της αλήθειας απέναντι σε ένα αυθαίρετο και επικίνδυνο φαντασιακό. Είναι η υπενθύμιση ότι ο πολιτισμός κρίνεται όχι από το πόσο «προοδευτικός» αυτοχαρακτηρίζεται, αλλά από το αν προστατεύει τους πιο αδύναμους.

Και εδώ, όπως πάντα, το τέλος της «εναλλακτικής πρόσληψης» εμφανίζεται — και η αλήθεια ανατέλλει — μόνο όταν η βλάβη παύει να αφορά τον Άλλο και πλησιάζει το Εγώ.

* * *

Τέτοια είναι η δύναμη των νεο-φαντασιακών: αποκτούν, για πολλούς, ισχύ μεγαλύτερη ακόμη και από αυτήν της πραγματικότητας — της γνωστής, της απτής, της βέβαιης πραγματικότητας.

Να συμπεράνουμε άραγε ότι πρόκειται για μια ανεξερεύνητη περιοχή μαζικών ψυχικών διαταραχών; Μια περιοχή όπου η εσωτερική παρόρμηση, ο σκληρός πυρήνας του φαντασιακού, δίνει τον τόνο και αποκτά προτεραιότητα απέναντι στην αλήθεια, απέναντι στο αυταπόδεικτο; Δεν διαθέτω την ψυχιατρική κατάρτιση για να επεκταθώ πάνω σε αυτή την υπόθεση. Θα επανέλθω ωστόσο στο ερώτημα: γιατί παρατηρείται αυτή η έκρηξη αμφισβήτησης και μίσους απέναντι στην πραγματικότητα;

Θα προτείνω μια οπτική ερμηνείας αυτών των φαινομένων, βασισμένη πάνω σε παρακαταθήκες και προφητικές διαπιστώσεις ενός σπουδαίου και αληθινού στοχαστή: του Φρειδερίκου Νίτσε.

Πριν φτάσουμε όμως εκεί, στην προσπάθεια ερμηνείας, ας σταθούμε ακόμη λίγο. Ας μελαγχολήσουμε λίγο παραπάνω. Ας παραθέσουμε και σχολιάσουμε ένα ακόμη περιστατικό επίθεσης κατά της πραγματικότητας. Όπως ήδη σημείωσα, η διαδρομή από την απλή άγνοια μέχρι την ενεργή, τυφλή επιθετικότητα απέναντι στο γνωστό και αληθινό, έχει το δικό της ενδιαφέρον. Και τη δική της, μελαγχολική, ποικιλία.

Ο αντισημιτισμός και το ανθρωπιστικό φαντασιακό

Την αμέσως επόμενη μέρα της 7ης Οκτωβρίου 2023, όταν η Χαμάς εξαπέλυσε τη γνωστή φρικιαστική επίθεση σε ισραηλινούς πολίτες — με αποτέλεσμα πάνω από 1.200 δολοφονημένους και 250 απαχθέντες — οργανώθηκαν διαδηλώσεις στο Λονδίνο και σε άλλες δυτικές πόλεις υπέρ της Χαμάς.

Είναι αυτό φαντασιακό; Καθόλου. Είναι *άποψη* — άποψη με την οποία μπορώ να διαφωνώ, αλλά δεν μπορώ να παρακάμψω, ούτε να απορρίψω συλλήβδην ως προϊόν φαντασίωσης. Αξίζει λοιπόν να το εξετάσουμε προσεκτικά.

Οι άνθρωποι που συμμετείχαν σε αυτές τις διαδηλώσεις, αν ερωτηθούν, θα απαντήσουν πιθανότατα ότι βλέπουν τη Χαμάς ως απελευθερωτική, αν και ίσως ακραία, επαναστατική δύναμη. Ενδεχομένως να υπενθυμίσουν ότι και άλλοι «ήρωες» της Ιστορίας, όπως οι Ροβεσπιέροι της Γαλλικής Επανάστασης, οι μπολσεβίκοι της Ρωσίας, ή οι μαοϊκοί της Κίνας, διέπραξαν μαζικά εγκλήματα στο όνομα μιας ανώτερης ιδέας. Και παρόλα αυτά, πολλοί εξακολουθούν να τους θεωρούν ρωμαλέους επαναστάτες, θυσιασμένους στον βωμό της ιστορικής αναγκαιότητας.

Ακολουθώντας την ίδια λογική, για αρκετούς, και η Χαμάς δικαιούται μια θέση σε αυτό το επαναστατικό πάνθεον. Το γεγονός ότι διέπραξε πρωτοφανείς ωμότητες δεν ακυρώνει, στα μάτια τους, τη «μεγάλη εικόνα» της αντίστασης απέναντι στον ιμπεριαλισμό ή στην κατοχή. Άλλος κώδικας αξιών, άλλη ερμηνεία του ίδιου γεγονότος.

Το επαναλαμβάνω: μπορεί να διαφωνώ ριζικά με αυτή την άποψη — και διαφωνώ. Αλλά δεν πρόκειται για φαντασιακό. Πρόκειται για μια διαφορετική αποτίμηση ενός υπαρκτού γεγονότος, στηριγμένη σε άλλες αξίες και πολιτικές οπτικές. Μια αποτίμηση που έχει χρησιμοποιηθεί από πολλούς σε ποικίλες άλλες περιστάσεις.

Ερχόμαστε τώρα στην απάντηση του Ισραήλ. Το Ισραήλ απάντησε με εισβολή στη Γάζα, ανελέητους βομβαρδισμούς και επιχειρήσεις εξουδετέρωσης της οργάνωσης. Η Χαμάς, από την πλευρά της, επέλεξε συνειδητά να κρυφτεί πίσω από τον άμαχο πληθυσμό, περιφρονώντας εντελώς την αξία της ανθρώπινης ζωής. Εξάλλου, και καταστατικά και διακηρυκτικά, έχει εξηγήσει ότι η επί γης ζωή δεν έχει ιδιαίτερη σημασία· το ζητούμενο είναι ο θάνατος για την πίστη. Η τακτική της ήταν συνεπής με τον ίδιο τον αξιακό της κώδικα.

Και όμως, στη Δύση, ένα μέρος της κοινής γνώμης κατηγορεί το Ισραήλ για γενοκτονία!

Είναι αυτή μια ερμηνεία της πραγματικότητας; Ή πρόκειται για μια ακόμη φαντασιακή κατασκευή, χωρίς ιστορικό, πολιτικό ή λογικό υπόβαθρο; Μπορεί κανείς να εντοπίσει στη σύγχρονη ή στην παλαιότερη ιστορική εμπειρία ανάλογη γενοκτονία υπό παρόμοιες συνθήκες;

Αρκεί να ρίξει κανείς μια ματιά στις απαντήσεις που έδωσαν άλλα κράτη στις επιθέσεις που δέχτηκαν τα ίδια. Οι Άγγλοι ισοπέδωσαν τη Δρέσδη, αφήνοντας πίσω δεκάδες χιλιάδες νεκρούς· οι Αμερικανοί προκάλεσαν τις εκατόμβες της Χιροσίμα και του Ναγκαασάκι· ενώ η μάχη της Μανίλα υπήρξε από τις σφοδρότερες του Ειρηνικού. Εκεί, 35.000 Αμερικανοί επιτέθηκαν σε 15.000 Ιάπωνες πολεμιστές, οχυρωμένους μες στον αστικό ιστό. Η μάχη κράτησε έναν ολόκληρο μήνα — τον Φεβρουάριο του 1945— και κατέληξε στον ολοκληρωτικό αφανισμό των Ιαπώνων. Το πιο τραγικό, όμως, ήταν ο θάνατος περισσότερων από 100.000 αμάχων. Την ίδια ώρα, οι Σοβιετικοί εκτελούσαν και βιάζαν μαζικά στο δρόμο προς το Βερολίνο¹⁸. Και οι συμμαχικές δυνάμεις, στην απόβαση της Νορμανδίας, δεν δίστασαν να σκοτώσουν δεκάδες χιλιάδες άμαχους συμμάχους, προκειμένου να ξετρυπώσουν τους Ναζί από τα οχυρά τους. Η Χάβρη, για παράδειγμα, ισοπεδώθηκε κυριολεκτικά από τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς.

Και όλα αυτά από κράτη που θεωρούνται πολιτισμένα και συχνά υπόδειγμα δυτικής δημοκρατίας, κράτους δικαίου και αξιακής ορθότητας.

Αυτή είναι η αριθμητική του πολέμου· μια αριθμητική που δείχνει πόσο εύκολα οι κοινωνίες ξεχνούν, όταν σήμερα πολλοί φαίνεται να αγνοούν πλήρως τέτοιες πραγματικότητες.

Συνεπώς, η ισραηλινή απάντηση, όσο σκληρή και αν ήταν, όχι μόνο δεν είναι ιστορικά ασυνήθιστη — αντιθέτως, είναι πολύ πιο περιορισμένη και με περισσότερο ενδογενή έλεγχο από αντίστοιχες περιπτώσεις στην παγκόσμια ιστορία.

Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για γενοκτονία, δεν μιλάμε για άποψη στηριγμένη στην αλήθεια της ιστορικής εμπειρίας ή σε κοινώς αποδεκτά δεδομένα. Μιλάμε για κάτι άλλο: για τη δύναμη ενός ιδεολογικού φαντασιακού, που συσκοτίζει την αλήθεια, διαστρέφει τα μέτρα και τα σταθμά, και κατασκευάζει νέες πραγματικότητες που απλώς δεν υπάρχουν.

Η ιδέα ότι το Ισραήλ οφείλει να κάνει κάτι που κανένα κράτος στην ιστορία αυτού του πλανήτη δεν έκανε ποτέ είναι προϊόν φαντασιακής υπερβολής, μια κατασκευή που κατοικεί αποκλειστικά στις

¹⁸ Για τα εγκλήματα του Κόκκινου Στρατού στην προέλαση προς το Βερολίνο υπάρχουν τα βιβλία του Άντονι Μπίβορ (Antony Beevor, *Berlin: The Downfall 1945*, 2002) και του Νόρμαν Νάιμαρκ (Norman Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*, 1995). Οι ιστορικές έρευνες συγκλίνουν ότι 1,4–2 εκατομμύρια Γερμανίδες υπήρξαν θύματα βιασμού, ενώ χιλιάδες άμαχοι σκοτώθηκαν σε συνδυασμό με λεηλασίες και πράξεις εκδίκησης. Το φαινόμενο δεν ήταν μεμονωμένο αλλά μαζικό, και παραμένει μία από τις πιο σκοτεινές σελίδες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

εσωτερικές επιθυμίες και την ψυχική άβυσσο των φορέων της. Δεν απαντά πουθενά στον υπαρκτό κόσμο μας. Αυτό το φανταστικό αφήγημα ίσως να προσφέρει στον φορέα του το συναίσθημα πως είναι ένας υψηλής ηθικής ανθρωπιστής. Μόνο που ο ανθρωπισμός αυτός είναι φανταστικός — δεν έχει καμία σχέση με την ανθρώπινη συνθήκη και καμία πιθανότητα να πραγματωθεί στο προβλέψιμο μέλλον. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, πιο ευγενικά, ως ευσεβής πόθος. Και ποιος είπε ότι οι φαντασιώσεις δεν είναι ευσεβείς; Μάλλον το αντίθετο: συχνά είναι υπερβολικά ευσεβείς. Στον κόσμο όμως της ανυπαρξίας.

Ο μαζικός εγκλωβισμός σε αυτή τη φαντασίωση — και η πολιτική πίεση που παράγει — δεν προσφέρει ούτε ένα χιλιοστό προόδου στον αληθινό κόσμο. Αντίθετα: ενισχύει τη διαπραγματευτική θέση της Χαμάς, η οποία συνεχίζει ανενόχλητη στην ίδια πορεία, τροφοδοτεί το αδιέξοδο των Παλαιστινίων και τίποτε περισσότερο. Στον πραγματικό κόσμο — όχι στα ηθικά λιβάδια του φανταστικού.

Και κάτι ακόμη πιο ουσιώδες, για να αγγίξουμε τον πυρήνα αυτού του φανταστικού: κανένας από όσους σήμερα φωνάζουν περί γενοκτονίας δεν διαμαρτυρήθηκε όταν: ο Πούτιν και ο Άσαντ ισοπέδωσαν το Χαλέπι. Ο Πούτιν μόνος του κατέστρεψε το Γκρόζνι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ισοπέδωσαν τη Φαλούτζα καταδιώκοντας το ISIS.

Γιατί άραγε δεν ένιωσε τότε την ανάγκη να ασκήσει το ανθρωπιστικό του καθήκον; Πού ήταν οι πορείες, οι διαμαρτυρίες, οι εκκλήσεις για εκεχειρία;

Το συμπέρασμα είναι αναπόφευκτο: ο πυρήνας αυτού του φανταστικού δεν είναι κάποιος γενικός, ανιστορικός και ανέφελος ανθρωπισμός. Είναι κάτι πολύ πιο συγκεκριμένο. Κάτι που αφορά μόνο το Ισραήλ.

Και αυτό το κάτι άλλο, έχει όνομα παλαιό και γνώριμο:

Αντισημιτισμός.

* * *

Θυμάμαι — και κάπου μέσα μου ντρέπομαι — ένα περιστατικό από πριν είκοσι χρόνια. Συμμετείχα τότε σε ένα τεχνικό έργο με έναν Εβραίο. Ήταν άνθρωπος πολύ ήρεμος, συμπαθής, μιας κάποιας ηλικίας. Σε ορισμένες συναντήσεις, τον έπαιρνε ο ύπνος. Έμοιαζε εξαντλημένος. Θα πρέπει να είχε ζήσει μια πολύ δύσκολη ζωή· το πρόσωπό του τη μαρτυρούσε.

Θυμάμαι τον εαυτό μου τότε — νέος ακόμη, ανώριμος, ανέμελος ίσως — να παρατηρώ το πηγούνι του, τη μύτη του, τα μάτια του. Να ψάχνω αν φαίνεται ότι είναι Εβραίος. Αν ξεχωρίζει. Αν ταιριάζει με κάποια εικόνα που είχα φυλαγμένη κάπου μέσα μου, δίχως να ξέρω καν από πού είχε έρθει.

Δεν είχα τίποτε εναντίον του. Ίσα-ίσα, τον συμπαθούσα. Και για αυτό ακριβώς ντρέπομαι ακόμη περισσότερο. Γιατί σε εκείνη τη στιγμή, στην πιο τρυφερή μορφή της, αναγνώρισα μέσα μου — ή καλύτερα: έπιασα στα πράσα — τον σπόρο του φαντασιακού. Εκείνο το αδιόρατο κάτι που είχε φωλιάσει μέσα μου, χωρίς να το έχω ποτέ αποδεχτεί ή αναγνωρίσει. Ίσως το είχα πάρει από εικόνες, από λέξεις, από σιωπές. Δεν το ήξερα. Αλλά ήταν εκεί.

Και αυτό είναι το πιο επικίνδυνο είδος: ο αντισημιτισμός χωρίς μίσος, χωρίς φωνές, χωρίς επιχειρήματα. Ο ήσυχος, υπαινικτικός, σχεδόν ανθρωπιστικός αντισημιτισμός. Ο αντισημιτισμός του βλέμματος. Του αθώου βλέμματος.

* * *

Μια βιώσιμη και μη φαντασιακή λύση για το παλαιστινιακό στην μετά-Χαμάς εποχή δεν μπορεί να στηρίζεται σε φαντασιοπληξίες, όπως η εκκένωση μιας ολόκληρης περιοχής από τα εκατομμύρια κατοίκους της — πρόταση που ακούστηκε από τον Τραμπ. Όπως πάντα, η λύση πρέπει να αντλεί φως από το ιστορικό βίωμα και τα παραδείγματα επιτυχημένης διαχείρισης ανάλογων κρίσεων.

Ο φονταμενταλισμός της Χαμάς επιβλήθηκε αρχικά στους Παλαιστίνιους και στη συνέχεια έγινε πλήρως αποδεκτός από τους ίδιους. Το ίδιο συνέβη και με τους Ναζί στη Γερμανία, όπως και με τον σκληρό, ρατσιστικό και εγκληματικό μιλιταρισμό στην Ιαπωνία. Και τα τρία αυτά τρισάθλια φαντασιακά — ναζιστικό, ιαπωνικό-αυτοκρατορικό, χαμασικό-ισλαμικό — σκόρπισαν ατελείωτο πόνο, αλλά συνετρίβησαν χωρίς έλεος στα πεδία των μαχών.

Ούτε οι Γερμανοί ούτε οι Ιάπωνες κλήθηκαν να εγκαταλείψουν τις χώρες τους· αντίθετα, τέθηκαν υπό καθεστώς επιτροπείας ώσπου να αποβάλουν πλήρως τις εγκληματικές θεωρίες με τις οποίες είχαν γαλουχηθεί. Η μεταπολεμική στρατηγική των Αμερικανών υπήρξε πρωτοφανής, καινοτόμα και καθοριστική: κατάφερε — και μάλιστα για πρώτη φορά στην ιστορία — να μετασχηματίσει κοινωνίες εθισμένες στο έγκλημα σε ειρηνικές και παραγωγικές δημοκρατίες.

Κάτι αντίστοιχο θα χρειαστεί και στη Γάζα. Άραβες και Δύση πρέπει να βάλουν το «χέρι βαθιά στην τσέπη» — όχι για να χρηματοδοτούν ρουκέτες και υπόγεια τούνελ, αλλά για να εξασφαλίσουν, υπό διεθνή επιτροπεία, ότι κάθε πόρος θα πάει στην εκπαίδευση, στην υγεία και στην οικονομική ανασυγκρότηση των Παλαιστινίων. Η εμπειρία από Γερμανία και Ιαπωνία δείχνει ότι μια τέτοια

προσέγγιση αποδίδει μακροπρόθεσμα: λύνει δομικά προβλήματα και, τελικά, ανταμείβει ακόμη και οικονομικά όσους επενδύουν στην ειρήνη.

Φαντάζει μακρινό· αλλά και η Γερμανία του 1950 ήταν ένας άλλος κόσμος σε σχέση με εκείνη του 1936.

Το πραγματικά μακρινό ίσως είναι η στιγμή δρομολόγησης μιας τέτοιας λύσης. Στη Δύση, από τη μία πλευρά υπάρχει ο Τραμπ, και από την άλλη χώρες που, για να ικανοποιήσουν τις ισλαμικές τους κοινότητες, ζητούν άμεσα παλαιστινιακό κράτος χωρίς να προδιαγράφουν κανέναν δικό τους ρόλο ή δικιά τους ευθύνη. Οι Άραβες, πάλι, έχουν διαχρονικά χρησιμοποιήσει τους Παλαιστινίους ως «χρήσιμο θύμα»: μέσο για να φανατίζουν τις κοινωνίες τους και να εξάγουν φονταμενταλισμό στη Δύση.

Με αυτά τα δεδομένα, η στιγμή δρομολόγησης μιας πραγματικής λύσης φαντάζει μακρινή· και οι τελευταίοι που ευθύνονται γι' αυτό είναι οι Εβραίοι.

Χρόνος, αλλαγή και η ώριμη στιγμή του ηγέτη

Αλλάζει, τελικά, ο άνθρωπος στον πραγματικό κόσμο; Αλλάζει η αλήθεια του;

Εύλογο το ερώτημα, όταν βλέπει κανείς πόσο ανυποχώρητες παραμένουν προκαταλήψεις είκοσι αιώνων — όπως η αντιεβραϊκή συνωμοσιολογία του προηγούμενου κεφαλαίου.

Ο άνθρωπος αλλάζει· όμως η αλλαγή δεν είναι ποτέ αυτόματη ή γρήγορη. Ούτε το αυτονόητο αποτέλεσμα κάποιας τεχνολογικής αναγκαιότητας, ούτε φυσική συνέπεια της προόδου — όσο απαραίτητες και αν είναι αυτές.

Για να συντελεστεί μια πραγματική αλλαγή απαιτείται κάτι περισσότερο: η ώριμη στιγμή και ο κατάλληλος άνθρωπος — ο ηγέτης που μπορεί να της δώσει φωνή. Τα γρανάζια που μπορούν να αλλάξουν την αλήθεια του κόσμου μας τίθενται σε κίνηση μόνο από το δίπολο επιστήμης–τεχνολογίας και ατόμου–ηγεσίας.

Πολλές φορές, οι συνθήκες ωριμάζουν αλλά δεν υπάρχουν οι άνθρωποι. Άλλες φορές, οι άνθρωποι είναι έτοιμοι, αλλά η επιστήμη και η τεχνολογία δεν έχουν ακόμη φτάσει εκεί.

Υπάρχουν αλλαγές που καθορίζονται αποκλειστικά από την τεχνολογία· ο άνθρωπος πέταξε τον 20ό αιώνα με τους αδελφούς Ράιτ, κορυφώνοντας μια μακρά και βασανιστικά αργή πορεία που ξεκίνησε ήδη από τον Αρχιμήδη και το «Εύρηκα» — ίσως ακόμη πιο παλιά, από τον μύθο του Δαίδαλου και του Ίκαρου.

Άλλες αλλαγές, όμως, χρειάζονται τη γονιμοποίηση της ανθρώπινης βούλησης. Ο ατμός και η δύναμή του ήταν γνωστά ήδη από την εποχή του Ήρωνα του Αλεξανδρινού, παρέμειναν όμως «στον πάγο», επειδή κανείς δεν τόλμησε να προχωρήσει στην αξιοποίησή τους — μια αξιοποίηση που θα προκαλούσε μαζική ανεργία, που έφερνε τρόμο. Ο πρώτος που το τόλμησε ήταν η βρετανική αστική τάξη, ανοίγοντας τον δρόμο στη βιομηχανική επανάσταση· κάτι που αξίζει να σημειωθεί, αναγνωρίζεται ακόμη και από τους μαρξιστές. Αντίθετα, οι ελίτ της εποχής στην Ισπανία, στη Γαλλία, στην Αυστρία, στη Ρωσία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αντιμετώπιζαν την τεχνολογία με δέος και καχυποψία· μια στάση που αποδίδουν με εξαιρετικό τρόπο οι Ρόμπινσον και Ατζέμογλου στο έργο τους *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty* (2012).

Το παρακάτω περιστατικό καταγράφει τον διαχρονικό τρόπο που προκαλούσε η τεχνολογία. Ο Σουητώνιος (Βεσπασιανός, *Βίοι Καισάρων*, 24) διηγείται ότι: κάποιος μηχανικός παρουσίασε στον Βεσπασιανό μια τεχνολογική καινοτομία που θα μείωνε δραστικά το κόστος και την εργασία στη

μεταφορά βαριών κιβωτίων και οικοδομικών υλικών. Ο αυτοκράτορας, αφού τον άκουσε, του έδωσε αμοιβή αλλά απέρριψε την πρόταση, λέγοντας ότι ένα τέτοιο μηχανήμα θα έφερνε μαζική ανεργία στους εργάτες που ζούσαν από αυτά τα επαγγέλματα. Η φράση που του αποδίδεται είναι: *Άφησέ με να τρέφω τον λαό μου (dimitte me plebem meam pascere)*.

Να κρυστάλλινος ο ρόλος του ατόμου!

Έτσι λοιπόν, όταν αλλάζει η αλήθεια του ανθρώπου, αλλάζει αργά — απελπιστικά αργά.

Και αν θέλεις να την αλλάξεις γρήγορα, έχεις μία μόνο επιλογή: να δημιουργήσεις φαντασιακό. Να απογειωθείς από την πραγματικότητα, και να διαβείς, μετά, όπου θέλεις — σε γαλήνιους και ανύπαρκτους λειμώνες, μακριά από την αλήθεια του κόσμου τούτου. Μονό που έτσι δεν κατασκευάζεις αλήθεια αλλά ανυπαρξία.

Και είναι μόνο κάποιοι, λίγοι, σπουδαίοι άνθρωποι που δρουν την κατάλληλη, την ώριμη στιγμή. Και τότε η πραγματικότητα αλλάζει. Και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αλλάζει μετά, αργά και σταθερά, συνολικά και ο άνθρωπος.

Έτσι εξελίσσονται οι πραγματικές αλλαγές.

Αργά και βασανιστικά. Και με καταλύτες την επιστήμη–τεχνολογία και το άτομο–ηγέτη.

* * *

Δεν υπάρχει καθαρότερο παράδειγμα από αυτό της δουλείας — του άθλιου θεσμού που σημάδεψε τον ανθρώπινο πολιτισμό επί χιλιετίες, και που κορυφαία μυαλά όπως ο Αριστοτέλης αποδέχτηκαν ως φυσική τάξη. Πολλοί επαναστάτησαν εναντίον της δουλείας, αναγνωρίζοντας το απόλυτο ηθικό της στίγμα. Και όμως, στις περιπτώσεις που οι δούλοι κατάφεραν να απελευθερωθούν, συχνά δημιούργησαν για τους νέους δούλους συνθήκες ακόμη πιο βάνανυσες.

Τα κηρύγματα των ανθρωπιστών, μες στους αιώνες, έμειναν ευγενικά φαντασιακά. Οι αγώνες του Σπάρτακου και άλλων παρόμοιων μορφών — ηρωικοί, αλλά ατελέσφοροι.

Η απελευθέρωση δούλων δεν είναι επινόηση της νεωτερικότητας, ούτε μονοπώλιο του ηθικού ορίζοντα της Δύσης μετά τον Διαφωτισμό. Ήδη από την αρχαιότητα, η χειραφέτηση (στην Ελλάδα) και η *manumissio* (στη Ρώμη) αποτελούσαν θεσμοθετημένες πρακτικές, ενίοτε δημόσιες, τελετουργικές και με θρησκευτικό ή κοινωνικό βάθος. Στους Δελφούς, εκατοντάδες επιγραφές μαρτυρούσαν πράξεις απελευθέρωσης δούλων «προς τον θεό», ενώ στη Ρώμη υπήρχαν ακόμα και πρώην δούλοι που αναρριχήθηκαν σε θέσεις επιρροής — όπως ο Τίρων, γραμματέας του Κικέρωνα. Παρότι σπάνια η

χειραφέτηση συνεπαγόταν πλήρη ισότητα, και οι απελεύθεροι παρέμεναν υπόχρεοι στον πρώην κύριό τους, η ύπαρξη αυτών των πράξεων μαρτυρεί μια διαχρονική πάλη του ανθρώπου ενάντια στην αντικειμενοποίησή του, ακόμη και εντός συστημάτων που θεμελιώνονταν ακριβώς πάνω στην υποδούλωση.

Οτιδήποτε πέρα από αυτά τα μεμονωμένα περιστατικά ανήκε στον ευγενή, αλλά φαντασιακό κόσμο της ανυπαρξίας.

Ο ατμός ήταν αυτός που μετέτρεψε την κατάργηση της δουλείας από φαντασιακό σε πραγματικότητα. Η Βιομηχανική Επανάσταση δημιούργησε νέου τύπου ανάγκες, ασύμβατες με τον θεσμό του δούλου. Οι βιομηχανικές πολιτείες του Βορρά στις ΗΠΑ κατήργησαν τη δουλεία, και ο Αβραάμ Λίνκολν ηγήθηκε του αγώνα για να την εξαφανίσει και από τον Νότο.

Ο Λίνκολν δεν βασανιζόταν από φαντασιακά· ήταν ρεαλιστής-οραματιστής και ηγέτης, αλλά πατούσε γερά στον κόσμο τούτο, όχι στα αστέρια. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, ο Τόμας Τζέφερσον — ηγέτης αντίστοιχου διαμετρήματος — δεν εξεγέρθηκε ποτέ ανοιχτά κατά της δουλείας, και παρότι εξέφραζε αντιρρήσεις σε θεωρητικό επίπεδο, συνέχισε να κατέχει εκατοντάδες δούλους ως το τέλος της ζωής του. Ελάχιστους μόνο απελευθέρωσε με τη διαθήκη του, για λόγους καθαρά προσωπικούς.

Η στιγμή απλά δεν ήταν τότε ώριμη.

Ο Λίνκολν δικαιώθηκε από την ιστορία. Υπήρξε ένας — αν όχι ο κορυφαίος — από τους αρχιτέκτονες της ιστορικής τομής που οδήγησε στην αρχή του τέλους αυτού του πανάθλιου θεσμού. Όμως, ο δρόμος προς αυτή την τομή είχε ήδη ανοίξει δεκαετίες νωρίτερα, χάρη στον Ουίλιαμ Γουίλμπερφορς, τον Άγγλο πολιτικό και βαθιά χριστιανό στοχαστή που αφιέρωσε πάνω από είκοσι χρόνια κοινοβουλευτικού αγώνα για να υπάρξει η πρώτη νομική καταγγελία της δουλείας και η κατάργηση του δουλεμπορίου στη Βρετανική Αυτοκρατορία (1807)¹⁹. Ωστόσο, η νίκη του δεν υπήρξε μόνο προϊόν προσωπικής αρετής· ήταν και αποτέλεσμα μιας βαθύτερης ιστορικής ωρίμανσης. Στις απαρχές της Βιομηχανικής Επανάστασης, ο κόσμος είχε ήδη αρχίσει να αλλάζει: η μηχανική παραγωγή, η αστική οικονομία και η ανάγκη για εκπαιδευμένο, ευκίνητο και ελεύθερο εργατικό δυναμικό ανέτρεπαν σταδιακά τα θεμέλια του παλαιού συστήματος δουλείας. Η οικονομία της αγοράς δεν είχε πια ανάγκη από ανθρώπους δεμένους με αλυσίδες, αλλά από ανθρώπους δεμένους με το ρολόι.

Έτσι, ο αγώνας του Γουίλμπερφορς έγινε το ηθικό πρόσωπο μιας βαθύτερης μεταβολής — εκεί όπου η συνείδηση και η οικονομία συνέπεσαν, για πρώτη φορά, στο αίτημα της ελευθερίας.

¹⁹ William Wilberforce, *Speech on the Abolition of the Slave Trade*, 1789. η πρώτη κοινοβουλευτική καμπάνια του Γουίλμπερφορς που οδήγησε μετά από 18 χρόνια συνεχή αγώνα στην κατάργηση του δουλεμπορίου (Slave Trade Act, 1807).

Η ηγεσία του Λίνκολν, δύο γενιές αργότερα, έσπασε το ιστορικό αδιέξοδο και κατέστησε την κατάργηση της δουλείας μια αμετάκλητη πολιτική και ηθική απαίτηση. Κουβαλώντας το αβάστακτο βάρος ενός τρομακτικού εμφυλίου πολέμου και ζώντας μέσα σε ένα βαθύ προσωπικό δράμα, δεν δικαιώθηκε επειδή γενικώς φαντάστηκε μια άλλη πραγματικότητα, αλλά επειδή άδραξε τη δυνατότητα που του πρόσφερε η δική του εποχή — και κατόρθωσε να αλλάξει την **αλήθεια** της.

Και αυτό, κάθε άλλο παρά ασήμαντο είναι. Γιατί, δύο αιώνες μετά, η δουλεία συνεχίζει να υπάρχει, ως θεσμός αυτονόητος, σε μεγάλο μέρος του πλανήτη.

* * *

Έτσι δρουν οι μεγάλοι, οι αληθινοί επαναστάτες. Δεν βασανίζονται από την αόριστη ιδέα για το πώς θα αλλάξουν γενικώς τον κόσμο· ούτε καταφεύγουν σε ασυγκράτητη, τυφλή βία όταν διαπιστώνουν ότι τα οράματά τους δεν πρόκειται ποτέ να πραγματοποιηθούν.

Αντιθέτως, βλέπουν και γονιμοποιούν την ώριμη στιγμή. Αγγίζουν τη δυναμική που μπορεί να απελευθερώσει. Και διαθέτουν το ηγετικό χάρισμα να δώσουν εκείνη την τελική ώθηση που θα υπερνικήσει αδράνειες και αντιστάσεις — και θα ανοίξει τον δρόμο σε κάτι πραγματικά καινούργιο.

Και μένει βέβαια το ερώτημα — ποια είναι η άβυσσος αυτής της ψυχής που καταστρέφει το άγαλμα ενός τέτοιου ανθρώπου όπως του Λίνκολν, που ενσάρκωσε τον ανθρώπινο πόνο, το ανθρώπινο δράμα και το κοινωνικό αποτέλεσμα όσο ελάχιστοι στην ιστορία. Ίσως εκεί, σε αυτήν την άβυσσο, να καθρεφτίζεται η πιο σκοτεινή δύναμη του φαντασιακού: η λήθη του πραγματικού και η προδοσία της ίδιας της μνήμης.

* * *

Το αντισημιτικό φαντασιακό του προηγούμενου κεφαλαίου, στη ρίζα του, προβάλλει μια εντελώς ανεδαφική απαίτηση: ότι το θύμα οφείλει να δείξει ανωτερότητα και να συγχωρήσει· να λυπηθεί ακόμη και εκείνον που επιμένει να το απειλεί. Ότι όταν ο επιτιθέμενος κρύβεται πίσω από αθώους, ηθική υποχρέωση του αμυνόμενου είναι να υποχωρήσει, να αποδεχτεί τον κίνδυνο — ίσως και να θυσιαστεί.

Πρόκειται για ένα φαντασιακό που εξιδανικεύει τον ανθρωπισμό σε σημείο που αποκόπτεται πλήρως από την ανθρώπινη συνθήκη. Ένα φαντασιακό που δεν έχει ιστορικό αντίκρισμα και κανένα ανάλογο προηγούμενο στον πραγματικό κόσμο.

Είδαμε παραπάνω, στο παράδειγμα της δουλείας, πώς η τεχνολογική αλλαγή (ο ατμός) και το πρόσωπο-ηγέτης (ο Λίνκολν) αποτέλεσαν τα δύο απαραίτητα συστατικά για την επαναδιατύπωση και εξέλιξη της αλήθειας του κόσμου μας — για τον μετασχηματισμό και την ανύψωση της ηθικής μας αντίληψης στο ζήτημα της δουλείας.

Καλείται, λοιπόν, κανείς να απαντήσει στο αμείλικτο ερώτημα: ποια ήταν εκείνη η τεχνολογική ή άλλη τομή μετά το 1944 — τότε που οι Σύμμαχοι, ετοιμαζόμενοι για την απόβαση, βομβάρδιζαν και σκότωναν χιλιάδες Γάλλους πολίτες στη Νορμανδία για να ξετρυπώσουν τους Ναζί από τα λαγούμια τους — που μας επιτρέπει σήμερα να μιλάμε για μια «νέα», ανώτερη ηθική στο ζήτημα του πολέμου, την οποία και υποδεικνύουμε στο Ισραήλ να εφαρμόσει;

Το Ίντερνετ; Η κινητή τηλεφωνία; Η τεχνητή νοημοσύνη; Όσο χρήσιμα κι αν είναι αυτά, κανείς δεν είδε σε αυτά μια νέα δυνατότητα επαναδιατύπωσης της ηθικής του πολέμου. Και φυσικά, κανείς δεν το επιχείρησε.

Μπορεί κανείς να ελπίζει, να εύχεται. Μπορεί να φαντάζεται έναν κόσμο όπου το θύμα κάνει την υπέρβαση, το πρώτο βήμα προς τη συμφιλίωση. Και δεν θα πω σε κανέναν άνθρωπο ότι τέτοιες ρομαντικές σκέψεις είναι μάταιες. Όμως, τουλάχιστον, ας μην περιμένει ότι αυτό το βήμα θα το κάνουν οι Εβραίοι — εκείνοι που πλήρωσαν, και πληρώνουν ακόμη, βαρύ τίμημα απλώς και μόνο για την ύπαρξή τους.

Αν είναι κάποιος να κάνει πρώτος αυτό το βήμα, ας είναι εκείνος στον οποίο η ιστορία στάθηκε λιγότερο σκληρή. Εκείνος που έχει ακόμη ηθικές εφεδρείες και δεν ζει μονίμως στο κατώφλι της εξόντωσης.

Μπορούμε να ελπίζουμε σε έναν τέτοιο άνθρωπο. Αλλά ας αναγνωρίσουμε ότι όσο και αν αγαπούμε τις φαντασιακές υπερβάσεις, η αλήθεια του κόσμου τούτου δεν υπακούει σε ευσεβείς πόθους. Και η ελπίδα, για να έχει νόημα, χρειάζεται πρώτα να πατά στην πραγματικότητα.

* * *

Κι όμως, η ιστορία βρίθει από προσπάθειες να οικοδομηθεί η ελπίδα πάνω σε φαντασιακές βεβαιότητες. Καμία ίσως δεν υπήρξε τόσο ισχυρή και γοητευτική όσο εκείνη του μαρξισμού — και των νεομαρξιστικών παραλλαγών του.

Τα φαντασιακά του μαρξισμού και του νεομαρξισμού

Ο μαρξισμός, ως φιλοσοφική κοσμοαντίληψη που κωδικοποίησαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς τον 19ο αιώνα, ήταν βαθιά ριζωμένος στον πραγματικό κόσμο: στον κόσμο της πρώιμης βιομηχανικής επανάστασης. Μιας εποχής που χαρακτηριζόταν από ραγδαία υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, μαζική αστικοποίηση χωρίς επαρκείς υποδομές, και εξοντωτικές συνθήκες εργασίας.

Πολλοί, με μια πρόχειρη ανάγνωση εκείνης της περιόδου, υποστηρίζουν ότι δεν πρέπει να την κρίνουμε με σημερινά κριτήρια. Ότι, παρά τις αντιξοότητες, η βιομηχανική επανάσταση δημιούργησε καλύτερες δυνατότητες και αποτέλεσε την καλύτερη εναλλακτική για τους ανθρώπους της εποχής — όπως περίπου ισχύει σήμερα με τα εργοστάσια των πολυεθνικών σε χώρες της Ασίας, όπου οι απαράδεκτες, για εμάς, συνθήκες θεωρούνται, από τους ίδιους τους εργαζόμενους εκεί, η καλύτερη διαθέσιμη επιλογή.

Μόνο που τότε τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά.

Ο ατμός, που κατέστρεψε τη δουλεία, κατέστρεψε ταυτόχρονα και το προηγούμενο παραγωγικό και ενεργειακό μοντέλο. Ένα μοντέλο που βασιζόταν όχι μόνο στη μυϊκή δύναμη του ανθρώπου ή του ζώου, αλλά και σε ανανεώσιμες πηγές όπως ο άνεμος και το νερό, μέσω των εκατομμυρίων ανεμόμυλων και νερόμυλων της Ευρώπης. Το νέο βιομηχανικό σύστημα το έκανε μη ανταγωνιστικό, εξωθώντας τεράστιες μάζες πληθυσμού να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο και να συγκεντρωθούν στα μεγάλα αστικά κέντρα, προκειμένου να υπαλληλοποιηθούν στις νεοσύστατες μεγάλες επιχειρήσεις.

Οι πόλεις όμως δεν ήταν έτοιμες. Δεν υπήρχαν υποδομές, ούτε είχε αναπτυχθεί ακόμη ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός που θα βελτίωνε μακροπρόθεσμα τις συνθήκες. Το αποτέλεσμα ήταν η μαζική εξαθλίωση των εργατών.

Ενδεικτικά: το Λίβερπουλ, από 5.000 κατοίκους το 1700, έφτασε τους 83.000 το 1800 και τους 376.000 το 1851. Αντίστοιχα και το Μάντσεστερ (Romola J. Davenport, *Mortality, migration and epidemiological change in English cities, 1600–1870*, 2021). Το 1841, το προσδόκιμο ζωής των εργατών στο Λίβερπουλ ήταν μόλις 19,5 έτη (!) — ενώ στις αγροτικές περιοχές ήταν υπερδιπλάσιο (William Henry Duncan, *Report on the Sanitary State of the Labouring Classes in Liverpool*, 1840).

Δεν χωρά, λοιπόν, καμία αμφιβολία ότι η Βιομηχανική Επανάσταση — τουλάχιστον στην πρώτη της φάση, και τούτο έχει τη σημασία του — υποβάθμισε ραγδαία την ποιότητα της ζωής στα μεγάλα αστικά κέντρα που πρωτοστάτησαν στην αλλαγή αυτή· και τούτο, ακόμη και με τα μέτρα και τα αισθητήρια της εποχής εκείνη

Αυτήν την απότομη αλλά και αντικειμενικά τεκμηριώσιμη υποβάθμιση την είδαν, την κατέγραψαν και την ανέλυσαν με οξυδέρκεια ο Μαρξ και ο Ένγκελς. Το ίδιο εύστοχοι ήταν και η παρατήρησή τους ότι η νέα αυτή πραγματικότητα ωφελούσε ελάχιστους και υποβάθμιζε δραματικά τη ζωή των πολλών.

Εκεί όμως τελειώνει και η συνεισφορά του μαρξισμού.

Η θεωρία που χτίστηκε πάνω σε αυτές τις κατά τα άλλα εύστοχες παρατηρήσεις, αποδείχθηκε στη συνέχεια πλήρως εσφαλμένη. Ο μαρξισμός επιχείρησε να επεκτείνει τις διαπιστώσεις του στο μέλλον, προβλέποντας ολοένα και βαθύτερη εξαθλίωση, όξυνση της ταξικής πάλης και εκρηκτική σύγκρουση.

Τίποτε από αυτά δεν συνέβη.

Ήδη, από τα τέλη του 19ου αιώνα, το ενεργειακό μοντέλο — ο βασικός μοχλός των κοινωνικών μεταβολών — άρχισε να μετατοπίζεται από τον ατμό προς τον ηλεκτρισμό και τους κινητήρες εσωτερικής καύσης: βενζινοκινητήρες και ντιζελομηχανές. Η μετατόπιση αυτή έμελλε να ανατρέψει ριζικά τα δεδομένα και να αναδιαμορφώσει την αλήθεια της νέας εποχής που ανέτειλε.

* * *

Αξίζει εδώ να σταθούμε λίγο για να κατανοήσουμε την κοσμοϊστορική σημασία αυτής της τεχνολογικής μετάπτωσης.

Ο ατμός, από τη φύση του, χαρακτηρίζεται από τεράστιες οικονομίες κλίμακας. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή ενέργειας με ατμό — με τρόπο οικονομικά ανταγωνιστικό — μπορούσε να υλοποιηθεί μόνο μέσα από τεράστιες μονάδες. Από τα μονοπώλια δηλαδή, τα οποία διέκρινε ο Μαρξ και τον οδήγησαν στη θεωρία της αναπόφευκτης συγκεντροποίησης του κεφαλαίου.

Όμως, οι νέες μορφές ενέργειας — η ηλεκτρική, η μηχανική με καύσιμα υγρά, κινητήρες εσωτερικής καύσης κ.ά. — δεν διέθεταν το ίδιο χαρακτηριστικό. Αντίθετα, μπορούσαν τώρα να είναι βιώσιμες και ανταγωνιστικές και σε μικρότερη κλίμακα. Αυτό σήμαινε ότι σιγά-σιγά δημιουργήθηκε χώρος και για μικρότερες επιχειρήσεις. Ο ανταγωνισμός μπορούσε να επιστρέψει. Ήταν αυτή η καταλυτική τεχνολογική μετάβαση που κανένας δεν μπορούσε να προβλέψει. Και που άλλαξε εντελώς τα δεδομένα — οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά.

Η μετάβαση αυτή άλλαξε ριζικά και την κοινωνική δυναμική, προωθώντας τη βιομηχανική επανάσταση στη δεύτερη της φάση: μια φάση εντελώς διαφορετική από την πρώτη, κατά την οποία τα φτωχότερα στρώματα άρχισαν να ωφελούνται και να αναβαθμίζονται με ρυθμούς χωρίς προηγούμενο.

Ο Τζέρεμι Ρίφκιν, ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους κεντροαριστερούς στοχαστές, περιγράφει με μεγάλη οξυδέρκεια (Jeremy Rifkin, *The Zero Marginal Cost Society*, 2014) πώς το εκάστοτε κυρίαρχο ενεργειακό μοντέλο — μαζί με το σύστημα επικοινωνιών — καθορίζει ουσιαστικά τη διάρθρωση και την πορεία της κοινωνικής οργάνωσης.

Η εποχή του ατμού, λοιπόν, θεμελίωσε τον μαρξισμό μες στον πραγματικό κόσμο, πάνω σε πραγματικά προβλήματα. Αλλά η ανάδυση, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, του ηλεκτρισμού, των υγρών καυσίμων και των κινητήρων που τα αξιοποιούσαν, κατέρριψε αυτό το θεμέλιο. Οι μαρξιστικές προβλέψεις όχι μόνο δεν επαληθεύτηκαν — η πραγματικότητα που ακολούθησε υπήρξε πλήρως αντίθετη με αυτές.

Από εκείνο ακριβώς το σημείο, ξεκινά η μετάβαση του μαρξισμού από αναλυτικό εργαλείο σε φανταστικό σύστημα πίστης.

* * *

Οι μαρξιστές από εκεί και πέρα χωρίστηκαν σε τρεις κατηγορίες.

Η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε εκείνους που αποφάσισαν να διακόψουν κάθε σχέση με την πραγματικότητα και να επιμείνουν δογματικά στις ίδιες θεωρίες και μεθόδους όπως τις είχε προδιαγράψει, ως νομοτελειακές, ο Μαρξ μαζί με τον Ένγκελς. Αυτοί οι μαρξιστές κατασκεύασαν ένα φαντασικό, επιβιβάστηκαν σε αυτό, και κήρυξαν ανηλεή πόλεμο στην πραγματικότητα — η οποία ωστόσο διαρκώς τους διακωμωδούσε. Σε αντίθεση με τις προφητείες τους, η ζωή βελτιωνόταν ραγδαία, ιδίως στη Δύση. Την ίδια ώρα, οι κοινωνίες που αυτοί οι ίδιοι διοικούσαν, χαρακτηρίζονταν από έσχατη φτώχεια, τρόμο και γενικευμένη εξαθλίωση.

Το γεγονός ότι αυτή η εκδοχή του μαρξισμού βρέθηκε στην εξουσία σε Ρωσία, Κίνα και σε σειρά δορυφόρων, προκαλώντας πάνω από 100 εκατομμύρια θανάτους, είναι η τραγική συνέπεια της άρνησης της πραγματικότητας στην οποία επέμειναν. Το κομμουνιστικό φαντασικό, από το 1917 μέχρι τον θάνατο του Μάο Τσε Τουνγκ το 1976, υπήρξε το πιο δολοφονικό φαντασικό της ιστορίας. Ήταν το φαντασικό που κήρυξε τον πιο ανηλεή και πρωτοφανή πόλεμο στην πραγματικότητα — και στους ίδιους τους ανθρώπους της.

Η δεύτερη κατηγορία περιλάμβανε εκείνους που, αντί να αποκοπούν από την πραγματικότητα, προσπάθησαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα της. Έτσι προέκυψε η σοσιαλδημοκρατία. Η άνοδος της υπήρξε μια, άρρητη ή ρητή, παραδοχή ότι η ταξική πάλη, την οποία ο Μαρξ είχε προβλέψει πως θα οξυνόταν, είχε πλέον αρχίσει να αμβλύνεται. Αυτό καθιστούσε περιττή κάθε επαναστατική

διαδικασία. Η αντίθεση αστού και προλετάριου έπαυε σταδιακά να υφίσταται. Η εκρηκτική οικονομική ανάπτυξη και η πρωτοφανής κοινωνική κινητικότητα που προσέφερε ο καπιταλισμός μετασχημάτιζαν την εργατική τάξη. Η σοσιαλδημοκρατία, επομένως, πρέσβευε τον εκσυγχρονισμό και την κοινωνική δικαιοσύνη, αποκομμένη πια από επαναστατικές εμμονές. Ξεκίνησε κάτω από τα λάβαρα του Μαρξ, αλλά σταδιακά τα αποκήρυξε ή τα περιόρισε σε κάποιον σκονισμένο τοίχο συνεδριακής αίθουσας.

Η τρίτη κατηγορία—θραύσμα που παρήγαγε η καπιταλιστική οβίδα ήταν το φαινόμενο των μεταμοντέρνων νεομαρξιστών ή μεταμαρξιστών. Αυτοί δεν προσυπέγραψαν τις ψευδαισθήσεις των σκληρών μαρξιστών ούτε επιβιβάστηκαν στο φαντασιακό τους, ενώ θεωρούσαν τους σοσιαλδημοκράτες ως πλήρως ενσωματωμένους στο «σύστημα». Συνειδητοποίησαν ότι η αντίθεση μεταξύ αστών και προλετάριων είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί και δεν μπορούσε πια να αποτελέσει την κινητήρια δύναμη καμίας επαναστατικής διαδικασίας.

Παρατήρησαν ότι η εργατική τάξη όχι μόνο είχε χάσει κάθε επαναστατική δυναμική, αλλά επιπλέον — μέσα από μια καταγιδα υλικών ωφελημάτων — μετακινούταν προς τη δεξιά, συχνά και την ακροδεξιά, ακριβώς για να διασφαλίσει τα κεκτημένα της. Η τάξη αυτή είχε πλέον μεταμορφωθεί σε μια μικρομεσαία αστική τάξη που ευημερούσε: είχε σπίτι, αυτοκίνητο, πιθανώς και εξοχικό. Πήγαινε διακοπές.

Με όρους της σύγχρονης απαξιωτικής πολιτικής διαλέκτου, αυτοί ήταν οι «κυρ-Παντελήδες» — μια έκφραση που χρησιμοποιούν σήμερα οι νεο-επαναστάτες τύπου Κον Μπεντίτ. Οι «κυρ-Παντελήδες», όμως, ένιωθαν πλέον να απειλούνται — όχι από τα αφεντικά, αλλά από την παγκοσμιοποίηση και από τους μετανάστες, άνεργους και τα άλλα κοινωνικά περιθωριοποιημένα στρώματα, τα οποία απαιτούσαν επιδόματα και ενισχύσεις. Επιβαρύνσεις τις οποίες καλούνταν εκείνοι να πληρώσουν.

Το πεδίο της αντιπαράθεσης μετατοπίζεται πλέον, για την τρίτη κατηγορία των μαρξιστών μας, από την οικονομία στον πολιτισμό. Ο προλετάριος, ο βιομηχανικός εργάτης του 19ου αιώνα, δεν υπάρχει πια, παρά μόνο ως ηθικά πανάθλιος κυρ Παντελής — όπως τον ειρωνεύονται οι μεταμαρξιστές. Τη θέση του ως επαναστατικού υποκειμένου αναλαμβάνουν, σύμφωνα με αυτούς, όσοι θεωρούνται σήμερα αποκλεισμένοι ή καταπιεσμένοι: φυλετικές μειονότητες (π.χ. μαύροι), σεξουαλικές ομάδες (LGBTQ+), μετανάστες, έμφυλες ταυτότητες — δηλαδή ομάδες που δεν έχουν καμιά θέση στην παραδοσιακή ταξική ανάλυση του Μαρξ, αλλά επαναπροσδιορίζονται ως οι νέοι καταπιεσμένοι του πολιτισμικού μαρξισμού.

Αξίζει να σταθώ λίγο περισσότερο σε αυτή την ιδεολογική στροφή, καθώς αποτελεί πλέον τη μοναδική ζώσα και ενεργή μορφή του μαρξιστικού φαντασιακού. Οι καθαρόαιμοι κομμουνιστές έχουν αποσυρθεί στα μουσεία της Ιστορίας. Ο Γκορμπατσόφ τους έδωσε το τελειωτικό χτύπημα και το «ρωμαλέο»

φαντασιακό τους αποδείχθηκε πως ήταν από φθηνό πλαστικό χαμηλής ποιότητας: τρύπησε με το πρώτο κέντρισμα και τα περιεχόμενά του ξεχύθηκαν ντροπιασμένα και χωρίς την παραμικρή αντίσταση στο πάτωμα της ιστορίας. Από την άλλη, η σοσιαλδημοκρατία, παρότι ξεκίνησε ως ελπιδοφόρα σύνθεση, βυθίστηκε με τη σειρά της μες στα σκάνδαλα, στην προσοδοθηρία και στον τεχνοκρατισμό. Κανείς δεν τη βλέπει πια ως δύναμη κοινωνικής αλλαγής.

Απομένει λοιπόν το ρεύμα των νεομαρξιστών και μεταμοντέρνων. Ξεκινά με τον Αντόνιο Γκράμισι, συνεχίζει με τον Ντούτσκε και με τον Μαρκούζε, περνάει στον Φουκώ, και επεκτείνεται μέχρι σήμερα σε μια μακρά σειρά από διανοητές, οι οποίοι συνήθως αποφεύγουν πλέον τον όρο «μαρξιστής» και προτιμούν να αυτοπροσδιορίζονται ως μεταμοντέρνοι, μεταμαρξιστές ή θεωρητικοί της «πολιτισμικής κριτικής».

Να διευκρινίσω ότι ο στόχος μου εδώ δεν είναι να αναλύσω ενδελεχώς τον πυρήνα των επιχειρημάτων του ρεύματος αυτού. Δεν το κρύβω· με εξαίρεση τον Γκράμισι, μου είναι εξαιρετικά αντιπαθές, όχι τόσο για τις ιδέες του όσο για τις πράξεις πολλών εκ των εκπροσώπων του. Στελέχη πρώτης γραμμής έχουν κατηγορηθεί για παιδεραστία και υποστήριξαν ανοιχτά τον Χομεϊνί, βλέποντας σε αυτόν — άκουσον άκουσον — έναν αντι-ιμπεριαλιστικό ήρωα, ικανό να ανατρέψει τον μισητό καπιταλισμό της Δύσης²⁰.

Η ανάλυσή μου εδώ επικεντρώνεται σε κάτι άλλο: στα χαρακτηριστικά του φαντασιακού που αυτοί οι στοχαστές και οι επιρροές τους κατασκεύασαν. Ένα φαντασιακό διαφορετικής κοπής, όχι πια υλιστικό και ταξικό όπως του αρχέγονου μαρξισμού, αλλά πολιτισμικό και συμβολικό. Ένα φαντασιακό που δεν ριζώνει στην εργασία ή στην παραγωγή, αλλά στο σώμα, στην ταυτότητα, στην επιθυμία και στον λόγο.

Ο αρχέγονος μαρξισμός ήταν, όπως εξηγήθηκε νωρίτερα, ένα φαντασιακό που ξεκίνησε από την πραγματικότητα — από μια βαθιά και εύστοχη ανάγνωσή της. Η συνέχεια όμως ήταν πλήρως λανθασμένη. Το νεομαρξιστικό φαντασιακό, αντιθέτως, δεν ξεκινά καν από την πραγματικότητα. Γεννιέται ήδη ως απόπειρα αντικατάστασής της.

* * *

²⁰ Ο Χομεϊνί χρησιμοποίησε τους αριστερούς για να φωνάζουν αντιαμερικανικά συνθήματα, μέχρι να σταθεροποιήσει το καθεστώς του. Μετά, άρχισε να τους κρεμάει — σε εξάδες — γιατί δεν προλάβαινε. Μέχρι και παιδιά 13 ετών. Το 1981 δολοφόνησε 8.000–10.000. Το 1988, άλλες 15.000–30.000 μέσα σε δύο μήνες — 500 την ημέρα. Σοσιαλιστές, φενταγίν, κομμουνιστές· κόμματα που εξαφανίστηκαν στην αγχόνη (Διεθνής Αμνηστία, *Blood-Soaked Secrets: Why Iran's 1988 prison massacres are ongoing crimes against humanity*, 2018).

Ο Χαν (Byung-Chul Han, *Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power*, 2017) περιγράφει την εποχή μας ως μία στην οποία η εξουσία δεν απαγορεύει πια· σαγηνεύει. Ο σύγχρονος άνθρωπος δεν υποχρεώνεται εξωτερικά να υποταχθεί — αυτοϋποτάσσεται, στο όνομα της αυτοβελτίωσης και της ελευθερίας. Εσωτερικεύει το βάρος, εισέρχεται οικειοθελώς στην αρένα της αυτο-εκμετάλλευσης, όπου λειτουργεί ταυτόχρονα ως εργοδότης και εργάτης του εαυτού του. Η εξουσία είναι πλέον αόρατη, εσωτερικευμένη, διάχυτη — όπως ακριβώς και η πραγματικότητα στην οποία απευθύνεται.

Αντίστοιχη είναι και η τροχιά του Φουκώ. Και εκείνος περιγράφει τη μετάβαση από την εξωτερική καταστολή σε μια εσωτερικευμένη, κανονιστική πειθάρχηση, που λειτουργεί μέσω λόγων, κανονικοτήτων και θεσμών. Ο όρος του για τη διακυβερνησιμότητα (*governmentality*, 1978) δηλώνει ότι η εξουσία σήμερα δεν επιβάλλεται αλλά καλλιεργείται· το άτομο κυβερνά τον εαυτό του, εναρμονίζοντας τις πράξεις του με κανόνες που του εμφανίζονται ως «φυσικοί», «αυτονόητοι» ή «ηθικά επιβεβλημένοι».

Αυτή η εσωτερίκευση της εξουσίας δεν μένει χωρίς τίμημα. Η συνεχής αυτοπειθάρχηση και η αίσθηση ότι η κανονικότητα πρέπει διαρκώς να επιβεβαιώνεται βαραίνουν το άτομο, δημιουργώντας μια υπόγεια ένταση που δύσκολα βρίσκει διέξοδο.

* * *

Είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς την αύξηση των ψυχολογικών διαταραχών, την εντεινόμενη δυσφορία και τα φαινόμενα άγχους και απορρύθμισης της σύγχρονης ζωής. Όλα αυτά συνιστούν μια υπαρκτή κατάσταση — όπως ακριβώς ήταν υπαρκτή και η εξαθλίωση του 1830, στη διάρκεια της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης. Μέχρι ένα σημείο, η αναγνώριση αυτών των προβλημάτων μαρτυρά επαφή με τον πραγματικό κόσμο.

Γιατί όμως να βρίσκεται πίσω από αυτά τα φαινόμενα η «αόρατη εξουσία» που έχουμε ενσωματώσει; Πώς προέκυψε αυτή η αόρατη και διάχυτη μορφή εξουσίας και γιατί επαρκεί για να εξηγήσει τα σημερινά αδιέξοδα; Μήπως, αντί να εξηγεί την πραγματικότητα, παράγει και αυτή ένα νέο αυθαίρετο φαντασιακό;

Σε σχέση με τους αρχέγονους μαρξιστές, υπάρχει τώρα μια θεμελιώδης διαφορά: το 1830, ο ένοχος ήταν ευκρινής — ο αστός, ο ωφελούμενος της βιομηχανικής μετάβασης, ο εργοστασιάρχης. Το δέον γενέσθαι μπορούσε να στοιχειοθετηθεί. Η ταξική σύγκρουση είχε πρωταγωνιστές και στόχους. Η πραγματικότητα, όσο σκληρή και αν ήταν, παρείχε πλαίσιο δράσης.

Στις αρχές του 21ου αιώνα, αντίθετα, λείπει ο εχθρός. Δεν υπάρχει πια ένας συγκεκριμένος καταπιεστής, μία ορατή τάξη ή πρόσωπο που να συγκεντρώνει την εξουσία. Ο Χαν και ο Φουκώ αρκούνται να καταγράφουν μια μεταμοντέρνα, άπιαστη μορφή κυριαρχίας: όχι πια επιβολή απέξω, αλλά τεχνολογία επιθυμίας, εσωτερική αστυνόμευση. Η ελευθερία, που άλλοτε ήταν το όνειρο του χειραφετημένου ανθρώπου, σήμερα γίνεται εργαλείο υποταγής.

Η ισχύς είναι διασκορπισμένη, ενσωματωμένη στις δομές, αυτοαναπαραγόμενη. Δεν υπάρχει πλέον στόρι που να ενώνει τις κουκκίδες — η αφήγηση διαλύεται σε μικροϊστορίες προσωπικής ευθύνης, ενοχής, επιλογής. Όλοι φέρουμε την εξουσία μέσα μας και την εφαρμόζουμε με επιμέλεια στον εαυτό μας.

Στην νέα αυτή μετανεωτερική «μετα-αλήθεια», η εκμετάλλευση είναι αόρατη, και η αντίσταση είναι αδύνατη, διότι η εξουσία δεν επιβάλλεται πλέον από έξω αλλά κατοικεί μέσα μας. Η καταστολή δεν έχει ανάγκη τον δυνάστη· ο υποτελής αναπαράγει εθελοντικά τις αλυσίδες του. Το άτομο έχει γίνει ο δεσμοφύλακας του εαυτού του.

Η αόρατη δομή εξουσίας, όπως την περιγράφει το μεταμαρξιστικό αφήγημα, δεν προκύπτει από κάποιο συνειδητό σχέδιο, αλλά σχεδόν αυτόματα, μέσα από τη διαχρονική εναπόθεση σχέσεων κυριαρχίας και προνομίου. Δεν έγινες αστός επειδή εκμεταλλεύτηκες τον προλετάριο — γεννήθηκες ευνοημένος. Και αυτό από μόνο του αρκεί για να έχεις πάντα άδικο. Αντίστροφα, αν γεννήθηκες στο περιθώριο, είσαι δίκαιος — εξ' ορισμού. Οι μεταμαρξιστές επιστρέφουν έτσι στο προπατορικό αμάρτημα και το επεκτείνουν: δεν κληρονομείται πια μόνο η ενοχή, αλλά και το πλεονέκτημα. Κάπως έτσι γεννιέται το «προπατορικό οφέλημα».

Αυτός είναι ο πυρήνας μιας σκέψης που τιμωρεί την καταγωγή, όχι την πράξη. Που βλέπει την ύπαρξη μέσα από τον φακό της ανεπανόρθωτης ενοχής ή της μόνιμης αθωότητας, με βάση το φύλο, το χρώμα, το φύλο, την ταξική ή φυλετική γενεαλογία. Πρόκειται για βαθιά ρατσιστική σκέψη, την οποία δεν μπορείς να διακρίνεις μόνο αν ζεις ήδη στους «αιθέρους» της — εκεί όπου οι έννοιες έχουν αποκοπεί από το πραγματικό και το ηθικό φορτίο της τύχης έχει αντικαταστήσει τη λογική της ευθύνης.

Δεν γίνεσαι κακός — γεννιέσαι. Είσαι λευκός και άντρας; Είσαι ο φορέας της ενοχής. Τελεία. Είσαι το αντίθετο; Είσαι ο ενσαρκωτής του δίκιου. Τελεία και πάλι.

Αλλά πώς μπορεί να φορτίζεται ηθικά η τύχη; Πώς μπορείς να αποδίδεις ηθική ευθύνη σε γεγονότα τυχαία, όπως η γέννηση, το φύλο, το χρώμα; Όταν μιλάμε για φυσικά φαινόμενα — τον θάνατο, τη

φθορά, την καταγωγή — ποια ηθική νομιμοποιεί την οργή απέναντί τους; Εκτός και αν η αλήθεια έχει αποσυρθεί και τη θέση της έχει πάρει το αίσθημα, η επιθυμία, η πολιτική φαντασίωση.

Υπάρχει βέβαια ένας τρόπος: *το αμαρτίες γονέων παιδεύουσι τέκνα* — η χριστιανική παρακαταθήκη της Παλαιάς Διαθήκης, που την συζητήσαμε και πιο πάνω. Μπορεί αυτό να μην κάνει περήφανους τους μεταμαρξιστές μας, αλλά από κει κρατάνε.

Βρισκόμαστε ήδη στα τριάντα χιλιάδες πόδια. Οι πρώιμοι μαρξιστές, μπροστά στους μεταμοντέρνους, φαντάζουν τέρατα λογικής, ηθικής συνέπειας και εμπειρικής αναφοράς.

Αλλά αντέχει κάτι από όλα αυτά σε τεστ αλήθειας; Μα δεν ενδιαφέρει καν η αλήθεια! Όπως μας λέει καθαρά ο Ζαν Μποντριγιάρ στο *Simulacres et Simulation* (1981), ζούμε σε ένα σύμπαν σημείων και αναπαραστάσεων — μια υπερπραγματικότητα, όπου το πραγματικό έχει αποσυρθεί από το προσκήνιο. Η διάκριση ανάμεσα σε αλήθεια και ψευδαισθήση, δημόσιο και ιδιωτικό, υλικό και φαντασιακό, παύει να έχει νόημα.

Αν η αλήθεια δεν εδράζεται στην πραγματικότητα, τότε εδράζεται αλλού. Και αυτό το «αλλού» δεν είναι ουδέτερο: είναι κοινωνικό, γλωσσικό, πολιτικό. Έτσι γεννιέται η έννοια των **κοινωνικών κατασκευών**.

Ανεβήκαμε ήδη στα πενήντα χιλιάδες πόδια. Αφουγκραζόμαστε πια τη μεταμοντέρνα πραγματικότητα, αυτήν την αόρατη μήτρα σημασιών και εξουσιών, όπου όλα είναι λόγος, αφήγημα, αναπαράσταση.

* * *

Ας μην αναρωτηθεί κανείς πώς γίνεται, ενώ η πραγματικότητα είναι αόρατη, οι συγκεκριμένοι «διανοούμενοι» — σε εισαγωγικά πλέον — να κατοικούν μονίμως στα ίδια πολύ γνωστά μέρη του πλανήτη. Ποια μαγική δύναμη τους οδηγεί στα ίδια και στα ίδια σημεία, μέσα σε αυτό το άυλο σύμπαν τους; Γιατί δεν επαναστατούν να μεταβούν σε κάποια άλλη κοινωνική κατασκευή, πιο δίκαιη, πιο αληθινή;

Πήγαν.

Ο Μισέλ Φουκώ, για παράδειγμα, ταξίδεψε το 1978 στην Τεχεράνη για να στηρίξει την επιστροφή του Χομεϊνί, στον οποίο είχε εναποθέσει τις ελπίδες του για λύτρωση, απελευθέρωση και υπέρβαση της δυτικής «βίας». Μες στο ίδιο του το φαντασιακό, ο φονταμενταλισμός φάνταζε ως απελευθερωτικό αίτημα.

Ο Μισέλ Φουκώ εξέφρασε εκεί δημόσια τον θαυμασμό του για τον Αγιατολάχ Χομεϊνί. Σε ανταπόκρισή του στην *Corriere della Sera* (16 Φεβρουαρίου 1979) έγραψε ότι ο Χομεϊνί, με την απλότητα και την αυστηρότητά του, είχε φέρει την πνευματική διάσταση στο κέντρο της πολιτικής. Μίλησε για μια νέα πολιτική πνευματικότητα, ικανή να σταθεί απέναντι στις δυτικές ιδεολογίες. Όταν ακολούθησαν οι διώξεις, οι εκτελέσεις και η καταπίεση στο Ιράν του Χομεϊνί ο Φουκώ δεν ανακάλεσε ποτέ δημοσίως.

Αυτή είναι η κατάντια για την οποία μιλάμε. Αυτή είναι η τελική συνέπεια του να ζεις εντός μιας αόρατης πραγματικότητας, όπου το κακό είναι μια ιστορική αναγκαιότητα, και η εξουσία δεν έχει πρόσωπο — απλώς υπάρχει, αυτοαναπαράγεται και σε κατοικεί.

Η ιστορία χωρίς υποκείμενο.

Μοιάζει περισσότερο με τρέλα.

Και όμως, υπάρχει και κάτι χειρότερο.

Ο μαρξιστής του 1870 στεκόταν δίπλα στην εργατική τάξη, απέναντι στους αστούς. Οι σημερινοί του απόγονοι δεν στέκονται πια δίπλα σε κανέναν — είναι μόνο εναντίον. Μισούν, χωρίς να αγαπούν τίποτα. Παριστάνουν τους μεγάλους ανθρωπιστές, αλλά δεν είδαν ούτε έναν από τις δεκάδες χιλιάδες χριστιανών που δολοφονήθηκαν από ισλαμιστές στη Νιγηρία τα τελευταία χρόνια· ούτε μια από τις δεκαοκτώ χιλιάδες εκκλησίες που καταστράφηκαν²¹. ούτε κάτι από τους πεντακόσιους χιλιάδες που σφαγιάστηκαν στη Συρία από τον Άσαντ και τον Πούτιν²².

Μα αυτοί οι δύο, όσο βαθύπλουτοι και αν είναι οι ίδιοι χάρη στην κλεπτοκρατία τους, δεν εκπροσωπούν επιτυχία· συμβολίζουν αποτυχημένα καθεστάτα — άρα δεν μπορεί να είναι οι «κακοί». Και αφού δεν είναι οι «κακοί», τότε και τα θύματά τους παύουν να μετρούν. Παράπλευρες απώλειες. Ποιος να συγκινηθεί;

²¹ Όπως ανέφερε ο Μπιλ Μάχερ (https://youtu.be/n5IT41hb1CA?si=1ApvewtsnYDga_vX), γνωστός και αξιόλογος Αμερικανός δημοσιογράφος, πολλές επίσημες φωνές στη Δύση φτάνουν πλέον ανερυθρίαστα να θεωρούν υπεύθυνη για το διαρκές αυτό έγκλημα την κλιματική αλλαγή!

²² Σύμφωνα με εκτιμήσεις του ΟΗΕ, τουλάχιστον 306.000 άμαχοι σκοτώθηκαν στη Συρία την περίοδο 2011–2021, ενώ το Συριακό Παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (SOHR) ανεβάζει τον συνολικό απολογισμό σε πάνω από 500.000 νεκρούς (μαχητές και άμαχοι). Η Syrian Network for Human Rights υπολογίζει ότι περίπου 70% των άμαχων θυμάτων προέρχονται από τις δυνάμεις του καθεστώτος Άσαντ και τους συμμάχους του, ιδίως τη Ρωσία μετά το 2015, με χιλιάδες νεκρούς από αεροπορικούς βομβαρδισμούς στο Χαλέπι, την Ιντλίμπ και αλλού (βλ. UN Human Rights Office, *A/HRC/50/68*, 2022· Syrian Observatory for Human Rights, 2023· Syrian Network for Human Rights, *The Main Human Rights Violations in Syria in 10 Years*, 2021).

Αντιθέτως, το Ισραήλ, ως πετυχημένο κράτος, δυτικό, με θεσμούς, με επιρροή, συμβολίζει ό,τι πιο μισητό. Άρα, τα θύματά του, οι Παλαιστίνιοι — μαζί και η Χαμάς — είναι οι εξ ορισμού αθώοι. Όχι από αγάπη για αυτούς, αλλά από μίσος για τους άλλους.

Τον λεγόμενο «Μαύρο Σεπτέμβρη» του 1970, όταν ο βασιλιάς Χουσεΐν εξαπέλυσε τον ιορδανικό στρατό εναντίον της παλαιστινιακής PLO, οι απώλειες υπήρξαν βαριές: διεθνείς εκτιμήσεις μιλούν για περίπου 3.000–3.500 Παλαιστίνιους νεκρούς, ενώ παλαιστινιακές πηγές ανεβάζουν τον αριθμό έως και τις 10.000. Δεκάδες χιλιάδες εκτοπίστηκαν και η PLO αναγκάστηκε να μεταφέρει το κέντρο βάρους της δράσης της στον Λίβανο. Η ένοπλη παρουσία των Παλαιστινίων εκεί συνέβαλε καθοριστικά στην ανάφλεξη του Λιβανέζικου Εμφυλίου το 1975, μιας σύγκρουσης που μέσα σε δεκαπέντε χρόνια θα στοίχιζε τη ζωή σε περίπου 120.000–150.000 ανθρώπους και θα άφηνε πίσω της εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες²³.

Ούτε μια φωνή διαμαρτυρίας. Ούτε ένας μετα-διανοούμενος να εξεγερθεί. Δεν κόλλαγε στο αφήγημα. Δεν εξυπηρετούσε τον πόλεμο κατά της «δομικής εξουσίας».

Έτσι, μες στο μεταμοντέρνο αφήγημα, η ιστορία γίνεται ένα πεδίο χωρίς πρωταγωνιστές. Ό,τι είναι ισχυρό είναι εξ ορισμού ένοχο. Ό,τι είναι αδύναμο είναι εξ ορισμού αθώο. Ο χρόνος χτίζει εξουσία, η εξουσία ενοχή, η ενοχή μίσος. Και το μίσος αυτό γίνεται θρησκεία.

Όταν η αλήθεια παύει να είναι αντικείμενο αναζήτησης και μετατρέπεται σε «κατασκευή», τότε παύει και η ανάγκη να τη διαψεύσεις — μπορείς απλώς να την ξαναγράψεις. Και ποιος θα σε ελέγξει; Η ίδια η αλήθεια που μόλις κατήργησες;

Η «κοινωνική κατασκευή» ως ερμηνευτικό εργαλείο κατέληξε να γίνει το απόλυτο όπλο του ιδεολογικού αυταρχισμού: ό,τι δεν ταιριάζει με το φαντασιακό μας δεν είναι απλώς λάθος — είναι βλαβερό, καταπιεστικό, τοξικό. Καθόλου λοιπόν παράξενο που ο ιδεολογικός αυτός χώρος βλέπει παντού φασίστες και ναζιστές. Παγιδευμένοι στα φαντασιακά δίπολα καταπιεστή–καταπιεζόμενου, με εξαιρετική ευκολία βαφτίζουν όποιον δεν είναι μαζί τους «ναζιστή» ή «φασίστα». Ο ναζισμός και ο φασισμός λειτουργούν πια ως η μεταμοντέρνα εκδοχή του Σατανά· υπάρχουν αναγκαστικά παντού, ως το απόλυτο κακό.

²³ Για τον «Μαύρο Σεπτέμβρη» και τις συγκρούσεις Ιορδανίας–PLO βλ. Avi Shlaim, *Lion of Jordan: The Life of King Hussein in War and Peace* (2007). Για τον Λιβανέζικο Εμφύλιο βλ. Benny Morris, *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–1999* (1999).

Ποια ήταν, όμως, τα κύρια χαρακτηριστικά του ναζισμού; Ο αντισημιτισμός; Το μίσος για κάθε τι διαφορετικό; Η ερωτική σχέση με την άκρατη βία; Μήπως όλα αυτά περιγράφουν μάλλον την καθημερινότητα των νεομαρξιστών, παρά κάποιων ανύπαρκτων — σε ορατή κλίμακα — ναζιστών;

Όχι, δεν θα τους έλεγα ωστόσο ναζιστές· μόνο γιατί η ναζιστική τους συμπτωματολογία εκπορεύεται από ένα φαντασιακό διαφορετικής σύστασης — οι νεομαρξιστές δεν φορούν στολή, φορούν την ηθική βεβαιότητα του «καλού». Κι όπως κάθε φαντασιακό που αποκόπτεται από την πραγματικότητα, δεν γνωρίζει όρια — μόνο εχθρούς.

Νεοθρησκεία του μίσους.

Όπως όλοι οι βάρβαροι, έτσι και αυτοί έχουν ιδιαίτερη μανία με τα μνημεία. Το 410 μ.Χ., οι γότθοι του Αλάρικου, λεηλατώντας τη Ρώμη, κατέστρεψαν ό,τι πολιτισμικά δεν μπορούσαν να κατανοήσουν. Τους ακολούθησαν οι πρώτοι χριστιανοί — ειδικά στην Ανατολή — με μανία εναντίον του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Στις μέρες μας, οι συνεχιστές είναι γνωστοί: ο Μάο, ο Πολ Ποτ, αγωνίστηκαν και αυτοί να καταστρέψουν τον παλιό πολιτισμό.

Και σήμερα; Οι μεταμοντέρνοι — έτοιμοι να βάλουν και αυτοί την υπογραφή τους στην αλυσίδα των βαρβάρων.

Κατεδαφίζουν τον Τζέφερσον, τον Τσώρτσιλ, τον Βολταίρο, τον Κολόμβο. Γιατί αυτοί ενσάρκωναν το Δυτικό αφήγημα. Την ίδια εποχή που το Ισλαμικό Κράτος γκρέμιζε την Παλμύρα.

Και ποιοι θυμούνται σήμερα τους βάρβαρους της Ιστορίας; Κανείς. Αυτή είναι και η μοίρα των σημερινών. **Η λήθη.** Μα μια βόλτα στην Αιώνια Πόλη θα είναι πάντα μια αξέχαστη εμπειρία. **Ο πολιτισμός δεν είναι κοινωνική κατασκευή.** Δεν είναι αφήγημα. Δεν είναι σημείο. Είναι **πραγματικότητα.** Είναι ίχνος. Είναι μορφή και πράξη. Ό,τι και αν βλέπουν — ή δεν βλέπουν — όσοι ζουν εκεί ψηλά, στους αιθέρες.

Νεοθρησκεία του μίσους. Με το μυαλό να πετά και το σώμα αλυσοδεμένο.

Στα ίδια πάντα μέρη. Στην ίδια, πάντα, κοινωνική κατασκευή. Της, κατά σύμπτωση, αφθονίας και ευζωίας.

* * *

Ο νεομαρξισμός, στην πορεία του, δεν περιορίστηκε στην κοινωνικοοικονομική σφαίρα· διαμόρφωσε ένα φαντασιακό που, αντί να στοχοποιεί πια μόνο τις ταξικές δομές, έθεσε στο στόχαστρο το ίδιο το

πολιτισμικό υπόβαθρο της Δύσης. Εκεί γεννήθηκε η **οικοφοβία** ως κεντρικό του γνώρισμα: η απόρριψη του οικείου, της παράδοσης και των ιστορικών ριζών. Κι αν ο Μαρξ ύψωσε την ουτοπία της αταξικής κοινωνίας, οι συνεχιστές του ύψωσαν το φάντασμα ενός κόσμου όπου η ίδια η ταυτότητα και ο πολιτισμός της Δύσης αντιμετωπίζονται ως εμπόδιο προς την «απελευθέρωση». Αυτή η εξέλιξη έχει βαθιές ρίζες που φτάνουν πίσω στην αρχαιότητα και ωριμάζουν στον Διαφωτισμό. Αν και, όπως θα φανεί στην ιστορική αναδρομή του επόμενου κεφαλαίου, η σημερινή εκδοχή της οικοφοβίας διαφέρει ριζικά από τις αρχαίες μορφές της.

Η γενεαλογία της οικοφοβίας. Από τον Ηρόδοτο στον Ρουσσώ

Η κλασική Ελλάδα γνώρισε μια ιδιότυπη εσωτερική κριτική, που συχνά εκφραζόταν ως θαυμασμός για τον «βάρβαρο».

Ο Ευριπίδης παρουσιάζει ξένους χαρακτήρες ως πιο αγνούς ή ευφείς από τους Έλληνες, ενώ οι σοφιστές χρησιμοποιούσαν συγκρίσεις με τα έθιμα άλλων λαών για να αμφισβητήσουν την αυθεντία των αθηναϊκών θεσμών. Στη *Μήδεια* (στ. 536–540), η ηρώιδα, ξένη από την Κολχίδα, υπερέχει σε ευφυΐα και πάθος από τους Έλληνες που την περιβάλλουν. Ο ίδιος ο Ιάσων αναγνωρίζει την ανωτερότητά της στην τέχνη της πειθούς. Ο Πρωταγόρας (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 320c–323a) μιλά για το πώς η δικαιοσύνη και η αιδώς μοιράζονται σε όλους τους λαούς, σχετικοποιώντας την αθηναϊκή «αυθεντία». Ο Ηρόδοτος επίσης αναφέρεται με κολακευτικά λόγια στους Πέρσες και τον πολιτισμό τους, στις *Ιστορίες*.

Οι Κυνικοί και οι Στωικοί προχώρησαν σε κάτι ριζικότερο: απέρριψαν την πόλη ως κέντρο ταυτότητας και νοήματος. Ο Διογένης δήλωνε «πολίτης του κόσμου», αμφισβητώντας την ίδια τη σημασία της πόλης. Για τους Στωικούς, η τοπική καταγωγή και τα έθιμα είχαν μικρή σημασία μπροστά στη συμπαντική λογική.

Οι Ρωμαίοι, ιδίως κατά την ύστερη Δημοκρατία, βρέθηκαν αντιμέτωποι με την ισχυρή γοητεία της ελληνικής παιδείας. Ενώ η παραδοσιακή ρωμαϊκή αρετή στηριζόταν στη λιτότητα και στην προσήλωση στη *res publica*, πολλοί αριστοκράτες θεωρούνταν «ελληνομανείς» και κατηγορούνταν ότι περιφρονούσαν τα πατροπαράδοτα ήθη.

Αλλά και στο εσωτερικό του Ιουδαϊσμού της ελληνιστικής περιόδου, μια μερίδα ελίτ αποκήρυξε την αυστηρότητα του Νόμου και ενστερνίστηκε τον ελληνικό τρόπο ζωής — γυμνάσια, ελληνικά ονόματα, συμμετοχή σε εορτές. Αυτή η στάση προκάλεσε βίαιες αντιδράσεις και τελικά την εξέγερση των Μακκαβαίων²⁴.

* * *

Οι παραπάνω αναφορές διαχρονικής οικοφοβίας είναι ωστόσο αποσπασματικές, στοχευμένες σε συγκεκριμένα πρόσωπα (π.χ. η *Μήδεια*) ή σε πολιτισμούς (π.χ. η αίγλη της Ελλάδας για Ρωμαίους και

²⁴ Στο κλασικό έργο του Μπίκερμαν (Elias Bickerman, *The God of the Maccabees: Studies on the Meaning and Origin of the Maccabean Revolt*, 1979) υποστηρίζεται ότι η εξέγερση είχε χαρακτήρα αντίδρασης στην επιβολή ξένης θρησκείας και στην «εκκοσμίκευση» των Ιουδαίων από εξελληνισμένες ελίτ.

Ιουδαίους). Και είναι προς τιμήν του ελληνικού, ρωμαϊκού και ιουδαϊκού πολιτισμού ότι επέτρεψαν να αναγνωρίζονται σημεία ανώτερης ποιότητας άλλων ανθρώπων και πολιτισμών και, μέσω αυτού, να μαθαίνουν και να βελτιώνονται οι ίδιοι.

Οι Στωικοί, βέβαια, πρέσβευαν ένα παγκοσμιοποιημένο και σε μεγάλο βαθμό θεωρητικό όραμα, το οποίο σπάνια κατέληγε σε ανοιχτή και πολεμική αμφισβήτηση του πολιτισμικού στάτους κβο. Αντίθετα, σε φιλοσοφικά ρεύματα όπως ο Κυνισμός, και χαρακτηριστικά στην περίπτωση του Διογένη, η αμφισβήτηση αυτή είχε βιωματικό χαρακτήρα και όχι καταστροφικό περιεχόμενο.

Η σύγχρονη, ωστόσο, οικοφοβία αποκτά συνολικό χαρακτήρα. Δεν αφορά πια την καλύτερη Μήδεια, αλλά το κάθε «θύμα» του πλανήτη και το αφορά αδιαφορώντας για το πώς κατέληξε «θύμα», για το τι κουβαλάει στο μυαλό του ή ποια είναι τα διακηρυγμένα του σχέδια. Και το αφορά με τρόπο πολεμικό και όχι παιδαγωγικό. Μακριά από τη βιωματική σφαίρα, καθώς οι ίδιοι οι οικοφοβικοί παραμένουν γερά αγκιστρωμένοι στα γνώριμα κέντρα ευζωίας του οίκου τους. Εικάζω ότι ο Διογένης θα είχε μεγάλη δυσκολία να καταλάβει τι νόημα έχουν όλα αυτά όταν οι ίδιοι ζουν εντελώς αντίθετα από όσα διακηρύσσουν, απολαμβάνοντας όσα καταγγέλλουν.

* * *

Ο Ρότζερ Σκρούτον (Roger Scruton, *England: An Elegy*, 2000) εισήγαγε και χρησιμοποίησε τον όρο οικοφοβία για να περιγράψει μια ιδιότυπη στάση που χαρακτηρίζει, κατά τη γνώμη του, μεγάλο μέρος της δυτικής διανόησης: την αποστροφή ή την περιφρόνηση προς τον ίδιο της τον πολιτισμό. Σε αντίθεση με τη ξενοφοβία, που φοβάται και απορρίπτει τον ξένο, η οικοφοβία στρέφεται εναντίον του οικείου· θεωρεί το παρελθόν βάρος, την παράδοση καταπίεση και τις εθνικές ή πολιτισμικές ρίζες εχθρό.

Ο Σκρούτον τοποθετεί το φαινόμενο στην καρδιά του σύγχρονου «προοδευτικού» φαντασιακού. Από τη δεκαετία του 1960 κι έπειτα, η δυτική διανόηση — ιδίως στα πανεπιστήμια και στα πολιτισμικά κέντρα — έτεινε να αντιμετωπίζει την ίδια της την παράδοση όχι ως κληρονομιά αλλά ως «ένοχο φορτίο»: αποικιοκρατία, πατριαρχία, θρησκευτικός φανατισμός. Έτσι, η οικοφοβία έγινε τρόπος αυτοπροσδιορισμού: η ταυτότητα ορίζεται όχι από την πίστη σε μια κοινή πατρίδα ή πολιτισμό, αλλά από την αποδόμηση και την απόρριψή τους.

Στη σκέψη του Σκρούτον, η οικοφοβία δεν είναι απλώς ρητορική στάση, αλλά ένα φαντασιακό σχήμα: μια ιδεατή αφήγηση που απομακρύνει τον άνθρωπο από την πραγματικότητα του οικείου.

* * *

Αν έπρεπε λοιπόν να συνοψίσω την «καινοτομία» της σύγχρονης οικοφοβίας, όπως εκπορεύεται από τη σημερινή ισλαμοαριστερά, θα έλεγα ότι βρίσκεται στον βίαιο και φαντασιακό κόσμο που προκρίνει αντίθετα με τον ειρηνικό, παιδαγωγικό και κυρίως βιωματικό κόσμο της αρχαίας της εκδοχής.

Ίσως μάλιστα οι απαρχές αυτής της μοντέρνας οικοφοβίας να μην βρίσκονται καν στη γενιά του Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ, αλλά αρκετές γενιές πριν, στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ. Εκείνος, αν και πέρασε όλη του τη ζωή μεταξύ Γενεύης και Παρισίων, δεν έπαψε να εξιδανικεύει μακρινούς κόσμους που ποτέ δεν γνώρισε — και που, θα τολμούσα να πω, δεν θα μπορούσε ούτε να αντέξει, πόσο μάλλον να απολαύσει.

Ο Βολταίρος δεν κουραζόταν να σαρκάζει τον Ρουσσώ. Τον κατηγορούσε ιδιαίτερα εύστοχα πως, ενώ εξύμνησε τον «αγνό φυσικό άνθρωπο» και καταδίκασε τον πολιτισμό ως πηγή διαφθοράς, ο ίδιος ζούσε περιβεβλημένος από την άνεση της παρισινής και ελβετικής αριστοκρατίας. Για τον Βολταίρο, οι επιστήμες και οι τέχνες δεν ήταν αίτια παρακμής αλλά εργαλεία ελευθερίας· η «γενική βούληση» του Ρουσσώ τού θύμιζε την τυραννία της πλειοψηφίας· και η «πολιτική θρησκεία» του Αιμίλιου τού φαινόταν αφελής και επικίνδυνη. Με το διεισδυτικό του χιούμορ, έβλεπε στον Ρουσσώ όχι έναν προφήτη αλλά έναν υμνητή φαντασιακών μακρινών κόσμων που περιφρονούσε το οικείο.

Και ίσως γι' αυτό, χωρίς να το γνωρίζει, είδε στο κήρυγμα του Ρουσσώ τη γέννηση μιας νέας, γνωστής μας πια, υποκρισίας· εκείνης που θα μεταμφιέζει τη μισαλλοδοξία σε ηθική ανωτερότητα.

* * *

Αν η αρχαιότητα γνώρισε την οικοφοβία ως ψίθυρο δημιουργικής αμφισβήτησης, η νεωτερικότητα τη βιώνει ως άναρθρη κραυγή απόρριψης. Κι αυτή η μετάλλαξη είναι το αληθινό δράμα της γενεαλογίας της.

Πώς φτάσαμε ως εδώ;

Σε πρώτη ανάγνωση φαντάζει παράξενο. Σε μία εποχή όπου η επιστήμη και η τεχνολογία γνωρίζουν εκρηκτική ανάπτυξη, εμφανίζεται ταυτόχρονα μια πληθώρα φαντασιακών που είτε αδιαφορούν, είτε αγνοούν, είτε επιλέγουν συνειδητά να αγνοούν την πραγματικότητα — και σε ακραίες περιπτώσεις, της κηρύσσουν πόλεμο.

Παραπάνω περιγράφηκαν μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα, ενδεικτικά μονάχα. Η φαντασία των αρνητών της πραγματικότητας δεν γνωρίζει όρια. Θυμάμαι χαρακτηριστικά την περίπτωση μιας νέας κοπέλας που δήλωνε με αγωνία στα κοινωνικά δίκτυα ότι βασανίζεται επειδή νιώθει εγκλωβισμένη σε ανθρώπινο σώμα, ενώ εκείνη πάντα ήθελε να είναι γάτα. Ίσως τελικά να το κατάφερε.

Από το σκέφτομαι άρα υπάρχει, φτάσαμε στο θέλω άρα υπάρχει, και στο πιστεύω άρα ισχύει. Η υπεράσπιση της αλήθειας και της πραγματικότητας θεωρείται, από όλο και περισσότερους, μορφή καταπίεσης. Αν αμφισβητήσεις την αυθαιρεσία κάποιου, ακόμη και όταν δεν είναι άποψη αλλά καθαρή αντίφαση με την αλήθεια, κατηγορείσαι για φασισμό.

Αυτός ο παραλογισμός συνεχίζεται αμείωτος έως σήμερα. Η ΕΣΣΔ έπαυσε να αναφέρεται πια από μεγάλο μέρος της δυτικής διάνοησης ως «πρότυπο», αλλά νέα φαντασιακά έχουν ξεπηδήσει για να καλύψουν το κενό. Και αυτό δεν περιορίζεται στην πολιτική ή στην κοινωνιολογία. Ούτε στη βιολογία, όπου έχουμε τα γνωστά φαινόμενα των δεκάδων φύλων — τα οποία αυξάνονται μέρα με τη μέρα.

Στο Κέντρο Πομπιντού στο Παρίσι υπάρχει ένας πίνακας που αποτελείται από μία μόνο επιφάνεια βαμμένη σε ένα άχαρο μπλε. Ένα χρώμα, ένας τόνος, μία συχνότητα. Και αυτό εκτίθεται ως «τέχνη». Ο καλλιτέχνης το πίστεψε, οι υπεύθυνοι του μουσείου το ενέκριναν και το κοινό στέκεται απορημένο. Ασφαλώς, συμφέροντα μπορεί να υπάρχουν — δεν θα γινόταν δεκτός ο οποιοσδήποτε «μπλε καλλιτέχνης». Αλλά τα συμφέροντα υπήρχαν πάντοτε. Αυτό που δεν υπήρχε ήταν η εκτεταμένη αποδοχή τέτοιου είδους αστειοτήτων ως τέχνη. Κανείς μέχρι τον 19ο αιώνα δεν θα μπορούσε να διανοηθεί τέτοιο εκφυλισμό αισθητικής και νοήματος.

Αν όμως δει κανείς πίσω από αυτή τη συμπεριφορά, θα συναντήσει πάλι την άρνηση της πραγματικότητας: την ιδέα ότι η τέχνη δεν έχει κανένα αντικειμενικό μέτρο και ότι όλα είναι θέμα πρόσληψης — ότι ακόμη και μία μπλε επιφάνεια μπορεί να τύχει μιας πρόσληψης υψηλής αισθητικής.

Αυτή η πολύπλευρη άρνηση της πραγματικότητας μάς επιστρέφει στον άνθρωπο και στη διττή του φύση: το συμφέρον και το νόημα. Σε συνθήκες «μη Θεού». Εκεί βρίσκεται η απάντηση.

Γι' αυτό — δεν μπορούμε να αποφύγουμε τον Νίτσε.

* * *

Ο Φρειδερίκος Νίτσε, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, διείδε με πρωτοφανή διαύγεια το κενό που θα άφηνε πίσω του ο θάνατος του Θεού. Στο έργο *Η χαρούμενη επιστήμη* (Friedrich Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, 1882) αναφωνεί *Ο Θεός είναι νεκρός. Ο Θεός παραμένει νεκρός. Κι εμείς τον σκοτώσαμε*. Ενώ ο *Ζαρατούστρα* του (Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*, 1883–1885) κατεβαίνει από το βουνό και αναγγέλλει *Πέθανε ο Θεός. ζήτω ο Υπεράνθρωπος!*

Δεν μιλούσε μόνο για τη μεταφυσική απουσία· μιλούσε για την αποσύνθεση της ανθρώπινης ηθικής. Προέβλεψε την απόλυτη απώλεια νοήματος, την κατάρρευση ενός αντικειμενικού και καθολικά αποδεκτού ηθικού κώδικα — κάτι που οδήγησε στην κρίση ταυτότητας του σύγχρονου ανθρώπου.

Ο άνθρωπος, απελευθερωμένος πλέον από τον Θεό του, δεν έμεινε ελεύθερος. Έμεινε μετέωρος. Χωρίς σκοπό. Χωρίς πυξίδα. Και για να καλύψει το κενό, άρχισε να κατασκευάζει «αλήθειες». Να επινοεί φαντασιακά. Να απογειώνεται από τη γη, από την πραγματικότητα, και να πλάθει κόσμους εναλλακτικούς, πολλοί από τους οποίους μετουσιώθηκαν σε νέες θρησκείες. Από τον ναζισμό έως την πολιτική ορθότητα, από τον κομμουνισμό έως τη λατρεία της προσωπικής άποψης ως υπέρτατης αλήθειας.

Από αυτό το σημείο αρχίζει η ιστορία της αποσύνδεσης. Και η εποχή μας είναι ο καρπός της.

Ο Νίτσε είδε και πώς θα απαντούσε ο άνθρωπος στο κατώφλι της πρωτοφανούς κρίσης που θα βυθιζόταν.

Στη θέση του νεκρού Θεού, ο άνθρωπος θα αναζητούσε εναγωνίως νέους και υπεράνθρωπους μικροθεούς. Πρόσωπα που θα του προσέφεραν ένα φαντασιακό τσέπη, δελεαστικά συσκευασμένο ως το νέο όραμα, μετα-θρησκευτικό και υποτίθεται λυτρωτικό. Ο Χίτλερ, ο Στάλιν, ο Μάο υπήρξαν οι πιο ρηξικέλευθοι αρχιτέκτονες τέτοιων φαντασιακών. Η πρώτη εθνική αυτών των νέων θεών· πίσω τους, στη δεύτερη και τρίτη, συνωστίζονται δεκάδες επίδοξοι σωτήρες.

Αναρίθμητοι άνθρωποι αναζήτησαν σε αυτούς το όραμα, την ελπίδα, το καταφύγιο. Και ενώ το ναζιστικό φαντασιακό φαίνεται να έχει εκλείψει, το κομμουνιστικό — σε πλήθος νεότερων παραλλαγών — ζει και βασιλεύει²⁵.

Μια παρένθεση. Γιατί άραγε το κομμουνιστικό φαντασιακό αποδείχθηκε τόσο ελκυστικότερο του ναζιστικού; Αν κάνει κανείς τον λογαριασμό, οι κομμουνιστικοί μηχανισμοί εξόντωσης ξεπέρασαν αριθμητικά τους ναζιστικούς, έστω και αν χρειάστηκαν περισσότερα χρόνια και επέδειξαν λιγότερη τεχνολογική αποτελεσματικότητα. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα θλιβερό ντέρμπι δολοφονικής φαντασίας.

Κι όμως, η πρόσληψη των δύο αυτών τεράτων του 20ού αιώνα παραμένει ασύμμετρη. Πολλοί — και σωστά — μιλούν για τη βιομηχανική διάσταση της εξόντωσης που εφάρμοσαν οι ναζιστές· ανάμεσά τους και ο ιστορικός Ντομνίκ Σάντμπρουκ²⁶. Πόσοι όμως, άραγε, από τους φανατικούς αντιφασίστες της εποχής μας γνωρίζουν αυτή τη διάσταση; Ο ναζισμός για αυτούς είναι πολύ συχνά η αφαιρετική πρόσληψη ενός απόλυτου κακού, χωρίς πολλές λεπτομέρειες.

Από τη φαντασιακή οπτική, η εξήγηση δεν είναι δύσκολη· αρκεί να δει κανείς την πυρηνική πρόταση του καθενός. Το ναζιστικό φαντασιακό έλεγε: *Έλα, ανέβα. Είσαι Άριος, ξανθός, λευκός, πανέξυπνος. Πρέπει να απαλλαγούμε από τους υπόλοιπους — ξεκινώντας από εκείνους με τη γαμψή μύτη: τους Εβραίους.*

Το κομμουνιστικό φαντασιακό αντίθετα έλεγε: *Έλα, ανέβα. Είσαι φτωχός, αδικημένος, παραγκωνισμένος. Έλα να αγωνιστούμε μαζί για να ξεφορτωθούμε τους πλούσιους, τους κακούς, αυτούς που μας πίνουν το αίμα και δεν μας αφήνουν να προχωρήσουμε.*

Κάντε τη δοκιμή: μετρήστε στην παρέα σας πόσοι νιώθουν υπεράνθρωποι που τους αδίκησαν οι Εβραίοι και πόσοι νιώθουν φτωχοί, αποκλεισμένοι, αδικημένοι από το «σύστημα». Οι λόγοι για τη μεγαλύτερη δημοφιλία του κομμουνιστικού φαντασιακού είναι, φαντάζομαι, προφανείς.

²⁵ Η περίπτωση της Ουκρανίας καταδεικνύει πόσο αδίστακτοι είναι οι αρχιτέκτονες των φαντασιακών. Συνέστησαν και πώλησαν το παραμύθι των ναζιστών Ουκρανών! Αυτό είναι το «αμάρτημα» της Ουκρανίας: ότι θέλει να ζήσει μακριά και πέρα από τη ρωσική διαφθορά, μιζέρια και εξαθλίωση. Και για αυτό αναγορεύεται αυτοστιγμεί σε ναζιστική. Και όμως, βρίσκονται τόσοι και τόσοι πρόθυμοι να καταναλώσουν αυτή την προφανή ανοησία.

²⁶ https://www.youtube.com/watch?v=kf-bSAnW_E0&t=24s

Όλα αυτά τα είχε ήδη προειδεί με εκπληκτική διαύγεια ο Νίτσε, σε μια από τις πιο εντυπωσιακές ιστορικές προβλέψεις που έχουν καταγραφεί στη φιλοσοφία. Και σχεδόν μισό αιώνα αργότερα, ο Πιραντέλλο αναγνώρισε την άρνηση της πραγματικότητας ως καλλιτεχνικό του πυρήνα:

Έτσι είναι, αν έτσι νομίζετε.

Και όμως, αν ο Νίτσε ζούσε σήμερα και γινόταν μάρτυρας όλων όσων βιώνουμε, πιθανότατα θα σάστιζε — όχι μόνο με την ποικιλία των φαντασιακών που ξεπηδούν καθημερινά, αλλά και με το βάθος της ανθρώπινης αγωνίας να ενταχθεί σε αυτά για να βρει νέο νόημα, νέα αποστολή. Θα σάστιζε με την πληθώρα των μικροθεών, με την εξάπλωση της λογικής του *πιστεύω, άρα υπάρχει*, που αναδύθηκε για να καλύψει το τρομακτικό κενό που άφησε η κατάρρευση της μίας και μοναδικής ηθικής του Θεού.

Να, λοιπόν, τι συνέβη όταν καταλύθηκε ο πομπός της μοναδικής αλήθειας: δεν επικράτησε σιγή, αλλά ένας πολύβουος καταιγισμός μικρών πομπών — ο καθένας με τη δική του «αλήθεια», η οποία ζητά αποδοχή, προστασία και δικαιώματα.

Πιστεύω, άρα ισχύει.

Θέλω, άρα υπάρχει.

Ή, για να θυμηθούμε μια σοφή παραβολή από την Παλαιά Διαθήκη:

Βαβέλ.

Αυτό ζούμε.

Και με αυτό το τοπίο, δεν πρόκειται να πάμε μακριά. Οι δυτικές κοινωνίες είναι σήμερα πιο κατακερματισμένες από ποτέ — βυθισμένες μες στα άπειρα «πιστεύω–υπάρχει» και «θέλω–ισχύει» των νέων μικροθεών τους, καθένα από τα οποία δεν αντιμετωπίζεται ως άποψη, αλλά ως αναφαίρετη αλήθεια. Και εκείνο που απουσιάζει δραματικά είναι κάτι το συνεκτικό, κάτι που να ενώνει.

* * *

Στο έργο του *The Elementary Forms Of Religious Life* (1912), ο Εμίλ Ντυρκέμ υποστήριξε ότι κάθε κοινωνία χωρίζει τον κόσμο σε δύο βασικές σφαίρες: στο ιερό και στο βέβηλο. Το ιερό δεν είναι απλώς μια μεταφυσική κατηγορία· είναι ο τόπος όπου η κοινότητα κρυσταλλώνεται, όπου τα άτομα αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως μέρος ενός μεγαλύτερου όλου. Είναι, με άλλα λόγια, το κοινωνικό υπόστρωμα του νοήματος.

Αν αυτό είναι αληθές, τότε ο «θάνατος του Θεού» που ανήγγειλε ο Νίτσε δεν διέλυσε απλώς μια πίστη — υπονόμεισε το κοινοτικό έδαφος που τροφοδοτούσε το ιερό. Όταν η κοινότητα θρυμματίζεται, το ιερό εξατμίζεται. Και όταν το ιερό εξατμίζεται, η ίδια η κοινότητα παύει να συγκροτείται.

Αργότερα, ο Άλασντερ Μακΐνταϊρ εντόπισε τις ηθικές συνέπειες αυτής της διπλής κατάρρευσης. Στο *After Virtue* (1981), υποστήριξε ότι όταν μια κοινή ηθική παράδοση αποσυντίθεται, η κοινωνία δεν γίνεται ελευθερότερη — γίνεται ασύντακτη. Οι άνθρωποι κληρονομούν θραύσματα ηθικών γλωσσών, αποκομμένα από μια ζωντανή κοινότητα. Το αποτέλεσμα είναι μια «συναισθηματιστική» κουλτούρα, όπου οι ηθικές κρίσεις δεν αποτελούν πλέον λογικά επιχειρήματα αλλά εκφράσεις συναίσθηματος, προτίμησης ή βούλησης.

Έτσι, η κατάσταση που είχε προφητεύσει ο Νίτσε — η πολλαπλασιασμένη εμφάνιση ιδιωτικών «αληθειών» — επανεμφανίζεται εδώ ως το φυσικό αποτέλεσμα μιας κοινωνίας που έχει χάσει και το ιερό της κέντρο (Ντυρκέμ) και την κοινή ηθική της αφήγηση (Μακΐνταϊρ).

Είναι δύσκολο να μη δει κανείς τις σημερινές διαρρηγμένες κοινωνίες να κατοικούν ακριβώς σε αυτή τη μεθόριο: ένας κόσμος χωρίς ενωτικό ιερό ορίζοντα, χωρίς κοινά θεμέλια, χωρίς κοινό ηθικό λεξιλόγιο. Ένας κόσμος, πρωτίστως, χωρίς νόημα.

Και όταν το νόημα εξαφανίζεται από τον κοινό βίο, δεν χάνεται ειρηνικά — μετατρέπεται σε κάτι που τα άτομα αγωνιωδώς προσπαθούν να κατασκευάσουν μόνα τους, συχνά σε σύγκρουση με την πραγματικότητα και με μια ολοένα αυξανόμενη ροπή προς τις άκρες.

Αυτή ακριβώς η ολίσθηση προς τον εξτρεμισμό — το τελευταίο καταφύγιο μιας απελπισμένης δίψας για νόημα σε μια εποχή αποστερημένη από το ιερό — είναι το θέμα μας στο επόμενο κεφάλαιο.

* * *

Οι ηγεσίες της Δύσης δείχνουν άβουλες και άτολμες. Αλλά πώς αλλιώς θα μπορούσαν να είναι; Πώς να σταθεί ηγεσία σε ένα πεδίο όπου καμία αλήθεια δεν αναγνωρίζεται; Όπου η έννοια του αληθινού έχει αντικατασταθεί από την αρχή της γενικευμένης ανοχής, ακόμα και απέναντι σε όσους δηλώνουν ανοιχτά ότι σκοπός τους είναι να γκρεμίσουν κάθε τι που βρίσκουν μπροστά τους;

Τέλος, για όσους περιμένουν τον λαό να ωριμάσει, καλή δύναμη! Οι λεγόμενες «πολιτιστικές επαναστάσεις» — όπου οι ρωμαλέοι λαοί ωριμάζουν και αποφασίζουν να αλλάξουν τον κόσμο — δεν είναι παρά φαντασιακά νανουρίσματα νέου τύπου, εντελώς ασύνδετα με την πραγματικότητα.

Με άλλα λόγια, αν δεν αναδυθεί μια τέτοια ηγεσία, ικανή να επαναφέρει το αληθές στο επίκεντρο, η μεγάλη κοινωνική κρίση, ίσως και το τέλος της Δύσης, μπορεί να μην είναι μακριά.

Ο εξτρεμισμός ως νομοτέλεια των σύγχρονων φαντασιακών

Η κυριαρχία των φαντασιακών στις μέρες μας συνοδεύτηκε από την όξυνση θεμελιωδών δισυμμών — όπως αυτού της αλήθειας και της άποψης, του νοήματος και του εγωισμού, του ιδιωτικού και του δημόσιου. Τέτοιες εντάσεις υπήρχαν πάντα· όμως η φαντασιακή απογείωση τις αναδιάταξε και τις μετέτρεψε σε ανταγωνισμούς μηδενικού αθροίσματος. Στη θέση της ανάγκης για ισορροπία και διαλεκτική συνύπαρξη, επιβλήθηκε η ψευδαίσθηση της απόλυτης επικράτησης της μιας πλευράς έναντι της άλλης. Και καθώς τα φαντασιακά αποκόπτονται ολοένα και περισσότερο από την πραγματικότητα, εξωθούν τη σκέψη σε πόλωση και τη ζωή σε διχασμό.

Η άποψη είναι πια σε πόλεμο με την αλήθεια.

Το έχουμε ήδη συζητήσει διεξοδικά παραπάνω: η άρνηση της πραγματικότητας συνεπάγεται και άρνηση της αλήθειας — και μαζί της, της επιστήμης που προσπαθεί να την αποκωδικοποιήσει. Σε αυτό το πλαίσιο, η άποψη κανιβαλίζει την αλήθεια και γίνεται μονοκαλλιέργεια· γίνεται το μόνο εργαλείο ερμηνείας, αφού μπορεί πλέον κανείς να μετατρέψει την άποψή του σε πραγματικότητα. Έτσι, μπορεί να είναι απολύτως βέβαιος ότι είναι το 62ο φύλο· ή ότι η ΕΣΣΔ υπήρξε παράδεισος· ή ότι τα εμβόλια που παράγει η επιστημονική κοινότητα είναι όργανα του σατανά που αποσκοπούν στην καταστροφή σου. Και ούτω καθεξής. Αλλά ποιος είναι αυτός που, στον πραγματικό κόσμο, θα δεχόταν ο πιλότος του αεροσκάφους να έχει «δική του άποψη» για το πώς πετάει το αεροπλάνο; Και από την άλλη, ποιος άνθρωπος δεν θα διεκδικήσει κάποια στιγμή τη δική του άποψη — μια άποψη που συχνά διαφέρει, ίσως και ριζικά, από αυτή των γύρω του; Γιατί, λοιπόν, στο φαντασιακό του, αρνείται την αυτονομία αυτών των δύο κατηγοριών — της αλήθειας και της άποψης; Γιατί τις φαντάζεται σε σύγκρουση; Γιατί δεν μπορεί να ανεχτεί την παράλληλη, διακριτή τους ύπαρξη;

Το νόημα που αναζητάμε είναι πια σε πόλεμο με τον εγωισμό μας.

Η πηγή του φαντασιακού είναι η ίδια η αναζήτηση νοήματος. Γιατί, λοιπόν, σήμερα αυτή η αναζήτηση πρέπει υποχρεωτικά να στρέφεται εναντίον της εγωιστικής μας διάστασης; Γιατί θεωρείται αναγκαίο ο εγωισμός να εξαφανιστεί, να παραμεριστεί μπροστά στα μεγάλα μηνύματα, στους υψηλούς στόχους και στις σπουδαίες αξίες που επικαλούμαστε; Τι ακριβώς μας εμποδίζει να δούμε τη δυνατότητα της συνύπαρξής τους; Ποια δύναμη ή επιταγή μάς έχει πείσει ότι το ένα μολύνει το άλλο; Ποιος άνθρωπος, στον πραγματικό κόσμο, μπορεί να ζήσει δίχως εγωισμό ή δίχως νόημα; Γιατί, τότε, στο φαντασιακό του οφείλει να τα φαντάζεται ως εχθρούς;

Ο ιδιωτικός χώρος είναι πια σε πόλεμο με τον δημόσιο.

Γιατί ο δημόσιος χώρος πρέπει να εξοβελίζει πλήρως τον ιδιωτικό, όπως επεδίωκαν τα κομμουνιστικά φαντασιακά; Και γιατί, αντίστροφα, ο ιδιωτικός χώρος να ακυρώνει και να απορροφά τον δημόσιο, όπως οραματίζονται — ευτυχώς με μικρότερη διεισδυτικότητα — τα άναρχο-καπιταλιστικά φαντασιακά; Τι ακριβώς εμποδίζει τη συνύπαρξη αυτών των δύο πεδίων, που είναι εξίσου ουσιώδη για την ανθρώπινη ύπαρξη; Ποιος, στην πραγματική ζωή, μπορεί να ζήσει χωρίς ιδιωτικότητα ή έξω από την κοινωνία; Γιατί, λοιπόν, στο φαντασιακό του επιμένει να τα βλέπει ως ασυμβίβαστα;

Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα γενικευμένο φαινόμενο: τα κυρίαρχα φαντασιακά φαίνεται να καταλύουν κάθε δυνατότητα αρμονίας ανάμεσα σε θεμελιώδη δίπολα — δημόσιο και ιδιωτικό, ελευθερία και ανάγκη, άποψη και αλήθεια. Και αντί της δημιουργικής τους συνύπαρξης, βιώνουμε τον κανιβαλισμό του ενός επί του άλλου: σύγκρουση, βία και εξτρεμισμό. Το κάθε σκέλος, αντί να λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς το άλλο, εμφανίζεται πλέον ως απειλή που πρέπει να εξοντωθεί.

Σήμερα, ίσως περισσότερο από ποτέ, εγκλωβισμένοι στις αγκάλες ποικίλων φαντασιακών σχημάτων, δυσκολευόμαστε να ζήσουμε εντός αυτών των πολυεπίπεδων εννοιολογικών εντάσεων. Μας φοβίζει η πολυπλοκότητα τους· προτιμάμε την απλοϊκή ασφάλεια των απόλυτων, καθαρών πόλων. Και έτσι, αντί για φρόνηση και ισορροπία, καλλιεργούμε έναν πολιτισμό δηλωτικής βεβαιότητας και ηθικής επιθετικότητας.

Η τάση να αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και την εμπειρία μέσα από αντιθετικά δίπολα δεν περιορίζεται στην ιστορική αφήγηση. Αντικατοπτρίζει μια βαθύτερη γνωσιακή μετατόπιση, μια απώλεια της ικανότητας να διακρίνουμε χωρίς να διχάζουμε. Δεν ξέρουμε πια πώς να σκεφτούμε την αλήθεια και την άποψη ως εξίσου απαραίτητες. Το νόημα και την κατανάλωση ως εξίσου σημαντικές ταυτότητες, απλά με διαφορετικά πεδία εφαρμογής. Αντί για αυτό, εκτοξευόμαστε στο ένα άκρο βλέπουμε τον ένα πόλο ως αλήθεια και τον άλλον ως απειλή.

Σε αυτό το σημείο, η αριστοτελική παράδοση προσφέρει μια πολύτιμη, μια μοναδική συμβολή. Ο Αριστοτέλης κατανοεί ότι η αρετή βρίσκεται στο μέτρο (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλίο Β΄*), όχι στην εξάλειψη των παθών ή των αντιφάσεων, αλλά στη ρυθμισμένη συνύπαρξή τους μέσω της φρόνησης. Ο πολίτης δεν έχει μόνο δημόσια ζωή ούτε το άτομο είναι απλώς ένας αποσυρμένος από τη ζωή της πόλης. Το καθένα έχει τη θέση του· το καθένα απαιτεί όρια αλλά και συσχέτιση. Η μεσότητα μεταξύ υπερβολής και έλλειψης είναι το μονοπάτι προς την ευδαιμονία, που είναι η υπέροχη πρόταση του Αριστοτέλη, το νόημα για τη ζωή.

Και ο Αριστοτέλης προειδοποιεί τέλος ότι η μεσότητα δεν ταιριάζει σε όλα τα πράγματα. Η δικαιοσύνη δεν μπορεί να ισορροπήσει την αδικία· την απορρίπτει (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β' 6). Η ελευθερία δεν συγχωνεύεται με την τυραννία· αντιστέκεται.

Η φρόνηση είναι ακριβώς η αρετή που μας επιτρέπει να σταθμίζουμε, να κρίνουμε και να πράττουμε με μέτρο. Θα όφειλε να αποτελεί το θεμέλιο κάθε ηθικής και πολιτικής πράξης.

Λόγια σοφά, πολύτιμα, ανεκτίμητα — λόγια που, αλίμονο, έχουμε πια ξεχάσει. Η ηχώ τους έσβησε· τη θέση της πήραν τα ταμπούρα του πολέμου, ο φανατισμός και ο εξτρεμισμός.

Κι αν αναζητούσαμε μια σύντομη απάντηση στο «πώς φτάσαμε ως εδώ;», θα μπορούσε να συνοψιστεί σε δύο λέξεις:

Απουσία φρόνησης.

* * *

Αναρωτιέμαι: αυτός ο μανιχαϊσμός, και η τυφλή εξιδανίκευση της βίας που τον συνοδεύει — είναι φαινόμενο μονάχα του 20ού αιώνα; Συνδέεται αποκλειστικά με την έλευση των «μικρών θεών» που τόσο διορατικά προανήγγειλε ο Νίτσε;

Σκέφτομαι, για παράδειγμα, δύο ιστορικές φυσιογνωμίες που έζησαν και έδρασαν στην ίδια ταραγμένη εποχή: τον Ροβεσπιέρο και τον Λαφαγιέτ. Τόσο κοντά στον χρόνο — και όμως τόσο μακριά στον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τη ζωή και την αξία της. Ο πρώτος, άνθρωπος της αδιαλλαξίας που δεν λογοδοτεί στη φρόνηση, ούτε γνωρίζει όρια. Ο δεύτερος, υπέρμαχος της ελευθερίας, της συνταγματικής νομιμότητας και του μέτρου. Η σύγκρισή τους φωτίζει κάτι βαθύτερο: πως η Ιστορία σήμερα, θυμάται εκείνον που θορυβεί, όχι εκείνον που οικοδομεί.

Ο Ροβεσπιέρος, ακραίος οπαδός της πολιτικής βίας, οδήγησε χιλιάδες ανθρώπους στη λαιμητόμο, «δια ασήμαντον αφορμήν». Και στο τέλος, ανέβηκε και ο ίδιος στο ικρίωμα που είχε στήσει για τους άλλους — θύμα της ίδιας αδιαλλαξίας που υπηρέτησε.

Ο Λαφαγιέτ²⁷, μόλις δεκαεννιά ετών, πολέμησε στο πλευρό των Αμερικανών επαναστατών, τραυματίστηκε στη μάχη και αναγνωρίστηκε ως ήρωας από τον ίδιο τον Γ'ζορτζ Ουάσινγκτον, ο οποίος τον αγάπησε σαν γιο που δεν είχε. Υποστήριξε τον Μπολίβαρ, υπερασπίστηκε την κατάργηση της

²⁷ Laura Auricchio, *The Marquis: Lafayette Reconsidered* (2014).

δουλείας και δημιούργησε φυτεία ελεύθερων πρώην δούλων στη Λατινική Αμερική. Δεν υπερασπίστηκε την ελευθερία από απόσταση· την πλήρωσε με προσωπικό κόστος, φυλακισμένος για χρόνια στα μπουντρούμια της αυστριακής αυτοκρατορίας. Η πολιτική του δεν ήταν απλή μετριοπάθεια, αλλά πυρακτωμένη αφοσίωση στην ελευθερία μέσα από συνταγματικό μέτρο και ηθική φρόνηση. Επιστρέφοντας στη Γαλλία, υπήρξε ένας από τους συντάκτες της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, λίγες μόνο μέρες πριν από την έφοδο στη Βαστίλη. Πολέμησε τη βία των Ιακωβίνων, προσπάθησε να κρατήσει ζωντανό το όραμα της συνταγματικής ελευθερίας και υπηρέτησε τα ιδανικά του ως τα 75 του χρόνια — με συνέπεια, αξιοπρέπεια και ηθικό μέτρο.

Ο Λαφαγιέτ δεν ήταν η «μέση λύση». Ήταν το μέτρο με ψυχή. Παρόλα αυτά, η ιστορική μνήμη, σήμερα, προτιμά τον εκρηκτικό από τον συνετό, την αδιαλλαξία από το μέτρο. Στη συλλογική ιστορική μνήμη, ο Ροβεσπιέρος επισκιάζει πια σήμερα τον Λαφαγιέτ, όχι φυσικά επειδή υπήρξε βαθύτερος υπερασπιστής της ελευθερίας, αλλά επειδή ενσάρκωσε την ακραία ένταση και τη ρήξη.

Ο Λαφαγιέτ αντίθετα, στην εποχή του, υπήρξε ο «ήρωας των δύο ηπείρων»· λατρεύτηκε όσο ελάχιστοι, και στη δεύτερη πατρίδα του — στις Ηνωμένες Πολιτείες — δεκάδες πόλεις πήραν το όνομά του. Η δόξα του δεν βασίστηκε σε θόρυβο ή σκληρότητα, αλλά σε ήθος, ανιδιοτέλεια και σταθερή προσήλωση και ανυπέρβλητο πάθος στην ελευθερία. Και ξεπερνούσε, τότε, κατά πολύ τη δόξα του Ροβεσπιέρου.

Το γεγονός ότι σήμερα ο Ροβεσπιέρος είναι τόσο περισσότερο γνωστός από τον Λαφαγιέτ, μαρτυρεί κάτι ανησυχητικό: πόσο έχουμε ξεμάθει να τιμούμε την αρετή και την αριστοτελική φρόνηση ως δυνάμεις εσωτερικής έντασης και ηθικής συγκράτησης — και πόσο εύκολα τις παραμερίζουμε μπροστά στη λάμψη της αδιαλλαξίας που θορυβεί και καταστρέφει χωρίς διάκριση.

* * *

Αν η αντιπαραβολή του Ροβεσπιέρου με τον Λαφαγιέτ αποκαλύπτει τη σταδιακή αλλοίωση στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την ανθρώπινη αρετή — από τον μοντερνισμό ως τη σημερινή μεταμοντέρνα εποχή μας — τότε το επόμενο παράδειγμα, αν και πλήρως γεννημένο μέσα στον κόσμο του σήμερα, είναι ακόμη πιο ακραίο.

Μάο Τσετούνγκ και Ντενγκ Σιαοπίνγκ.

Στην ανθρώπινη ιστορία δύσκολα θα βρει κανείς ένα τόσο ακραίο δίπολο, ανάμεσα στο απόλυτο έγκλημα και στο απόλυτο κοινωνικό αποτέλεσμα.

Ο πρώτος δολοφόνησε περίπου 70 εκατομμύρια ανθρώπους²⁸, εφαρμόζοντας ιδεοληπτικά πειράματα· κι όμως, ένα μεγάλο μέρος της αριστεράς της εποχής είχε μόνο διθυράμβους για αυτόν τον άθλιο εγκληματία.

Ο δεύτερος έπαιξε καθοριστικό ρόλο ώστε να βγουν εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι από την έσχατη φτώχεια και τη μαοϊκή αθλιότητα· κι όμως, η αριστερά της εποχής σιώπησε — σαν να μη συνέβη τίποτα.

Κι έτσι σήμερα ο Μάο παραμένει γνωστός· όχι με την αρνητική ηθική φόρτιση που θα ταίριαζε στην τερατώδη πολιτεία του, αλλά ως σύμβολο που διασώθηκε από μια συλλογική μνήμη πρόθυμη να θυμάται τα είδωλα και να ξεχνά την πραγματικότητα. Η αριστερά της εποχής υπήρξε καταλύτης αυτής της παραμόρφωσης, μα οι βαθύτερες δυνάμεις βρίσκονται στη φύση ενός πλέον εκτεταμένου και τραγικού φαντασιακού: η ιστορία προτιμά τα σύμβολα — ανεξαρτήτως ηθικού προσήμου — από την αλήθεια, όσο κι αν αυτή κοστίζει ή δεν βολεύει.

Δυσκολεύομαι να φανταστώ μεγαλύτερη περιφρόνηση προς τον πραγματικό κόσμο — και προς την, αληθινή, μη φαντασιακή ηθική του· και μεγαλύτερη επικράτηση της ωμής βίας, που ξεπηδά μέσα από φαντασιακές κατασκευές, πάνω στην αλήθεια του αποτελέσματος.

* * *

Κι ως περάσω σε μια ακόμη αντιπαραβολή: τον πασίγνωστο Μαρξ και τον σχεδόν άγνωστο Μπεμ-Μπάβερκ.

Και οι δυο στάθηκαν, σχεδόν ταυτόχρονα, απέναντι στο φαινόμενο της βιομηχανικής εποχής· αλλά είδαν δύο διαφορετικούς κόσμους.

Ο Μαρξ, με οξυδερκή ματιά, κατέγραψε τις αφόρητες συνθήκες των πρώτων χρόνων της βιομηχανικής επανάστασης. Από εκεί όμως και πέρα οι προβλέψεις του διαψεύστηκαν σχεδόν στο σύνολό τους: ο καπιταλισμός δεν κατέρρευσε, οι κοινωνίες δεν κινήθηκαν νομοτελειακά προς την αταξική ουτοπία. Η εργατική τάξη όχι μόνο δεν ηγήθηκε κάποιας επανάστασης, αλλά σταδιακά ενσωματώθηκε στο αστικό πλαίσιο ή πλαισίωσε πολιτικά ρεύματα της δεξιάς και της ακροδεξιάς. Και το έργο του έγινε το

²⁸ Οι Τσανγκ και Χάλιντεϊ (Jung Chang and Jon Halliday *Mao: The Unknown Story*, 2005) υποστηρίζουν ότι ο συνολικός απολογισμός θανάτων από τις πολιτικές του Μάο ξεπερνά τα 70 εκατομμύρια, καθιστώντας τον τον μεγαλύτερο «δημιουργό» θανάτων στην ιστορία σε ειρηνική περίοδο.

θεωρητικό υπόβαθρο για καθεστώτα που ύμνησαν — και εφάρμοσαν στην πράξη — μια βία χωρίς τέλος, νομιμοποιώντας τη δικτατορία ως μέσο «απελευθέρωσης».

Ο Μπεμ-Μπάβερκ, σχεδόν την ίδια εποχή, χωρίς φανφάρες και πολιτικά μανιφέστα, ανέλυσε κάτι πολύ πιο ταπεινό: την ανθρώπινη προτίμηση για το παρόν έναντι του μέλλοντος. Έναν νόμο της οικονομίας τόσο γενικευμένης ισχύος όσο ο νόμος της βαρύτητας του Νεύτωνα στον φυσικό κόσμο. Και έδειξε πως πολιτισμός γεννιέται μόνο όταν ο άνθρωπος σηκώνει το βλέμμα του πέρα από το τώρα. Όταν παραμένει δεσμώτης της επιβίωσης — σαν τον πρόγονό μας, τον άνθρωπο-κυνηγό — δεν αφήνει πίσω του ίχνος πολιτισμού.

Εκεί λοιπόν όπου ο Μαρξ έβλεπε αναπόφευκτη σύγκρουση και επαναστατικό άλμα, ο Μπεμ-Μπάβερκ διέκρινε τον σιωπηλό μηχανισμό της προόδου — το ίδιο το βάθρο της σύγχρονης καπιταλιστικής εποχής: τη θυσία του άμεσου για το μακροπρόθεσμο όφελος. Έναν μηχανισμό καθολικής ισχύος, που τον συναντά κανείς από τα ράφια του σούπερ μάρκετ μέχρι το Σχέδιο Μάρσαλ.

Ο Μαρξ άφησε πίσω του έναν κόσμο αιματηρών ουτοπιών, μια κληρονομιά από σύμβολα που μάγεψαν τις μάζες αλλά πρόδωσαν την πραγματικότητα. Ο Μπεμ-Μπάβερκ, αντίθετα, αποκωδικοποίησε αθόρυβα τον δρόμο προς τον πολιτισμό. Ο πρώτος ύμνησε τη βία· ο δεύτερος φώτισε την υπομονή που συνοδεύεται από προσπάθεια — το αργό αλλά σταθερό έργο της δημιουργίας. Ο ένας εγκλωβίστηκε στο φαντασιακό των συμβόλων· ο άλλος έδειξε την ουσία της πραγματικότητας.

* * *

Αντίστοιχες σκέψεις και συμπεράσματα αναδύονται όταν στρέψουμε το βλέμμα στις μεγάλες επαναστάσεις και στα πραξικοπήματα της ευρωπαϊκής ιστορίας.

Ας συγκρίνουμε, για παράδειγμα, την Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία τον 17ο αιώνα, τη Γαλλική Επανάσταση του 18ου αιώνα, το ναζιστικό και το κομμουνιστικό κίνημα του 20ού αιώνα. Η αγγλική επανάσταση υπήρξε σχεδόν αναίμακτη· περιόρισε τη μοναρχία, ενίσχυσε τη δημοκρατία και άνοιξε το δρόμο για την έγκαιρη είσοδο της Αγγλίας στον εμπορικό και βιομηχανικό κόσμο, θέτοντας τις βάσεις της πρώτης σύγχρονης φιλελεύθερης κοινωνίας.

Αντίθετα, οι Γάλλοι, που καθυστέρησαν σχεδόν έναν αιώνα να επιτύχουν αντίστοιχη μετάβαση, το πλήρωσαν με ποτάμια αίματος. Οι Γερμανοί, με δύο και πλέον αιώνες καθυστέρηση, μπήκαν στο σύγχρονο χρόνο μόνο με το τέλος της φρίκης του εθνικοσοσιαλισμού. Οι Ρώσοι, ακόμη χειρότερα, μετά σχεδόν τρεις αιώνες ακόμη δεν έχουν καταφέρει να επιβιβαστούν στο τρένο, και συνεχίζουν να βολοδέρνουν στον κύκλο ενός πανάθλιου εθνικο-κομμουνιστικού φαντασιακού, με αμέτρητους νεκρούς

και ατελείωτη δυστυχία και με τελευταίο άθλιο δείγμα γραφής του την αναίσχυντη εισβολή στην Ουκρανία.

Όσο περισσότερο το αίμα, τόσο μεγαλύτερη η φήμη. Και όμως, ποιος γνωρίζει την Ένδοξη Επανάσταση της Αγγλίας; Την πιθανόν σημαντικότερη από όλες. Τόσο αθόρυβη και τόσο γόνιμη, τόσο μη βίαιη, ώστε η ιστορική της επιτυχία σχεδόν πέρασε απαρατήρητη.

* * *

Από τον Ροβεσπιέρο, τον Μαρξ και τον Μάο, έως την άγνοια για τον Λαφαγιέτ και τον Μπεμ-Μπάβερκ και τη λήθη του Ντενγκ Σιαοπίνγκ, αποκαλύπτεται μια σταθερή δομή μέσα στον χρόνο: η προτίμηση του φαντασιακού απέναντι στο πραγματικό· η εξύψωση της βίαιης ιδεοληψίας εις βάρος της μετριοπαθούς δημιουργίας. Είτε στις μοντέρνες επαναστάσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας είτε στα επαναστατικά κινήματα της μεταμοντέρνας Ευρώπης, το ηθικό βάρος μετατίθεται από την πράξη στο σύμβολο — από την αρετή στο αφήγημα.

Κι αυτό ακριβώς είναι το πιο τραγικό χαρακτηριστικό των φαντασιακών: δεν τα νοιάζει η αλήθεια, ούτε το αποτέλεσμα — τους αρκεί να υπηρετείται το αφήγημα και να διοχετεύεται το μίσος που τα ποδηγετεί. Ακόμη κι αν αυτό χτίζεται πάνω στον πόνο, στη βία ή στην εξαφάνιση του άλλου.

Η δολοφονία της άποψης

Τι απομένει όταν η άποψη πάψει να είναι άποψη και αυτοανακηρυχθεί αλήθεια; Όταν καταργήσει τον διακριτό της ρόλο ως υποκειμενική στάση, τι μένει στη θέση της; Με τι μοιάζει άραγε ένας κόσμος χωρίς άποψη;

Μοιάζει με τον σημερινό κόσμο. Στον ακατοίκητο πλέον χώρο της άποψης συναντά κανείς μόνο δαιμονικά φαντάσματα: «φασίστες», «ναζί», «ρατσιστές», «πατριάρχες», «ακροδεξιούς». Ετικέτες που ακυρώνουν τον αντίλογο αντί να τον αντιμετωπίζουν. Η βία των ημερών — βία που θα μεγαλώνει — ανθίζει πάνω στην καταστροφή του δίπολου αλήθειας-άποψης.

Θύμα αυτής της βίας υπήρξε και ο Τσάρλι Κιρκ, που δολοφονήθηκε σε μια πανεπιστημιακή εκδήλωση στη Γιούτα. Ένας άνθρωπος που αφιέρωσε τη ζωή του στη δημοκρατική αντιπαράθεση, κατέληξε να πληρώσει με το αίμα του το θάρρος να έχει άποψη. Ο Κιρκ στέκεται πια δίπλα στον Μάρτιν Λούθερ Κιγκ. Όχι επειδή οι απόψεις τους συνέπιπταν — απεναντίας, εικάζω ότι σε πολλά σημεία υπήρξαν αντίθετες — αλλά γιατί τους ενώνει το ίδιο άρρηκτο νήμα: είχαν άποψη και τη στήριξαν με όλο τους το είναι, ακόμη κι όταν αυτό σήμαινε θάνατο. Κι αυτή η κοινή τους μοίρα έχει πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα από τις όποιες διαφορές των απόψεών τους.

Το τραγικό δεν είναι μόνο η δολοφονία του Κιρκ, αλλά και η σχεδόν ηδονιστική χαρά με την οποία πολλοί την υποδέχθηκαν. Κι όμως, ο ίδιος ο Κιρκ είχε συμβάλει σ' αυτό το κλίμα. Όταν, ύστερα από την απόπειρα δολοφονίας του συζύγου της Πελόζι, ειρωνευόταν το γεγονός μιλώντας για «πατριώτες-ήρωες» που θα έπρεπε να σώσουν τον δράστη, έσπειρε ο ίδιος το δηλητήριο που αργότερα τον τύλιξε. Δεν είναι, λοιπόν, απλώς ειρωνικό· είναι βαθιά τραγικό. Γιατί όταν ο λόγος μετατρέπει τη βία σε θέαμα, όταν η ειρωνεία ετοιμάζει τη σφαίρα και το πλήθος μαθαίνει να χαιρέται για τον θάνατο, τότε ο θάνατος παύει να είναι γεγονός — γίνεται καθρέφτης του μίσους μας.

Κι εκεί ακριβώς φαίνεται το βάθος της αλλοίωσης: τότε, τη δεκαετία του '60, η δολοφονία της άποψης γεννούσε άρρητη ντροπή. Αν όμως σήμερα, το 2025, έχει πια καταργηθεί η ίδια η έννοια της άποψης, τότε τίποτα δεν σε συγκρατεί. Η εξόντωση του «άλλου» δεν βιώνεται πια ως τραγωδία· βιώνεται ως θρίαμβος εναντίον των «ζόμπι» που έχουν καταλάβει τον χώρο της ανύπαρκτης πια άποψης. Όταν ο άλλος δεν είναι συνομιλητής με άποψη αλλά «φασίστας», γιατί να ντραπείς; Γιατί να μην πανηγυρίσεις;

Κι έτσι σήμερα, η δολοφονία της άποψης δεν προκαλεί πια ντροπή ή φρίκη· προκαλεί χαρά.

* * *

Η χαρά για τη «σιωπή» του άλλου δεν γεννιέται στο κενό· ανθεί μέσα σε κοινωνίες που έχουν απωλέσει τη διάκριση. Εκεί όπου το πλήθος, πιστεύοντας πως σκέφτεται, απλώς παραλογίζεται.

Η παραλογική λογική του πλήθους

*Η τρέλα στα άτομα είναι σπάνιο φαινόμενο· όμως στις ομάδες, τα κόμματα, τα έθνη και τις εποχές, είναι ο κανόνας (Friedrich Nietzsche, *Beyond Good and Evil*, 1886)*

Στην προσπάθεια να ερμηνεύσουμε πολιτικές και εκλογικές συμπεριφορές που φαντάζουν παράλογες, ακόμη και αυτοκαταστροφικές, καταφεύγουμε συχνά σε απλουστευτικά σχήματα: ο λαός είναι ανόητος, είμαστε αγράμματοι, μας κρατούν δεμένους τα συμφέροντα, οι πολιτικοί είναι όλοι ίδιοι, δεν υπάρχει κοινή λογική.

Έτσι διαμορφώνεται το στερεότυπο ενός ανώριμου ή ωφελιμιστή πληθυσμού, ο οποίος δεν καταλαβαίνει, δεν σκέφτεται και δεν ψηφίζει «ορθά» — έρμαιο λαϊκιστών και παρορμήσεων.

Αξίζει εδώ μια παρένθεση. Η ιδέα ότι ένα «σύνολο» ευθύνεται συλλογικά, η έννοια δηλαδή της συλλογικής ευθύνης, υπήρξε θεμέλιο για μερικές από τις πιο σκοτεινές σελίδες της ιστορίας — και συχνά, για ακόμη και νομικά εδραιωμένες θηριωδίες. Προσωπικά, με απωθεί βαθιά και την απορρίπτω απερίφραστα. Ο πολιτισμός της Δύσης και το νομικό της οικοδόμημα δεν επιτρέπουν την καταδίκη ομάδων. Και είναι ανησυχητικό ότι το νεομαρξιστικό — και εν τέλει ρατσιστικό — φαντασιακό επιχειρεί να επαναφέρει την ταυτοτική καταδίκη (λευκοί, άνδρες, Εβραίοι, κ.ά.).

Όσοι λοιπόν επικαλούνται «συλλογική ευθύνη», θα όφειλαν να αναρωτηθούν: μήπως αναπαράγουν — άθελά τους ίσως — μια βία που ο πολιτισμός μας χρειάστηκε αιώνες να αποβάλει;

Εδώ, όμως, δεν μιλάμε για ενοχές αλλά για ερμηνείες. Οι παραπάνω αναλύσεις, καταγγελτικές απέναντι στον λαό, δεν εξηγούν· απλώς καταγγέλλουν. Και το χειρότερο: δεν αντέχουν μπροστά σε μια απλή παρατήρηση. Οι ίδιοι άνθρωποι που, στο πεδίο της κοινωνίας, εμφανίζονται ανώριμοι ή παραπλανημένοι, στο προσωπικό τους πεδίο — σε ζητήματα που αφορούν τα συμφέροντά τους και τον εγωιστικό τους κόσμο — επιδεικνύουν εντυπωσιακή λογική, προνοητικότητα και ικανότητα λήψης αποφάσεων. Δεν δρουν αυτοκαταστροφικά.

Το ερώτημα λοιπόν παραμένει: γιατί αυτή η απόκλιση; Πώς εξηγείται η λογική στον ιδιωτικό χώρο και η παράνοια στον δημόσιο;

Η απάντηση, όπως την προτείνω εδώ, βρίσκεται στα βασικά χαρακτηριστικά των φαντασιακών: προσφέρουν νόημα — ακόμη και όταν συγκρούονται με την πραγματικότητα. Οι άνθρωποι δεν δρουν παράλογα επειδή στερούνται νοημοσύνης, αλλά επειδή εντάσσονται σε φαντασιακά σχήματα που τους

προσδίδουν ταυτότητα, νόημα και συναισθηματική πληρότητα — έστω και όταν έρχονται σε αντίθεση με την αλήθεια.

Αυτό συμβαίνει πολύ πιο έντονα όταν οι άνθρωποι βρίσκονται μέσα σε ομάδες και αναφέρονται σε γενικά, «μεγαλοκοσμικά» ζητήματα του δημόσιου χώρου· και πολύ λιγότερο όταν είναι μόνοι, αντιμετώπι με την απαιτητική πραγματικότητα της προσωπικής τους ζωής. Σε αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να θυμηθούμε τη θεωρία των δύο συστημάτων σκέψης, όπως την περιγράφει ο Ντάνιελ Κάνεμαν στο επιδραστικό έργο του *Thinking, Fast and Slow* (2011). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, ο άνθρωπος σκέφτεται συχνά μέσα από έναν «γρήγορο», ενστικτώδη μηχανισμό, ο οποίος ενεργοποιείται με ιδιαίτερη ένταση στον δημόσιο χώρο και καθιστά το πλήθος ευάλωτο στα φαντασιακά.

Ο δημόσιος χώρος — ιδίως ο ψηφιακός — είναι το ιδανικό υπόστρωμα για την ενεργοποίηση του «Γρήγορου Νου»: για τις αυθόρμητες αντιδράσεις που διαμορφώνονται από τα πολλά likes, τα βιαστικά tweets των λίγων δευτερολέπτων και τους influencer των πολλών ακολούθων. Πάνω σε αυτό το ψυχολογικό έδαφος θεμελιώνονται ταχύτατα ποικίλα παρανοϊκά φαντασιακά: αφηγήσεις που προσφέρουν φτωχό, ρηχό, αλλά άμεσα διαθέσιμο νόημα — ακριβώς επειδή απευθύνονται στο ταχύτερο και στο πιο ευάλωτο μέρος του νου μας.

Αλλά ο «Γρήγορος Νους» δεν είναι μόνο γνωστικός μηχανισμός· είναι και ηθικό αντανακλαστικό. Πίσω από τις άμεσες, ενστικτώδεις αντιδράσεις μας αναπτύσσονται αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «ηθικές παραισθήσεις»: αντιδράσεις ακαριαίες και ισχυρές — αλλά συγχρόνως εξαιρετικά ρηχές· αποκρίσεις που ενεργοποιούνται αυτόματα μέσα στην ομάδα και καθορίζουν τι θεωρούμε σωστό, δίκαιο ή απειλητικό, πολύ πριν εμφανιστεί ο ορθός λόγος.

Επειδή η παραισθητική αυτή «ηθική» δεν στηρίζεται σε πραγματικές αξίες αλλά σε ομαδικά αντανακλαστικά, στερείται μετριοπάθειας και μέτρου — και συχνά συνοδεύεται από μια ιδιότυπη επιθετικότητα: ο άνθρωπος νιώθει ότι υπερασπίζεται το δίκαιο, ενώ στην πραγματικότητα υπερασπίζεται τον μύθο της ομάδας του. Η βεβαιότητα αυτή — άδειο περίβλημα αλήθειας — λειτουργεί τότε σαν άδεια για επίθεση.

Στο σημείο αυτό συναντούμε το έργο του Τζόνναθαν Χάιντ.

* * *

Ο Τζόνναθαν Χάιντ, θεμελιωτής της θεωρίας των «Ηθικών Θεμελίων» (Moral Foundations Theory), δείχνει με εξαιρετική ενάργεια ότι οι πολιτικές και πολιτισμικές μας πεποιθήσεις δεν γεννιούνται από τον ορθό λόγο αλλά από ηθικά ένστικτα και αυτόματες συναισθηματικές αποκρίσεις. Στο έργο του *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion* (2012), φωτίζει το βαθύ χάσμα ανάμεσα στον Λόγο και τον κόσμο του νοήματος όταν αυτός παύει να αφορά το άμεσο, εγωιστικό συμφέρον του ατόμου.

Ο Χάιντ υποστηρίζει ότι η λογική δεν δημιουργεί τις πεποιθήσεις μας· τις δικαιολογεί. Το μυαλό λειτουργεί εδώ περισσότερο ως δικηγόρος παρά ως επιστήμονας: υπερασπίζεται θέσεις που έχουν ήδη επιλεγεί ενστικτωδώς. Η διάνοια δεν αναζητά την αλήθεια· αναζητά επιχειρήματα που θα προστατεύσουν τη φαντασιακή μας ταυτότητα.

Δεν θα μπορούσα να συμφωνήσω περισσότερο — ούτε και να τρομάξω περισσότερο μπροστά στις συνέπειες αυτής της λειτουργίας, οι οποίες διαποτίζουν ολοένα και βαθύτερα τον πραγματικό κόσμο της καθημερινότητάς μας.

* * *

Τα φαντασιακά λειτουργούν ως ερμηνευτικοί οδηγοί: ως φίλτρα που καθορίζουν το πώς αντιλαμβάνεται κανείς τον κόσμο και πράττει εντός του. Είναι ενίοτε παράλογα, αλλά αυτό δεν ενδιαφέρει εκείνον που τα συμεριζεται. Ο μανιχαϊσμός και τα ακραία, ασυμφιλίωτα δίπολα — εμείς και εσείς — τα χαρακτηρίζουν. Αυτά είναι, εξάλλου, που τα καθιστούν τόσο ανθεκτικά — και τόσο επικίνδυνα.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της σύγχρονης μανιχαϊστικής σκέψης συναντούμε στο πρόσφατο έργο του συντηρητικού Αμερικανοεβραίου στοχαστή Μπεν Σαπίρο, ο οποίος, στο *Lions and Scavengers* (2025), χωρίζει την κοινωνία σε «λιοντάρια» και «σαρκοφάγα παράσιτα» — σε δημιουργούς και καταστροφείς. Αν και ο Σαπίρο διευκρινίζει ότι η κατηγοριοποίηση αυτή υπερβαίνει τη διάκριση «δεξιάς» και «αριστεράς», η μεταφορά που χρησιμοποιεί — όσο ελκυστική κι αν είναι ρητορικά — υιοθετεί τελικά την ίδια μανιχαϊστική δομή με τον πυρήνα του φαντασιακού που επιχειρεί να πολεμήσει.

Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια προσπάθεια να απαντήσει κανείς στον μανιχαϊσμό με περισσότερο μανιχαϊσμό· και αυτή η εσωτερική αντινομία αποτελεί τη μεγαλύτερη μεθοδολογική αδυναμία τέτοιων προσεγγίσεων, οι οποίες δύσκολα μπορούν να γεννήσουν πραγματικό διάλογο.

Η διάγνωση του Σαπίρο αγγίζει ένα πραγματικό πρόβλημα — την αυξανόμενη εχθρότητα, κυρίως της νεοαριστεράς, προς καθετί δημιουργικό και σταθερό — αλλά παραμένει στην επιφάνεια. Η διάγνωσή του δεν αγγίζει την αιτία· περιγράφει απλώς το σύμπτωμα ενός βαθύτερου, κατά τα άλλα, εγκλωβισμού σε ένα φαντασιακό χωρίς καμία θετική ή βιωματική αναφορά.

Οι άνθρωποι που ενεργούν καταστροφικά δεν το κάνουν κατ' ανάγκη από μίσος προς τη δημιουργία, αλλά επειδή το φαντασιακό που τους συνέχει τους προσφέρει ένα αφόρητα ρηχό νόημα, αποκομμένο από την εμπειρία και την πραγματικότητα. Η ροπή προς την καταστροφή είναι μία από τις ακραίες του εκφάνσεις· μια αγχώδης εκδήλωση της ανυπαρξίας αυθεντικού νοήματος — και συχνά προϊόν της ίδιας εκείνης «ηθικής παραίσθησης» που αναφέραμε παραπάνω — όχι όμως ο πυρήνας του.

Βαθύτερα, πρόκειται μάλλον για ένα μίσος απέναντι στη δική τους αποτυχία να πραγματώσουν όσα οι ίδιοι πρεσβεύουν.

Αν λοιπόν τους ρωτήσετε: *Γιατί θέλετε να καταστρέψετε;* η απάντηση θα είναι αμυντική, πολωμένη, ίσως εχθρική.

Αν όμως τους ρωτήσετε: *Γιατί θέλετε να παραμείνετε εγκλωβισμένοι σε ένα φαντασιακό που σας αποκόπτει από τη ζωή και το βίωμα;* τότε ίσως αρχίσει να διαφαίνεται μια ρωγμή — μια ρωγμή μέσα από την οποία μπορεί να εισχωρήσει το πραγματικό.

Η ρωγμή του πραγματικού

Το πραγματικό δεν επιβάλλεται· διαρρέει. Εισχωρεί σιωπηλά μέσα από τις ρωγμές των φαντασιακών, εκεί όπου η ψευδαίσθηση δεν αντέχει πια το βάρος της εμπειρίας.

Η εστίαση, λοιπόν, στον πυρήνα του φαντασιακού και η αποφυγή μιας ισοπεδωτικής, μανιχαϊστικής οπτικής αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της πραγματικότητας πίσω από τις συμπεριφορές. Η πρακτική σημασία αυτής της οπτικής είναι καθοριστική: αν, για παράδειγμα, πιστέψεις ότι ο λαός είναι ανώριμος και παράλογος, δεν υπάρχει διέξοδος. Δεν έχει υπάρξει ποτέ «πολιτιστική επανάσταση» που να οδηγήσει μαζικά στη λογική. Αντιθέτως, αν εστιάσεις στο φαντασιακό που παράγει το παράλογο — εάν ψηλαφήσεις το νόημα που προσφέρει και τον τρόπο με τον οποίο συγκρούεται με την πραγματικότητα — τότε έχεις μια πιθανότητα παρέμβασης, κριτικής, αποδόμησης.

Δεν είναι ασυνήθιστο να βλέπεις έναν επιτυχημένο, αυτοδημιούργητο, καλλιεργημένο άνθρωπο να ασπάζεται παράλογες θέσεις και να στηρίζει επικίνδυνες ή λαϊκιστικές πολιτικές. Αν αναζητήσεις εξήγηση στη βλακεία, δεν θα τη βρεις ποτέ και θα οδηγηθείς ταχύτατα σε αδιέξοδο. Αν κατανοήσεις τον ρόλο του φαντασιακού, ίσως καταφέρεις να δεις πιο καθαρά.

Η παρατήρηση αυτή έχει όχι μόνο ερμηνευτική, αλλά και υπαρξιακή χρησιμότητα. Αξίζει άραγε να φορτώνεται κανείς συναισθηματικά με μνησικακίες και οργή απέναντι σε ανθρώπους, μόνο και μόνο επειδή υιοθετούν αλλόκοτα φαντασιακά σχήματα; Μήπως το φαντασιακό τους αξίζει απλώς να παραμεριστεί, χωρίς να τους διαγράψουμε οι ίδιοι ως ανθρώπους;

Προσωπικά, αυτή η στάση με έχει βοηθήσει να διατηρήσω φιλίες που έχουν αξία, ακόμη και αν ορισμένοι φίλοι μου παραμένουν, ως προς τις φαντασιακές τους εμμονές, βαθιά αλλού. Δεν είναι υποχρεωτικό να μοιραζόμαστε τις ίδιες φαντασιώσεις για να μπορούμε να συνυπάρχουμε. Αυτό εξάλλου είναι απόλυτα συμβατό με την ατομοκεντρική (individualist), φιλελεύθερη σκέψη, η οποία δίνει προτεραιότητα στο βίωμα, στην ευθύνη και στην προσωπική πράξη κάθε ανθρώπου, όχι στις θεωρίες ή στα φαντασιακά που τυχαίνει να προσυπογράφει. Ο άνθρωπος κρίνεται πρωτίστως από τη συμπεριφορά του, από τη στάση του απέναντι στους άλλους, όχι από τις ιδεολογίες που διακηρύσσει. Αν τούτη η θεώρηση υιοθετηθεί — και υιοθετηθεί βέβαια αμφίπλευρα — οι διαφωνίες στα αφηγήματα παύουν να αποτελούν νομοτελειακή αιτία ρήξης· αντίθετα, η κοινή εμπειρία μπορεί να παραμείνει χώρος συνάντησης.

Ασφαλώς, η προσέγγιση αυτή δεν έχει καθολική αποτελεσματικότητα. Η απέναντι πλευρά, παγιδευμένη στο φαντασιακό της, επιλέγει συχνά ρηξικέλευθη στάση που της «προσφέρει» πάθος — ένα πάθος το οποίο εισπράττεται ως νόημα και ανατροφοδοτεί μετά, σαν φαύλος κύκλος, την απολυτότητα. Και όχι σπάνια, στο βάθος αυτής της διεργασίας, διακρίνεται ακόμη και η επιλογή της βίας.

Αλίμονο· χωρίς τη διαβρωτική ρωγμή της εμπειρίας, η παραπάνω πορεία είναι — δυστυχώς — και η πλέον συνήθης.

Το τίμημα της φαντασιακής επικράτησης

Όπως σκιαγραφήθηκε παραπάνω, η κυριαρχία των φαντασιακών δεν περιορίζεται σε θεωρητικές εκτροπές αλλά επιφέρει ριζικές μετατοπίσεις στον τρόπο που ερμηνεύουμε και βιώνουμε την αλήθεια, το νόημα, την ελευθερία και την εξουσία. Καθρεφτίζεται στην καθημερινότητα, στις πολιτικές αποφάσεις, στην πολιτισμική σύγκρουση, και κυρίως στον **κατακερματισμό του κοινωνικού δεσμού**. Έτσι, οδηγούμαστε σε έναν νέο τύπο ανθρώπου: ιδιώτη, ψυχικά ευάλωτου, ιδεολογικά φορτισμένου, και πολιτισμικά αποπροσανατολισμένου.

Η εσωτερική κατάρρευση των σταθερών που στήριζαν και στηρίζουν την ανθρώπινη ύπαρξη — αλήθεια, νόημα, πίστη, κοινότητα — δεν έχει μείνει χωρίς ψυχολογικό τίμημα. Η πανσπερμία των μικροθεών και η άρνηση της κοινής πραγματικότητας έχουν οδηγήσει σε μαζικά φαινόμενα υπαρξιακής απομόνωσης, κρίσεων ταυτότητας, και συναισθηματικής απορρύθμισης. Το παρατεταμένο αίσθημα ματαίωσης, οι παροξυσμοί θυμού, οι αυτοαναφορικές κρίσεις, η «κατάθλιψη χωρίς αντικείμενο» και η πλήρης αδυναμία συνδιαλλαγής με το διαφορετικό αποτελούν ήδη τον νέο ψυχοκοινωνικό κανόνα.

Πρόκειται για το τίμημα ενός κόσμου χωρίς πραγματικότητα.

ΜΕΡΟΣ 3 – Άτομο και Δήμος

Προς ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο

Το «κοινό». Από τον πολίτη στην ευθύνη του Δήμου

Σε μια εποχή όπου οι συλλογικότητες αποδομούνται και η δημόσια σφαίρα γεμίζει από φωνές δίχως διάλογο, αξίζει να επανεξετάσουμε μία από τις πιο παραμελημένες — αλλά θεμελιώδεις — έννοιες του πολιτισμού μας: το «κοινό». Όχι ως αριθμητικό σύνολο ανθρώπων, αλλά ως νοηματική, ηθική και θεσμική συμφωνία· ως Δήμος.

Η έννοια του Δήμου — του ενεργού σώματος πολιτών που συναπαρτίζουν το «κοινό» — δεν είναι αφηρημένη ιδέα ούτε ρητορική επίκληση. Έχει υπάρξει ιστορικό γεγονός, πολιτικό κεκτημένο, θεσμός και προϋπόθεση πολιτισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι στην αρχαία Αθήνα, η λέξη «ιδιώτης» χαρακτήριζε εκείνον που δεν συμμετείχε στα κοινά. Δεν ήταν ύβρις· ήταν διάγνωση κοινωνικής ανεπάρκειας. Όποιος αδιαφορούσε για το κοινό θεωρούνταν ελλιπής, ακόμη και επικίνδυνος — ξένος προς το νόημα της πόλεως.

Η αθηναϊκή δημοκρατία λειτουργούσε σχεδόν όπως μια σύγχρονη επιχείρηση με μετοχική δομή: η ιδιότητα του πολίτη σήμαινε συμμετοχή σε ένα κοινό εγχείρημα· τα κέρδη και οι ζημιές μοιράζονταν. Για αυτό και η ευημερία όλων δεν ήταν απλώς ευκαίρια· ήταν ζωτικά αναγκαία. Η απόλυτη φτώχεια δεν ήταν ιδιωτικό πρόβλημα· ήταν απειλή για τη σταθερότητα του πολιτεύματος. Η υπέρμετρη συγκέντρωση πλούτου, αντίστοιχα, αντιμετωπιζόταν με θεσμούς όπως η «λειτουργία» — η υποχρέωση των πλουσίων να επωμίζονται δαπάνες για το κοινό καλό. Το «κοινό» δεν μπορούσε να ευδοκιμήσει σε περιβάλλον κοινωνικής αποσύνθεσης.

Μια παρένθεση: για να γίνει σήμερα η κοινωνία αληθινά μια «κοινωνία μετόχων», δεν πρέπει να υπάρχει ούτε ένας άνθρωπος που να στέκεται στο περιθώριο, δίχως τίποτα να χάσει. Και με την εκθετική αύξηση του πλούτου που παράγεται σήμερα στη Δύση, το να αποκλειστεί αυτό το ενδεχόμενο δεν είναι ουτοπία αλλά υποχρέωση. Ένας τρόπος θα μπορούσε να είναι το **ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα**, μέσα από έναν αρνητικό φόρο — πρόταση όχι κάποιου οργίλου σοσιαλιστή, αλλά του ίδιου του Μίλτον Φρίντμαν όπως την πρωτοδιατύπωσε στο έργο του *Capitalism and Freedom* (1962)²⁹.

²⁹ Η κεντρική ιδέα του Μίλτον Φρίντμαν για τον αρνητικό φόρο εισοδήματος ήταν πολύ απλή: αντί για ένα πολύπλοκο και γραφειοκρατικό κράτος πρόνοιας με δεκάδες επιδόματα και προγράμματα, το κράτος θα πρέπει να εγγυάται σε όλους ένα ελάχιστο εισόδημα. Αυτό γίνεται με έναν μηχανισμό φορολογίας: Όσοι έχουν εισοδήματα πάνω από ένα όριο, πληρώνουν φόρο κανονικά. Όσοι έχουν εισοδήματα κάτω από το όριο αυτό, αντί να πληρώνουν φόρο, παίρνουν από το κράτος τη διαφορά — δηλαδή έναν «αρνητικό φόρο». Έτσι, κανείς δεν μένει χωρίς τα απολύτως απαραίτητα, αλλά ταυτόχρονα διατηρούνται τα κίνητρα για εργασία, αφού κάθε επιπλέον εισόδημα που κερδίζει κανείς δεν ακυρώνεται αλλά απλώς μειώνει το ποσό που λαμβάνει από το κράτος. Το ύψος αυτού του ορίου δεν είναι ζήτημα τεχνικής, αλλά αντανάκλαση της γενναιοδωρίας και της κοινωνικής συνείδησης μιας εποχής· δείχνει πόσο μια κοινωνία επιλέγει να προστατεύει τους πιο αδύναμους χωρίς να ακυρώνει την ευθύνη του ατόμου.

Το ίδιο δίδαγμα ισχύει και σε άλλες ιστορικές περιπτώσεις.

Στη Ρώμη, όταν η έννοια του πολίτη άρχισε να διαβρώνεται και ο τίτλος απονεμόταν χωρίς το ήθος που οφείλει να τον συνοδεύει, η αυτοκρατορία εισήλθε σε πορεία παρακμής. Όπως παρατηρεί ο Έντουαρντ Γκίμπσον (Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776–1789), οι Ρωμαίοι πολίτες διατηρούσαν πια μόνο το όνομα — όχι το πνεύμα. Και αυτό ήταν ήδη το τέλος, πολύ πριν από την τυπική κατάρρευση.

Η σύνδεση αυτής της κλασικής παράδοσης με τη σημερινή αποσύνθεση της πολιτικής συμμετοχής και του δημόσιου ήθους περιγράφεται εύστοχα από τον Αμερικανό ιστορικό Βίκτορ Ντέιβις Χάνσον στο έργο του *The Dying Citizen* (2021). Ο Χάνσον υποστηρίζει ότι το θεμέλιο της Δύσης δεν είναι ούτε η αγορά ούτε το κράτος δικαίου — είναι ο πολίτης. Όταν αυτός υποχωρεί, μέσα από αδιαφορία, εξάρτηση ή ετεροκαθορισμό, καταρρέει μαζί του και η δημοκρατία.

Δεν ζούμε απλώς μια παρατεταμένη πολιτική κρίση· ζούμε μια **κρίση πολίτη**. Μια κρίση που γεννιέται από τον θρυμματισμό του «κοινού», την εξατομίκευση του νόηματος, την απώλεια της ευθύνης και της ευγνωμοσύνης. Αν υπάρχει ελπίδα εξόδου, ίσως να περνά από την ανασύσταση του Δήμου. Όχι ως αναπαράσταση του παρελθόντος, αλλά ως νέα συμφωνία — με πρότυπο τον ενεργό, συμμετέχο, υπεύθυνο και ενσυναίσθητο πολίτη.

Μόνον έτσι η κοινωνία δεν θα είναι απλώς μια αλληλουχία μονάδων, αλλά ένας ζωντανός οργανισμός· με νόημα, με προοπτική, με κοινή μοίρα.

Μύθος και Λόγος: Μια αριστοτελική συμφιλίωση

Αν το «κοινό» είναι ο χώρος της συνύπαρξης, τότε ο τρόπος με τον οποίο το «κοινό» παράγει και μοιράζεται νόημα είναι εξίσου κρίσιμος με τη θεσμική του συγκρότηση. Ο Δήμος δεν υπάρχει μόνο ως θεσμός, αλλά και ως φορέας νοηματοδότησης — και εκεί ακριβώς εισέρχονται οι έννοιες του Λόγου και του Μύθου. Ο τρόπος που μια κοινότητα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της, που αφηγείται την ταυτότητά της, που στοχάζεται τα όριά της και το μέλλον της, περνά αναγκαστικά μέσα από τη σύνθεση αυτών των δύο: του ορθού Λόγου και της μυθικής αναπαράστασης. Αυτή η σύνθεση, ή η ρήξη της, καθορίζει όχι μόνο την πνευματική ποιότητα μιας κοινωνίας — αλλά και τη σταθερότητα ή τη σύγχυσή της.

* * *

Η ιδέα ότι ο κόσμος του Μύθου (φαντασιακό) και ο κόσμος του Λόγου (αλήθεια) — οι δύο θεμελιακοί τρόποι νοηματοδότησης του ανθρώπινου βίου — δεν στέκονται κατά ανάγκη αντιμέτωποι, αλλά μπορούν να συναντηθούν, αποτελεί κεντρικό θέσφατο στην αριστοτελική σκέψη. Ο Αριστοτέλης δεν θεωρεί τον Μύθο ψεύδος ούτε τον Λόγο μονόδρομο· αντίθετα, αναγνωρίζει τη δυνατότητα συνύπαρξης. Η *Ποιητική* του είναι έργο που αποθεώνει τον Μύθο ως νοητικό εργαλείο, οργανωμένο γύρω από τη «μίμηση πράξεων» που εκφράζουν καθολικά νοήματα και συναισθήματα. Εκεί, ο Μύθος είναι η «ψυχή της τραγωδίας»· όχι απόδραση από την αλήθεια, αλλά μια άλλη διαδρομή προς αυτήν.

Η τραγωδία, για τον Αριστοτέλη, είναι ο κατεξοχήν χώρος όπου ο Μύθος αποκτά παιδαγωγική ισχύ: προκαλεί «έλεο» και «φόβο» και, μέσω αυτών, οδηγεί τον θεατή στην «κάθαρση». Δεν αποτελεί απλώς αφήγηση, αλλά όχημα βαθιάς ενσυναίσθησης και νοηματοδότησης του κόσμου. Ο Λόγος, από την άλλη, ερμηνεύει, κρίνει, τοποθετεί· είναι η δύναμη που ορίζει και φωτίζει τη μορφή του Μύθου, χωρίς να τον καταργεί.

Η αρμονική αυτή συνύπαρξη είναι βαθιά επίκαιρη. Όπως προσπάθησα να τονίσω και παραπάνω: ούτε ο φαντασιακός κόσμος είναι καθεαυτό ψευδής, ούτε ο ορθολογικός είναι απόλυτα αυτοδύναμος. Το πρόβλημα ξεκινά όταν ο Μύθος αυτονομείται, ξεχνά την αναφορά του στην πραγματικότητα και αποσπάται από την κοινή εμπειρία. Τότε μετατρέπεται σε εργαλείο χειραγώγησης· γίνεται φαντασιακός κόσμος που σφετερίζεται τη θέση της αλήθειας.

Σε μια εποχή όπου η φαντασία δεν υπηρετεί το νόημα αλλά το εξουσιάζει, η αριστοτελική πρόσληψη μάς υπενθυμίζει: ο Μύθος δεν πρέπει να καταργείται — αλλά χρειάζεται πλαίσιο, έλεγχο, συνύπαρξη

με τον Λόγο. Όχι αποκαθήλωση, αλλά επιστροφή σε μια ισορροπημένη σύζευξη, που επιτρέπει στον άνθρωπο να παράγει νόημα με ρίζες και βάθος.

Αλλά και ο Πλάτων, παρά τις γνωστές του επιφυλάξεις απέναντι στην ποίηση, δεν καταργεί τον Μύθο· αντίθετα, τον χρησιμοποιεί συχνά (π.χ. ο *Μύθος του Ηρόδου*, επίλογος στην *Πολιτεία* του) για να αποδώσει ό,τι ο Λόγος δυσκολεύεται να εκφράσει. Ο Μύθος γίνεται το όχημα του υπαρξιακού και του τελεολογικού — εκεί που ο Λόγος σιωπά.

Αιώνες αργότερα, στοχαστές όπως ο Πολ Ρικέρ ανέδειξαν τη βαθιά σχέση ανάμεσα στον μύθο, το σύμβολο και την ανθρώπινη ταυτότητα. Στο έργο του *Le symbolisme du mal* (1960) και κυρίως στο *Temps et récit* (1983–1985), ο Ρικέρ εισάγει την έννοια της «αφηγηματικής ταυτότητας» (narrative identity): η ανθρώπινη ταυτότητα δεν συγκροτείται μόνο μέσω του λόγου και της ανάλυσης, αλλά κυρίως μέσα από αφηγήσεις που προσδίδουν νόημα στο βίωμα — αφηγήσεις που ερμηνεύουν την ενοχή, την επιθυμία, την προσδοκία, το Κακό.

Ο Ρικέρ δεν αντιμετωπίζει τον Μύθο ως υπόλειμμα του ανορθολογισμού, αλλά ως συμβολική γλώσσα κατανόησης εκεί όπου ο Λόγος αδυνατεί να περιγράψει. Τα φαντασιακά, ως τέτοιες αφηγήσεις νοήματος, μπορούν να λειτουργήσουν συγκροτητικά — είτε ατομικά είτε συλλογικά — εφόσον παραμένουν συνδεδεμένα με την εμπειρία και την πραγματικότητα. Όταν δεν αυτονομούνται, αλλά συνομιλούν με την αλήθεια, αποτελούν εργαλείο κατανόησης· διαφορετικά, γίνονται μηχανισμοί αλλοτρίωσης. Η μελέτη τους, επομένως, δεν είναι απλώς ιδεολογική· είναι βαθιά ανθρωπολογική.

* * *

Αλίμονο — αυτό που βλέπουμε σήμερα δεν είναι αναβίωση του Μύθου· είναι η κυριαρχία των φανατικών φαντασιακών, αποκομμένων από τη βιωμένη εμπειρία και τον στοχαστικό Λόγο. Δεν πρόκειται για Μύθο — πρόκειται για ύβρη απέναντι στον Μύθο.

Ο Μύθος σε προσκαλούσε να σταθείς με δέος στο κατώφλι του Ιερού και του Αγνώστου, υπενθυμίζοντάς σου το μέτρο του ανθρώπου. Τα σημερινά φαντασιακά τάζουν παραδείσους χωρίς ιστορία, χωρίς πόνο, χωρίς θυσία. Ο Μύθος έδινε νόημα· εκείνα απαιτούν υπακοή.

Προσωπικός και κοινωνικός λογαριασμός

Μετά τη διαδρομή που διανύσαμε, ανάμεσα στην κυριαρχία των φαντασιακών και στην υποχώρηση της αλήθειας, της πραγματικότητας και του βιωματικού νοήματος, ήρθε η ώρα να επιστρέψουμε στο πρόσωπο του ίδιου του ανθρώπου. Όχι ως ιδεολογική κατασκευή ή αφηρημένη έννοια, αλλά ως υπαρκτό ον: το άτομο που ζει, αισθάνεται, επιλέγει, φέρει ευθύνη.

Η κρίση που διατρέχει τη Δύση σήμερα δεν είναι μόνο θεσμική ή πολιτισμική· είναι υπαρξιακή. Είναι κρίση προσανατολισμού, κρίση νοήματος. Αν ο Αριστοτέλης μίλησε για τον άνθρωπο ως «πολιτικόν ζῶον», και ο Άνταμ Σμιθ διαχώρισε τον καθημερινό κόσμο του συμφέροντος από εκείνον του νοήματος και της ενσυναίσθησης, τότε ίσως ήρθε η στιγμή να επαναστοχαστούμε πώς διανέμουμε τον εαυτό μας ανάμεσα στους δύο αυτούς κόσμους.

Και ποιο καλύτερο σημείο εκκίνησης από μια προσωπική αναμέτρηση: ανάμεσα στον άνθρωπο που έζησε πριν από εμάς και σε εμάς τους ίδιους· ανάμεσα σε δύο τρόπους να είσαι στον κόσμο — για τον εαυτό ή για τον Δήμο.

* * *

Στοχάζομαι τον παππού μου από τη μεριά της μάνας μου και τον συγκρίνω με τον εαυτό μου. Το κριτήριο απλό: πόσο χρόνο αφιερώσαμε στη φροντίδα του εαυτού μας και πόσο στον υπόλοιπο κόσμο, έξω από εμάς. Στον Άλλο.

Ο παππούς μου έκανε πέντε παιδιά, είχε μια εμπορική εταιρεία στο Καρπενήσι και έδινε δουλειά σε ανθρώπους που τον αγαπούσαν βαθιά — φάνηκε άλλωστε στην κηδεία του, που ήταν γεμάτη από σπαραγμό. Υπηρέτησε ως φαντάρος στη Μικρά Ασία και, την περίοδο της Κατοχής, έκανε κάτι που μέχρι σήμερα δυσκολεύομαι να κατανοήσω. Ένας άνθρωπος βαθιά συντηρητικός, με πέντε ανήλικα παιδιά στην πλάτη του, έκρυβε Εβραίους στο κελάρι του, με τους Ιταλούς να περιπολούν από έξω από το σπίτι του. Δεν έγινε ποτέ κουβέντα στην οικογένεια για αυτό. Το έμαθα μόνο τη δεκαετία του '80, όταν εμφανίστηκαν στο σπίτι κάποιοι Εβραίοι — της γνωστής οικογένειας Μάτσα — με γλυκά και λουλούδια. Η μάνα μου, σαν να επρόκειτο για κάτι απλό, μου είπε: *Είναι κάτι Εβραίοι που κρύβαμε στην Κατοχή.*

Ο παππούς μου δεν ήξερε τι θα πει ταξίδι, εκδρομή, διασκέδαση. Η ζωή του ήταν η οικογένειά του, η Εκκλησία του, η πατρίδα του, η δουλειά του — και αυτό που ένιωθε ως ηθική υποχρέωση απέναντι στους άλλους ανθρώπους. Και σε αυτό το τελευταίο πήρε τεράστια ρίσκα. Ο εαυτός του ερχόταν πολύ

μετά, στον ελάχιστο χρόνο που απέμενε, όταν και αν απέμενε. Τότε, συνήθως, τον θυμάμαι που καθόταν να διαβάσει από ένα παλιό βιβλίο αρχαίων ελληνικών. Ο παππούς μου είχε τελειώσει σχολαρχείο...

Εγώ αντίθετα είχα και έχω πολύ χρόνο υπό τον πλήρη έλεγχό μου. Να διασκεδάσω, να πάω εκδρομές, να συναντήσω φίλους, να κάνω γνωριμίες, να διαβάσω ό,τι μου αρέσει.

Όμως, δεν νομίζω ότι μιλάω μόνο για τον παππού μου και για μένα. Μιλάω και για τον δικό σας παππού — και για εσάς. Για αυτό και έχει ενδιαφέρον αυτή η συζήτηση.

Αν, όπως έλεγε ο Άνταμ Σμιθ — και όπως είδαμε, από τη δική τους ιδιαίτερη σκοπιά, ο Μπεμ-Μπάμπερκ και ο Ντάνιελ Κάνεμαν — υπάρχουν δύο κόσμοι: ο εγωιστικός, καθημερινός κόσμος της άμεσης ηδονιστικής ικανοποίησης, και ο άλλος, του νοήματος, του βαθύτερου ορίζοντα και της ενσυναίσθησης προς τους άλλους, τότε εμείς ανήκουμε κυρίως στον πρώτο. Οι παππούδες μας, με συντριπτική διαφορά, ανήκαν στον δεύτερο.

Ασφαλώς και ο δεύτερος κόσμος έχει τη δική του ανταμοιβή. Η χαρά που νιώθει κανείς όταν βοηθά έναν άνθρωπο υπερβαίνει σχεδόν πάντα τη χαρά της διασκέδασης. Όμως αυτό δεν αλλάζει την ουσία: βοηθάς και προσφέρεις όταν καθοδηγείς από ένα αυριανό νόημα· διασκεδάσεις όταν παραδίνεσαι στον σημερινό σου εγωισμό.

Αν κάποιος αναρωτιέται γιατί φθίνουμε δημογραφικά, ας έχει το καθαρό μυαλό να αναζητήσει την απάντηση μέσα από αυτό το πρίσμα — και ας μην ξεγελά τον εαυτό του με τη γνωστή δικαιολογία των χρημάτων που «δεν φτάνουν». Ο Νορβηγός, άραγε, στον οποίο τα λεφτά φτάνουν και περισσεύουν, γιατί έχει την ίδια ακριβώς δημογραφική κρίση; Ο Κορεάτης;

Διότι η εποχή μας προσφέρει άπειρες διεξόδους στον εγωισμό, ενώ με το τέλος του Θεού χάθηκε μια αστείρευτη πηγή νοήματος — μια πηγή που κάποτε περιλάμβανε και την τεκνοποιία ως φυσική της έκφραση.

Δεν έχω καμία πρόθεση να εξιδανικεύσω τη ζωή των παππούδων μας. Ούτε και να απορρίψω τη συναρπαστική, εγωιστική διάσταση της δικής μας ζωής. Ο καπιταλισμός, άλλωστε, είναι με τεράστια διαφορά το καλύτερο κοινωνικοοικονομικό σύστημα που δημιουργήθηκε ποτέ, ακριβώς επειδή εξυπηρετεί με ασύγκριτη επιτυχία αυτή τη ζωτική εγωιστική μας πλευρά.

Μόνο που ο άνθρωπος δεν είναι απλώς μια κοινωνικοοικονομική μονάδα. Είναι κάτι βαθύτερο. Χρειάζεται νόημα. Και κανένας καπιταλισμός δεν μπορεί να του προσφέρει νόημα.

Έτσι λοιπόν, επιστρέφουμε — από μια άλλη διαδρομή — στον πυρήνα της σημερινής κρίσης: αδιάκοπες προσπάθειες, ασταμάτητα φαντασιακά, όλα προσπαθούν να παράξουν νόημα με κάθε κόστος, με νευρικότητα και άγχος, αδιαφορώντας για την πραγματικότητα και την αλήθεια που ζει και αναπνέει μέσα της.

Προσπαθούν να παράγουν νόημα, αλλά χάνουν τον πυρήνα του πραγματικού νοήματος: τη βιωματική σχέση που το υπογραμμίζει. Για τους παππούδες μας, το νόημα είχε βέβαια άμεση σχέση με το θρησκευτικό τους φαντασιακό — όμως αυτό δεν τους εμπόδιζε να το αναζητούν ενεργά και σε αυτόν εδώ τον κόσμο. Στα παιδιά τους, στους εργαζόμενούς τους, στους συμπολίτες τους. Το νόημα, στα εύκολα και εκφυλισμένα φαντασιακά του σήμερα, βρίσκεται στα σύννεφα — στην ανυπαρξία. Αλλά στα σύννεφα, χωρίς βιωματική σχέση με την πραγματικότητα, δεν μπορεί να υπάρξει νόημα.

Αιθέρας. Κενό.

Τι νόημα μπορεί να σου δώσει το open borders, όταν έχεις την πόρτα του σπιτιού σου διπλοκλειδωμένη — όπως όλοι οι ένθερμοι υποστηρικτές του;

Τι νόημα μπορεί να σου δώσει ο «παράδεισος» της Βενεζουέλας, όταν δεν τολμάς να τον πλησιάσεις ούτε ως τουρίστας;

Τι νόημα μπορεί να σου δώσει το κοινωνικό κράτος, όταν θεωρείς αυτονόητο ότι πρέπει να το πληρώνουν οι άλλοι και όχι εσύ;

Κανένα. Κανένα νόημα δεν θα σου δώσουν όλα αυτά. Κανένα νόημα δεν έχει κάτι που δεν είναι βιωματικό. Κανένα νόημα δεν έχει κάτι που δεν είναι κατάθεση ψυχής, αλλά μόνο κατάθεση οργής — και μάλιστα συνήθως αδικαιολόγητης. Μια περαστική, ανόητη μόδα μόνο, στην οποία σκαρφάλωσες για να ξεφύγεις από την άδεια σου καθημερινότητα.

Το φωνάζουν οι αριθμοί: ψυχικές νόσοι, μοναξιά, αυτοκτονίες — όλα σε άνοδο. Και όλα αυτά σε μια εποχή που ποτέ δεν υπήρξαν περισσότερες προϋποθέσεις για να ικανοποιηθεί η εγωιστική μας διάσταση.

Ζούμε τον κατακερματισμό. Ζούμε την απουσία κάθε συνεκτικής ιδέας. Κάθε φαντασιακό έχει το δικό του δωδεκάθεο και είναι σε πόλεμο με όλα τα υπόλοιπα. Αποσυρθήκαμε και τώρα θερίζουμε: την καταστροφή, την ανυπαρξία του δημόσιου χώρου. Και μάλιστα σε μια εποχή όπου κατά κανόνα τα φαντασιακά διατυμπανίζουν την προσήλωσή τους στον δημόσιο χώρο — ίσως επειδή έτσι

καταγγέλλουν, εμμονικά, τον εγωιστικό χώρο, που είναι ο αντίποδας του νοήματος. Στο φαντασιακό όμως μόνο. Στην πραγματικότητα, τον λατρεύουν τον εγωιστικό χώρο.

Και όμως, ο δημόσιος χώρος είναι μια ευκαιρία ενσυναίσθησης. Είναι μια εν δυνάμει καρποφόρα γη νοήματος. Ασφαλώς και ο ατομικός χώρος μπορεί να γεννήσει βαθιά νοήματα: πράξης, επαφής, άμεσης ευθύνης. Όμως, αν αρκεστούμε μόνο σε αυτόν, αν δεν νοηματοδοτήσουμε και τον δημόσιο χώρο, τότε θα βρεθούν άλλοι να το κάνουν για λογαριασμό μας.

Και τότε θα νιώσουμε ασφυξία.

Και τότε, ο χειραγωγημένος δημόσιος χώρος θα εισβάλει στον ανυπεράσπιστο ιδιωτικό. Δεν είμαστε μόνοι στον κόσμο. Η παρακμή μας δεν περνά απαρατήρητη. Πολλοί παρακολουθούν σιωπηλά, γελούν κάτω από τα μουστάκια τους και προετοιμάζονται.

Από το φαντασιακό στη συγκρότηση νοήματος: το νέο «κοινό»

Αν κάτι χρειαζόμαστε σήμερα, δεν είναι άλλη μία μεγάλη ιδέα. Είναι μία μεγάλη στροφή. Μια στροφή προς την επανέυρεση του νοήματος όχι ως εξαγγελίας αλλά ως πράξης· όχι ως ιδεολογικού κηρύγματος αλλά ως βιωματικής επιβεβαίωσης.

Από τη στιγμή που συνδέσαμε — αναπόφευκτα — την κατάρρευση του νοήματος με την κατάρρευση της θρησκείας, θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί πως η έξοδος από την κρίση θα μπορούσε να έρθει μέσα από μια αναβίωση της θρησκευτικότητας. Και πράγματι, υπάρχει αλήθεια σε αυτήν την προσδοκία. Για αιώνες, η θρησκεία υπήρξε η μεγάλη δεξαμενή κοινών αφηγήσεων, καθηκόντων, θυσιών και παρηγοριάς· ένα νοηματικό βάθος που καμία ιδεολογία δεν κατάφερε να υποκαταστήσει.

Όμως ο κόσμος μας δεν είναι πια ο κόσμος των παππούδων μας. Η κοσμικότητα έχει ριζώσει βαθιά: στους θεσμούς, στην παιδεία, στην αυτοαντίληψή μας. Και όσο κι αν η ανανεωμένη θρησκευτική ζωή μπορεί να εμπνεύσει και να θεραπεύσει άτομα — ή και ολόκληρες κοινότητες — δεν μπορεί πλέον να αποτελέσει τον αποκλειστικό φορέα ανασυγκρότησης του νοήματος για μια τόσο πλουραλιστική κοινωνία.

Το βάρος αυτό πρέπει να μετατοπιστεί αλλού: στο κοινό, στον Δήμο, στην κοινή προσπάθεια ανθρώπων που δεν χρειάζεται να μοιράζονται την ίδια μεταφυσική πίστη για να μοιραστούν έναν κοινό κόσμο. Ο Δήμος δεν αντικαθιστά τη θρησκεία ούτε την πολεμά· αλλά προσφέρει κάτι διαφορετικό: έναν μη-θρησκευτικό, μη-ιδεολογικό χώρο νοήματος, ασκημένο στην ευθύνη, στη συνεργασία, στη συμμετοχή. Είναι ένας τόπος όπου το νόημα δεν αντλείται από δόγμα, αλλά από πράξη· όχι από σωτηριολογικές υποσχέσεις, αλλά από την κοινή καθημερινότητα που ζητά αμοιβαίο σεβασμό, όρια και συνείδηση του άλλου.

Εκεί μπορεί να ξαναχτιστεί το κοινό νόημα — σε έναν κόσμο όπου η θρησκεία δεν έπαψε να υπάρχει, αλλά έπαψε να είναι κοινός παρονομαστής.

* * *

Το πρόβλημα είναι ότι αυτή η αναγκαία ανασυγκρότηση του νοήματος δεν επιχειρείται σε συνθήκες συνοχής. Η αναζήτηση νέου νοήματος — είτε θρησκευτικού είτε κοσμικού — δεν εκτυλίσσεται μέσα σε κενό. Εκτυλίσσεται μέσα σε κοινωνίες ήδη κατακερματισμένες. Και όταν απουσιάζει το κοινό πλαίσιο, η αναζήτηση νοήματος αφήνει αναπόφευκτα χώρο σε φαντασιακά που διεκδικούν απόλυτη επικράτηση. Έτσι, η ανάγκη για νόημα δεν οδηγεί πάντοτε σε δημιουργία· συχνά μετατρέπεται σε

ανταγωνισμό αφηγήσεων που απαιτούν όρια — και όταν αυτά τα όρια χαλαρώνουν ή καταρρέουν, η σύγκρουση παίρνει τη μορφή της βίας.

Η εποχή μας όμως δεν χρειάζεται άλλη βία. Όχι άλλη φαντασιακή θυματοποίηση που γεννά μίσος. Όχι άλλη «δίκαιη οργή» που στο όνομα του καλού καταστρέφει ζωές και έννοιες. Ο νόμος δεν είναι ένα δεκανίκι της εξουσίας. Είναι το όριο που θέτει το «κοινό» για να μπορεί να υπάρχει. Και αν έχει αλλοιωθεί, ας τον αλλάξουμε — με κανόνες, με επιχειρήματα, όχι με μαχαίρια και φωτιές.

Στο πνεύμα ακριβώς του Αλμπέρ Καμύ στον Επαναστατημένο Άνθρωπο, (1951), όπου το μέτρο προβάλλεται ως η αρχή που διατηρεί την εξέγερση ανθρώπινη και την αποτρέπει από το να εκφυλιστεί σε τρόμο. Υπό αυτό το πρίσμα, η νέα μας πρόκληση δεν είναι η ανατροπή, αλλά η συνάντηση· όχι η επανάσταση, αλλά η αναγνώριση· όχι η φαντασίωση του απόλυτου, αλλά η αποδοχή του περιορισμένου, του αληθινού, του ανθρώπινου.

Η διέξοδος δεν θα έρθει από την ενοχοποίηση του Εγώ. Ούτε από την εξιδανίκευση ενός «κοινού» που υπάρχει μόνο ως σύνθημα. Θα έρθει από την επανένωση του μεγάλου δίπολου, του Ατόμου με τον Δήμο, από την αναγνώριση πως μόνο μες στη σχέση — με τον άλλον, με την αλήθεια, με την ευθύνη — μπορούμε να βρούμε το μέτρο μας.

Οι παραπάνω σκέψεις οριοθετούν το αδρό πλαίσιο μες στο οποίο μπορούν να λειτουργούν τα φαντασιακά. Σκιαγραφούν, με άλλα λόγια, ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο. Δεν έχει σημασία ποια ακριβώς θα είναι τα άρθρα του· ασφαλώς, θα πρέπει να περιλαμβάνονται όσα έχουν δοκιμαστεί στην πράξη και έχουν προσφέρει στον άνθρωπο: **ελευθερία, δημοκρατία, αγορά, τεχνολογία, επιστήμη, κράτος δικαίου, κοινωνία αλληλεγγύης.**

Το κρίσιμο, όμως, είναι να υπάρχει κοινός χώρος — ένα ελάχιστο σύνολο κανόνων που να το προσυπογράφουν όλοι.

Τα άρθρα, στη λεπτομέρεια τους, μπορούμε να τα συζητήσουμε.

Την ύπαρξη του συμβολαίου, όχι.

* * *

Κάθε κοινωνική συμφωνία απαιτεί έναν ελάχιστο κοινό τόπο. Μια κοινή γλώσσα. Όχι ως ομοφωνία, αλλά ως αποδοχή του πλαισίου εντός του οποίου είναι δυνατή η διαφωνία. Όμως, τι γίνεται με εκείνους

που απορρίπτουν εκ προοιμίου τη συμφωνία; Που δηλώνουν ότι θα επιστρέψουν, όταν μπορέσουν, για να συνεχίσουν το έργο που «δεν πρόλαβαν» — να επιβάλουν τη σωτήρια φαντασίωσή τους με τη βία;

Εκεί σταματάει ο διάλογος. Όχι γιατί δεν αντέχουμε τη διαφωνία, αλλά γιατί δεν μπορεί να υπάρξει συνύπαρξη με όσους αρνούνται τη συνύπαρξη. Δεν είναι θέμα δημοκρατίας· είναι θέμα ύπαρξης. Δεν συνιστά αποκλεισμό να πεις σε κάποιον πως δεν μπορεί να ζει ανάμεσά μας ενώ απειλεί να μας εξαλείψει. Είναι αυτονόητο όριο επιβίωσης.

Η παραίτηση από τη βία δεν είναι διαπραγματεύσιμη. Όποιος επιλέγει να σταθεί απέναντι στο «κοινό» με κυνισμό, περιφρόνηση και ανοιχτές απειλές, δεν μπορεί να απαιτεί από το «κοινό» να τον αγκαλιάσει. Η ελευθερία δεν είναι κάλυψη για παραλήρημα· δεν είναι δικαίωμα αυτοκαταστροφής της δημοκρατίας εκ των έσω.

Αν κάποιος δυσφορεί με το «κοινό», με τους κανόνες και τις αξίες του· αν δηλώνει πως δεν τον αφορά τίποτε κοινό, αλλά σκοπεύει να παραμείνει για να το διαβρώσει ή να το ανατρέψει — τότε δεν έχει θέση εντός του. Όποιος αρνείται να προσυπογράψει τη βασική συμφωνία συνύπαρξης, αποκλείεται από τα προνόμιά της. Για παράδειγμα το προνόμιο της ιδιοκτησίας, που ορισμένοι επιπλέον θεωρούν πηγή διαφθοράς. Το «κοινό» μπορεί να τους διευκολύνει: τους την αφαιρεί. Όχι τιμωρητικά· αλλά επειδή δεν γίνεται να απολαμβάνει κανείς προνόμια ενός «συμφωνητικού» το οποίο αρνείται να υπογράψει.

Άλλοι επιδιώκουν να επιβάλουν ένα παράλληλο νομικό σύστημα — ένα σύστημα στο οποίο η θρησκεία διεισδύει εκ νέου στην πολιτική και κοινωνική ζωή, μετατρέποντας την πίστη σε κανόνα δικαίου και την κοινότητα σε ενορία. Μετά από αιώνες προσπαθειών να περιοριστεί η θρησκεία στους λατρευτικούς και ιδιωτικούς χώρους και να αποσυρθεί από τον δημόσιο χώρο, είναι αδύνατο να επιτραπεί κάτι τέτοιο. Επιπλέον, το νομικό σύστημα αποτελεί ζωτικό μέρος της ταυτότητας του «κοινού». Μπορεί να εξελίσσεται, αλλά ποτέ προς μια κατεύθυνση που αναιρεί την ουσία και τις αρχές του. Μια ταυτότητα που χωρά τα πάντα, στο τέλος δεν είναι τίποτα.

Εν τέλει, τα περισσότερα φαντασιακά που καταγγέλλουν τον πραγματικό κόσμο δεν μπορούν να σταθούν χωρίς αυτόν. Είναι παράσιτα της πραγματικότητας που αρνούνται. Και όταν βρεθούν αντιμέτωπα με τον καθρέφτη των ίδιων τους των πράξεων, καταφεύγουν στην άρνηση, στη γελοιοποίηση, στην υπεκφυγή.

Μια πλάκα κάναμε — αυτή θα είναι, τελικά, η τελευταία τους άμυνα όταν βρεθούν αντιμέτωποι με τα αληθινά διλήμματα που σήμερα αποφεύγουν, επειδή κανείς δεν τους τα θέτει με καθαρότητα.

Είναι και αυτό μια μεγάλη αλήθεια: δεν υπάρχει μεγαλύτερη αφέλεια από το να προσπαθεί κανείς να απαντήσει στον άκρατο ενθουσιασμό που γεννούν τα διάφορα ανεργάτιστα φαντασιακά με ένα περισσότερο ενθουσιώδες φαντασιακό. Ποτέ δεν πετυχαίνει. Η πιο ρεαλιστική — και αποτελεσματική — λύση είναι να προσγειώσεις απότομα το φαντασιακό στην πραγματικότητα, στις εγωιστικές ανάγκες του ανθρώπου. Και κορυφαία ανάμεσά τους είναι η ανάγκη για ιδιοκτησία.

Αυτό ακριβώς έκανε ο Ντενγκ Σιαοπίνγκ όταν διέλυσε τον μαοϊσμό: δεν πρότεινε κάποιο πιο εξελιγμένο κομμουνιστικό αφήγημα, απλώς έδωσε στους Κινέζους το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και στην επιχειρηματική δημιουργία. Και με αυτό, τα άλλαξε όλα — βγάζοντας εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπους από τη φτώχεια και τη δυστυχία.

Επίλογος

Δυο φορές ο ευρωπαϊκός πολιτισμός βρέθηκε στη δαγκάνα του Ισλάμ. Τον 8ο αιώνα, ο Κάρολος Μαρτέλ στη Δύση και ο Λέων Γ' ο Ίσαυρος με τον Βούλγαρο Γέρβελ στην Ανατολή στάθηκαν όρθιοι και απέκρουσαν τις στρατιές των Αράβων — συχνά χωρίς την υποστήριξη της Εκκλησίας, που είτε τους αντιμετώπιζε με καχυποψία είτε, λίγο αργότερα, τους πολέμησε ανοιχτά. Οι ευρωπαϊκές απώλειες υπήρξαν σχετικά μικρές μπροστά στις δεκάδες χιλιάδες των Αράβων και στις εκατοντάδες πλοία που χάθηκαν από το υγρό πυρ και τις θύελλες³⁰. Ξενίζει η αριθμητική. Είναι όμως ίδια με την αριθμητική της Σαλαμίνας και των Γαυγαμήλων. Είναι η σταθερή αριθμητική της ολοκληρωτικής νίκης που περιγράφει και εξηγεί έξοχα ένας από τους πιο σπουδαίους σύγχρονους ιστορικούς, ο Βίκτωρ Ντέιβις Χάνσον (Victor Davis Hanson, *Carnage and Culture: Landmark Battles in the Rise of Western Power*, 2001). Είναι η αριθμητική του ελεύθερου πνεύματος που πολεμάει τον τύραννο, η αριθμητική του πολίτη που πολεμάει τον δούλο.

Το ίδιο ακριβώς επαναλήφθηκε αιώνες αργότερα απέναντι στους Οθωμανούς. Οι Αυστριακοί, Βενετσιάνοι και Ισπανοί ναύαρχοι στη Ναύπακτο και ο Σομπιέσκι στη Βιέννη εξαφάνισαν τους Οθωμανούς. Ολοκληρωτικός αφανισμός και πάλι³¹. Ο πολίτης απέναντι στο δούλο και πάλι. Ο πολίτης που έχει ψηλαφήσει τώρα την αίγλη της αρχαιότητας, που έχει δρομολογήσει την Αναγέννηση και σε λίγο θα δρομολογήσει και τη βιομηχανική επανάσταση.

Ο αήττητος πολίτης. Ο αήττητος Δήμος.

Ναι, αυτές οι μάχες «υπέρ βωμών και εστιών» δεν είχαν ποτέ αναλογικότητες. Και η αναλογικότητα είναι και αυτή μια ανυπαρξία, ένα φαντασιακό παραλήρημα κρυμμένου αντισημιτισμού.

Αυτές οι μάχες κερδήθηκαν για τον πολιτισμό για ένα και μόνο λόγο: γιατί υπήρχε Δήμος, «κοινό» ελεύθερων πολιτών, υπήρχε ανίκητη φάλαγγα. Γιατί οι πολίτες, έχοντας υπογράψει το κοινό συμβόλαιο, μετουσίωσαν το λαό σε Δήμο. Η αριθμητική που ξενίζει είναι η **αλήθεια** αυτού του Δήμου.

Αυτή έκανε το ένα και ένα ίσον δύο, σε ένα και ένα ίσον ένδεκα.

³⁰ Ο Τρέντγκολντ (Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, 1997) θεωρεί ότι η στρατιά των Ομαϊάδων αριθμούσε περί τους 80–100.000 άνδρες, και ότι οι απώλειες ξεπέρασαν το ήμισυ. Για τον στόλο, σημειώνει ότι χάθηκαν εκατοντάδες πλοία, πιθανόν πάνω από 400.

³¹ Στο έργο του Γκιλμαρτίν (John F. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, 2003) εκτιμάται ότι οι απώλειες των Οθωμανών ήταν 30–35.000 άτομα και 200–230 πλοία, έναντι 7–8.000 ατόμων και 10–15 πλοίων για τη Δυτική Συμμαχία.

Ασφαλώς υπήρχε τεχνολογική υπεροχή. Ο Χάνσον, στο παραπάνω έργο του, αναφέρει ότι όταν τον 16ο αιώνα, στα στενά της Ναυπάκτου, στον Πατραϊκό κόλπο, οι Οθωμανοί είδαν τις έξι τεράστιες βενετσιάνικες γαλέρες να εμφανίζονται, τους κόπηκε η ανάσα. Με την πρώτη ομοβροντία, χιλιάδες Οθωμανοί βρέθηκαν στον πάτο της θάλασσας. Μετά το τέλος της ναυμαχίας, όταν ο Δον Χουάν, ο αρχιναύαρχος των ευρωπαϊκών δυνάμεων, επιθεώρησε τα οθωμανικά πλοία που είχαν συλλάβει, διέταξε να λιώσουν τα κανόνια τους για μέταλλο γιατί ήταν τελείως άχρηστα.

Και η σαρωτική όμως τεχνολογική υπεροχή και αυτή προϊόν και αλήθεια του ίδιου ελεύθερου πνεύματος ήταν.

Η Αναγέννηση και η Βιομηχανική Επανάσταση που ακολούθησαν έφεραν στο προσκήνιο τη λογική, την επιστήμη, τη δημοκρατία. Η απειλή απωθήθηκε.

Να όμως που η απειλή ξαναζωντάνεψε. Περισσότερο και από αυτό: η σύγκρουση είναι πια σε εξέλιξη. Τι και αν τσιρίζουν τα φαντασιακά για τους καημένους τους Μουσουλμάνους που τους βασάνισε η αποικιοκρατία — η πραγματικότητα δεν αλλάζει.

Η πραγματικότητα τρέχει, τρέχει εναντίον μας και κάποια στιγμή θα αρχίσει να καλπάζει. Η αφύπνιση — ή προσγείωση — θα πονέσει, δεν γίνεται αλλιώς. Πετάμε πολύ ψηλά. Και αυτό το γράφει η ιστορία. Αυτή είναι η αλήθεια της.

Όμως μετά τον πόνο ίσως έρθει μία νέα, μια δεύτερη Αναγέννηση, που θα βουτήξει ξανά στο αποθετήριο της αρχαίας Σοφίας και θα βάλει στο παιχνίδι τώρα το «κοινό» και τον πολίτη — το ιστορικό υπερόπλο του πολιτισμού. Πετώντας στην άκρη τα μύρια όσα κίβδηλα φαντασιακά. Όσα δεν θα τα έχουν ήδη κατασπαράξει οι πρώην φίλοι τους.

Και αν υπάρξει ξανά Δήμος, δεν θα είναι αναπαλαίωση του παρελθόντος. Δεν θα μοιάζει με σκηνικό Επιδαύρου ούτε με αναπαράσταση Εκκλησίας του Δήμου στην Πνύκα. Θα είναι ένα νέο πολιτικό σώμα, δομημένο με ό,τι πιο ώριμο, πιο ελεύθερο και πιο τεχνολογικά ενσυνείδητο έχει παράξει ο άνθρωπος. Θα εδράζεται στην τεχνητή νοημοσύνη όχι ως απειλή, αλλά ως εργαλείο λογοδοσίας και διαφάνειας· στην επιστήμη όχι ως ιερατείο, αλλά ως κοινό αγαθό· στην τεχνολογία όχι ως φετίχ, αλλά ως υπηρεσία προς το κοινό καλό.

Ο νέος Δήμος δεν θα είναι πια προνόμιο μόνο «ανδρών ελευθέρων», αλλά αποτέλεσμα συνειδητής ισότητας. Θα παντρεύει την ελευθερία με την ευθύνη, το δικαίωμα με την υποχρέωση, την ιδιωτική δημιουργικότητα με τον δημόσιο χώρο.

Δεν θα είναι ουτοπία· θα είναι η επανεύρεση ενός μέτρου που ξέρει να αγκαλιάζει το μέλλον χωρίς να χάνει την ψυχή του.

* * *

Ας υπάρξουμε υποκείμενα και όχι μοιραία θύματα και παρατηρητές της ιστορίας.

Ζούμε στην καλύτερη εποχή που έχει υπάρξει ποτέ για την εγωιστική μας διάσταση. Ζούμε στην πιο προνομιούχα περιοχή του πλανήτη. Και ζούμε τη μεγαλύτερη αποσύνδεση από την αλήθεια και τη μεγαλύτερη έλλειψη ευγνωμοσύνης.

Η εποχή και η περιοχή που ζούμε θα έπρεπε να μας γεννά πρώτα και κύρια απέραντη ευγνωμοσύνη. Απολαμβάνουμε ένα ασύλληπτα σημαντικό και δωρεάν μέρισμα από τους σκαπανείς του νου και του σπαθιού που μας το εξασφάλισαν.

Μία μεγάλη χρησιμότητα της αλήθειας είναι να μπορείς να μαθαίνεις ποιοι ακριβώς είναι αυτοί· για να ξέρεις πού θα κατευθύνεις πρώτα και κύρια την ευγνωμοσύνη σου. Από τον Θεμιστοκλή, τον Ευριπίδη, τον Περικλή και τον Αριστοτέλη, έως τον Κικέρωνα, την Υπατία και τον Ιουλιανό· από τον Δάντη και τον Λεονάρντο ντα Βίντσι, στον Κοπέρνικο, στον Γαλιλαίο και στον Νεύτωνα· και έπειτα στον Σαίξπηρ, στον Βολταίρο, στον Λαφαγιέτ και στον Άνταμ Σμιθ· έως τον Λίνκολν, τον Κολόμβο, τον Μπετόβεν, τον Ντοστογιέφσκι, τη Μαρία Κιουρί, τον Αϊνστάιν, τη Χάνα Άρεντ και τον Τσώρτσιλ. Αυτοί είναι κάποιοι μόνο από τους φάρους του δυτικού πολιτισμού — οι άνθρωποι στους οποίους οφείλουμε βαθιά ευγνωμοσύνη για την ελευθερία, τη γνώση και την ομορφιά του κόσμου που μας κληροδότησαν· μακράν του πιο φωτεινού **πραγματικού** κόσμου που αντίκρισε ποτέ η ανθρωπότητα.

Όμως τα φαντασιακά μάς έχουν κάνει σαν το διάβολο του Ντοστογιέφσκι που, όταν συνάντησε τον Καραμαζώφ, του εκμυστηρεύτηκε:

Αυτή είναι η τιμωρία μου: να μην μπορώ να νιώσω ευγνωμοσύνη.

Αυτή είναι λοιπόν η τιμωρία μας: να ζούμε στην εποχή που η τεχνητή νοημοσύνη συγκλίνει με τη βιοτεχνολογία και την κβαντική υπολογιστική και την ενεργειακή μετάβαση στη μετά-άνθρακα εποχή — και να μη νιώθουμε ευγνωμοσύνη.

Να ζούμε στην περιοχή όπου όλος ο πλανήτης θέλει να έρθει — και να γκρινιάζουμε. Να βαδίζουμε στο θαύμα — και να στρέφουμε αλλού το βλέμμα μας.

Και όμως, να μη μας ενδιαφέρει η αλήθεια.

Και όμως, να είμαστε ευάλωτοι και εκτεθειμένοι στον αναχρονισμό και στη βαρβαρότητα του 7ου αιώνα.

* * *

Ας ανακαλύψουμε — και ας υπάρξει ξανά — το «κοινό».

Στην εξουσία οφείλει να είναι μόνο ο νέος Δήμος. Η φαντασία είναι για να γράφει μόνο ποιήματα. Η φαντασία δεν πρέπει να είναι στην εξουσία.

Ποτέ.

Παράρτημα (μόνο στην ελληνική έκδοση)

Πετώντας ψηλά. Το φαντασιακό της Ελλάδας της μεταπολίτευσης

Πρόλογος

Τούτο το παράρτημα προστέθηκε για τρεις λόγους. Πρώτον, γιατί έχω ένα εύλογο και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Ελλάδα. Δεύτερον, γιατί η ελληνική περίπτωση αποτελεί ένα συμπυκνωμένο εργαστήριο, όπου το φανταστικό όχι μόνο επιβιώνει, αλλά κυβερνά. Και τρίτον, γιατί ήθελα να δω αν κάποιες από τις απόψεις που διατυπώθηκαν στο κυρίως μέρος του βιβλίου μπορούν να βρουν εδώ χρηστική εφαρμογή — έστω και σε μικρή κλίμακα.

Η μυθολογία της Μεταπολίτευσης γεννιέται

Η Ελλάδα, μικρή σε μέγεθος αλλά πλούσια σε ιστορικά βάρη, δεν θα μπορούσε να μείνει έξω από τη δυναμική των φαντασιακών κατασκευών που εξετάστηκαν στις προηγούμενες σελίδες. Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης δεν αποτελεί εξαίρεση· αποτελεί παράδειγμα. Ένα μικρό κράτος με μεγάλο απόθεμα συμβόλων και αξιοσημείωτο έλλειμμα αυτογνωσίας· μια κοινωνία που, αντί να εξελίξει τη σχέση της με την αλήθεια, αναζήτησε καταφύγιο σε αφηγήσεις ηρωισμού, ηθικής ανωτερότητας και διαρκούς «αγώνα». Όλα αυτά δεν ήταν απλώς παρηγοριά. Ήταν δομές φαντασιακής επιβίωσης.

Κι αν το φαντασιακό έχει εδώ τόσο βαθιά ρίζα, είναι γιατί δεν ήρθε να καλύψει την αλήθεια· ήρθε να την αντικαταστήσει.

Η ελληνική πραγματικότητα στα μέσα της δεκαετίας του '70 ήταν μια πραγματικότητα αποτυχιών, πληγών και αδυναμίας προσανατολισμού. Η χώρα έβγαινε από μια επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία· η Κύπρος είχε μόλις δεχθεί τουρκική εισβολή και βίωσε την κατοχή πάνω του ενός τρίτου του εδάφους της. Την ίδια στιγμή, η δυναμική οικονομική ανάπτυξη του '50 και των αρχών του '60 — μια πορεία που είχε φέρει την Ελλάδα δεύτερη παγκοσμίως σε ρυθμό μεγέθυνσης μετά την Ιαπωνία — είχε πλέον ανακοπεί. Γύρω στο 1975, η Ελλάδα βρέθηκε κάτω από την Ισπανία σε κατά κεφαλήν εισόδημα.

Η αισιοδοξία είχε δώσει τη θέση της στην αμηχανία και στην ανάγκη για ένα νέο αφήγημα. Η κοινωνία διψούσε για νόημα.

Και οι επιτήδειοι κατασκευαστές νοήματος ανταποκρίθηκαν.

Το νέο αφήγημα σηματοδοτούσε το πέρασμα από την δεξιά εθνικοφροσύνη σε μια νέου τύπου αριστερόστροφη μυθολογία. Οι αρχιτέκτονες του νέου φαντασιακού — πολλοί εκ των οποίων ήταν δηλωμένοι θαυμαστές του κομμουνιστικού τρόμου των γκουλάγκ και της αβυσσαλέας φτώχειας που βασίλευε στις χώρες του υπαρκτού — δεν δίστασαν να βαφτίσουν την ελληνική Δεξιά... αυταρχική.

Γνώριζαν.

Γνώριζαν, αλλά η ανάγκη για νόημα ζύγιζε περισσότερο από την αγάπη για την αλήθεια. Η μεταπολεμική Ελλάδα δεν υπήρξε βεβαίως άμοιρη αυταρχισμού· μα το ηθικό της σφάλμα ωχριά μπροστά στην τύφλωση εκείνων που, στο όνομα της ιδεολογίας και ενός φαντασιακού ηθικού πλεονεκτήματος, ενέκριναν ή αποσιώπησαν ανείπωτες θηριωδίες πίσω από το παραπέτασμα.

Η «Εθνική Αντίσταση» αναγορεύτηκε σε απόλυτο ηθικό θεμέλιο του νέου αφηγήματος. Στη θέση μιας ειλικρινούς μεταπολιτευτικής αυτογνωσίας οικοδομήθηκε μια συμβολική ταύτιση με το «αντιστασιακό ήθος», που σπάνια αφορούσε την πράξη, σπανιότερα παρήγε κάποιο αποτέλεσμα — και συχνά ήταν απλώς το όχημα ρητορικής και πολιτικής επιβίωσης μιας γενιάς που μετατράπηκε από φοιτητές σε κυβερνήτες.

Η «Εθνική Αντίσταση»

Το φαντασιακό αυτό στηρίζεται σε έναν σημαντικό πυρήνα ιστορικής αλήθειας: υπήρξαν πολλοί Έλληνες που αντιστάθηκαν στους Ναζί. υπήρξαν πολλοί άνθρωποι που, με ανιδιοτέλεια και χωρίς δεύτερη σκέψη, βγήκαν στο βουνό και πολέμησαν με αυταπάρηση τον κατακτητή. Η γενναιότητά τους, η θυσία τους και η απόφαση να ρισκάρουν τη ζωή τους για την ελευθερία, αξίζουν κάθε τιμής και ιστορικής μνείας.

Όμως, αυτή η αλήθεια θάφτηκε κάτω από έναν μηχανισμό μυθοπλασίας που χτίστηκε συστηματικά, τόσο στη διάρκεια του πολέμου όσο και μεταπολεμικά, από όσους δεν νοιάζονταν για την ηθική πράξη, αλλά για την κομματική εκμετάλλευσή της. Από εκείνους που είδαν στους Ναζί όχι τον απόλυτο εχθρό, αλλά το πρώτο εμπόδιο στον δρόμο προς το μοναδικό τους όραμα: τη σταλινική δικτατορία και την εξόντωση κάθε αντίθετης φωνής — ακόμη κι αν αυτή η φωνή είχε πολεμήσει με αυτοθυσία τον κατακτητή.

Τα περιστατικά είναι αναρίθμητα. Θα σταθώ σε ένα από τα πιο χαρακτηριστικά: στους σπουδαίους αγωνιστές που αποσιωπήθηκαν.

Έχουν ακούσει ποτέ οι φλογεροί φορείς του φαντασιακού της «Εθνικής Αντίστασης» το όνομα **Ανδρέας Κάρκουλας**; Ο άνθρωπος που, με νεαρούς ευέλπιδες και μια ομάδα Κρητών ανταρτών, καθήλωσε βαριά οπλισμένες και μηχανοκίνητες ναζιστικές δυνάμεις στον Αλικιανό Χανίων επί ημέρες, επιτρέποντας την διαφυγή χιλιάδων μπαρουτοκαπνισμένων συμμάχων προς τη Μέση Ανατολή. Τη μάχη καταγράφει ο Θέμος Μαρίνος — ένας από τους σαμποτέρ του Γοργοποτάμου και πράκτορας της SOE (Special Operations Executive)— στο εξαιρετικό του βιβλίο *Ο Εφιάλτης της Εθνικής Αντίστασης* (2019).

Ή το όνομα **Γιώργης Ιβάνωφ**; Ελληνοπολωνός αξιωματικός της βρετανικής SOE, με δράση στην κατεχόμενη Ελλάδα, θεωρείται ο σημαντικότερος σαμποτέρ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η ομάδα του κατέστρεψε εκατοντάδες ναζιστικά αεροπλάνα και πολλά υποβρύχια — τα οποία τα ναρκοθετούσε κολυμπώντας ο ίδιος κατά πάνω τους. Εκτελέστηκε από τους Γερμανούς και είναι θαμμένος στο Γ΄ Νεκροταφείο Αθηνών, ενώ έχει τιμηθεί με τα κορυφαία παράσημα από τρεις χώρες. Δεν εντάχθηκε, όμως, ποτέ στο φαντασιακό· δεν «χωρούσε» στο αφήγημα.

Ποιοι, λοιπόν, έδωσαν το μεγαλύτερο χτύπημα στους Ναζί μες στην κατεχόμενη Ελλάδα, αν όχι οι παραπάνω;

Γιατί δεν ακούγονται ποτέ αυτοί οι άνθρωποι;

Γιατί δεν «χωρούν» στο φαντασιακό της «Εθνικής Αντίστασης» — ένα φαντασιακό που δεν είχε ποτέ ως στόχο την ιστορική δικαιοσύνη, αλλά τη μεταπολιτευτική πολιτική λεία.

Δεν έγιναν δρόμοι και πλατείες, γιατί η μνήμη τους δεν εξυπηρετεί. Δεν αναδείχθηκαν, γιατί δεν ανήκαν στη «σωστή» οικογένεια αγωνιστών. Δεν καταναλώθηκαν ως σύμβολα, γιατί δεν ήξεραν από συνθήματα — ήξεραν από πόλεμο. Κι αυτό δεν συγχωρείται, όταν η ιστορία γράφεται με κομματικά μελάνια τα οποία ξεδιάντροπα μας προτείνουν μια Ελληνική Επανάσταση χωρίς Μάρκο Μπότσαρη και Γεώργιο Καραϊσκάκη.

Και η εργαλειακή λειτουργία του φαντασιακού δεν σταματά στη σκηνοθεσία της Ιστορίας.

Μετατρέπεται και σε σχέση ταύτισης, σε βίωμα δεύτερου χεριού: *Ναζί δεν υπάρχουν πια, αλλά πρέπει να κάνεις κάτι για να είσαι αγωνιστής — να παρελάσεις, να υψώσεις τη γροθιά, να γράψεις ένα σύνθημα, να φωνάξεις το σωστό σύνθημα την κατάλληλη στιγμή.* Η φαντασίωση της Αντίστασης γίνεται μηχανισμός ψευδο-ενσωμάτωσης, ομαδικής επιβεβαίωσης, κοινωνικής ταυτότητας.

Όμως το τίμημα είναι υψηλό. Για να κρατήσεις ζωντανό το φαντασιακό, πρέπει να αποκλείσεις την αλήθεια. Να γυρίσεις την πλάτη στην ιστορία, να μετατρέψεις την ψυχή σου σε όχημα επανάληψης, και την πολιτική σου ταυτότητα σε αυτιστικό ρυθμικό γρονθοκόπημα του αέρα.

Το είδαμε και πιο πάνω. Αυτό είναι το κόστος του φαντασιακού: η αλλεργία στην πραγματικότητα και το μίσος για την αλήθεια.

Κι αυτό είναι το σημείο όπου η «Εθνική Αντίσταση» — σε εισαγωγικά — παύει να είναι ιστορική μνήμη και γίνεται ιδεολογικός μηχανισμός χειραγώγησης.

Η παραπάνω ηρωική αφήγηση βρήκε τελικά και το ιδανικό πολιτικό της εργαλείο.

Ο ρόλος του ΠΑΣΟΚ

Το ΠΑΣΟΚ υπήρξε το κόμμα που θεσμοποίησε το φαντασιακό της «Εθνικής Αντίστασης». Ενώ υπό το προσωπείο της «λαϊκής κυριαρχίας» και της «κοινωνικής απελευθέρωσης», εδραιώθηκε ένα κράτος πελατειακό, επιδοματικό, βαθιά διεφθαρμένο και κυνικά αντιφιλελεύθερο, όπου η έννοια της ευθύνης εξοβελίστηκε από τον δημόσιο λόγο. Η διαφθορά, η αναπτυξιακή παράλυση και η ηθική έκπτωση έφτασαν σε επίπεδα που η χώρα δεν είχε γνωρίσει ποτέ.

Το αφήγημα της «Δεξιάς ως εχθρού του λαού» ανακυκλώθηκε με καταγγελτική θεατρικότητα, μετατρέποντας τη δημοκρατία σε πολιτισμική μονοφωνία, και κάθε αντίλογο σε προδοσία των «λαϊκών αγώνων». Η σοβαρή ιστοριογραφία περιθωριοποιήθηκε, η Παιδεία μετατράπηκε σε φορέα ιδεολογικής συμμόρφωσης, και η κοινωνική μνήμη παγιδεύτηκε σε προκατασκευασμένα σχήματα θύματος και εχθρού.

Βρέθηκαν κάποιοι, λίγοι, να δουν καθαρά την καρδιά της πρωτοφανούς εκείνης «αγωνιστικής» παρακμής. Περισσότερο ίσως από όλους, ο Διονύσης Σαββόπουλος, που την κωδικοποίησε καλλιτεχνικά με το «Κωλοέλληνες»: ένα τραγούδι μεγάλης αυτογνωσίας, εξόχως επίκαιρο για την εποχή εκείνη, αλλά και προφητική κατάθεση για την οικονομική χρεοκοπία που μοιραία θα ακολουθούσε την ηθική αποσύνθεση, ήδη σε εξέλιξη. Στον Σαββόπουλο φάνηκε καθαρά η στιγμή που το τραγούδι έπαψε να είναι παρηγοριά και ψευδοηρωικό αφήγημα και έγινε καθρέφτης — καθρέφτης ενός λαού που προτίμησε να ξεγελά τον εαυτό του παρά να αντικρίσει το είδωλό του.

Μισήθηκε όσο λίγοι — ακριβώς επειδή βρήκε τον στόχο και αποκάλυψε τον πυρήνα της ανυπόφορης ηρωικής μυθολογίας της εποχής, πίσω από την οποία η διαφθορά έπαιρνε πια βιομηχανικά χαρακτηριστικά.

Ο Μίκης Θεοδωράκης, αντίθετα, παρά το «Καραμανλής ή τανκς» και την εκλογή του ως βουλευτή του Μητσοτάκη, δεν έφτασε τόσο βαθιά· γι' αυτό και ξεχάστηκαν όλα αυτά, και δεν απείχαν από την κηδεία του.

Ρεαλισμός και φαντασιακός παραλογισμός

Αυτή υπήρξε η Ελλάδα των τελευταίων δεκαετιών: μια χώρα που αναζητούσε νόημα στους λειμώνες των «αγωνιστικών φαντασιακών»· που έντυσε την ανωριμότητα ως ήθος και την προπαγάνδα ως ηρωισμό· που φτώχαινε αναλογικά, όσο γύρω της ο υπόλοιπος κόσμος ανέβαινε.

Καθώς η νέα γενιά έφευγε μαζικά στο εξωτερικό για να γλιτώσει την πελατοκρατία, τη διαφθορά και την οικονομική καχεξία, η Ελλάδα αποβιομηχανοποιήθηκε πλήρως, κατέρρευσε δημογραφικά, μετατράπηκε σε χώρα παγκόσμια πρωταθλήτρια του χρέους και είδε τα καλύτερά της πανεπιστήμια να βυθίζονται στις παγκόσμιες κατατάξεις.

Κάποιος θα μπορούσε εύλογα να αναρωτηθεί: πώς γίνεται να αγωνίζεσαι αδιάκοπα — και να κατηφορίζεις; Πώς γίνεται κάθε νέος αγώνας να σε ρίχνει πιο χαμηλά, και κάθε νέα κατρακύλα να σου γεννά ακόμη μεγαλύτερη δίψα για αγώνα;

Αυτός ο φαύλος κύκλος, ανεξήγητος για κάθε ξένο έλλογο παρατηρητή, αποκτά ερμηνεία μόνον αν τον εντάξει κανείς σε ένα άλλο, παλαιότερο ελληνικό φαντασιακό: το φαντασιακό του θρήνου, που αντλεί τη δύναμή του από την ανατολική ορθόδοξη παράδοση.

Μια παράδοση που δεν τιμά τη λύση αλλά τον καημό· που δεν λυτρώνεται στη δράση αλλά ερωτικοποιεί τη ματαιώση. Εκεί, ο φαύλος κύκλος της αποτυχίας μεταφράζεται σε νόημα, επειδή παράγει θρήνο — κι αυτός ο θρήνος, εδώ και αιώνες, θεωρείται το υπέρτατο τεκμήριο αυθεντικότητας.

* * *

Κι όμως, περισσότερο κι από την ίδια τη δυσμενή πραγματικότητα, ίσως ο μεγαλύτερος κίνδυνος που κυφορείται σήμερα είναι η εκρηκτική απόσταση ανάμεσα στην πραγματικότητα και σε μια πανσπερμία φαντασιακών κατασκευών που της γυρίζουν επιδεικτικά την πλάτη. Και δεν υπάρχει πιο ενδεικτικό πεδίο επιβεβαίωσης από τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Στον πραγματικό κόσμο λοιπόν, η Τουρκία έχει επιτύχει εντυπωσιακή στρατιωτική ανάπτυξη και έχει αναδειχθεί σε παγκόσμια δύναμη στον τομέα της τεχνολογίας ντρόουν και όχι μόνο. Η Ελλάδα μπορεί πράγματι να διαθέτει καλύτερη αεροπορία και ναυτικό, και πιλότους που επανειλημμένα αναγνωρίζονται ως οι κορυφαίοι στο ΝΑΤΟ. Όμως οι σύγχρονοι πόλεμοι δεν κερδίζονται πια στους αιθέρες. Κερδίζονται με καταγιγιστικά, στοχευμένα χτυπήματα από μη επανδρωμένα συστήματα.

Την ίδια ώρα, η Τουρκία ασκεί ανοιχτά επεκτατική πολιτική και έχει καταστήσει σαφές πως η ανασύσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συγκαταλέγεται στους στρατηγικούς της στόχους. Ο ίδιος ο Ερντογάν έχει απειλήσει ρητά με βομβαρδισμό της Αθήνας.

Στην Ελλάδα, αντιθέτως, η αμυντική βιομηχανία έχει ουσιαστικά διαλυθεί. Πολλά πανεπιστήμια — υποχείρια, συνειδητά ή ασυνειδήτα, της κυρίαρχης αριστερής ιδεολογίας — υπερηφανεύονται ότι δεν συμμετέχουν σε στρατιωτική έρευνα. Λες και η εθνική ασφάλεια είναι έννοια ασύμβατη με την επιστημονική πρόοδο. Στο επίπεδο της κοινωνίας, ένα μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης, με εμπροσθοφυλακή την ισλαμοαριστερά, εθελουφλεί μπροστά στην πλήρη συμπαράταξη Τουρκίας και Παλαιστινίων, και καταγγέλλει το Ισραήλ — ακριβώς τη στιγμή που το Ισραήλ παρέχει ίσως το πιο αποτελεσματικό παράδειγμα αμυντικής οργάνωσης απέναντι σε υπαρξιακές απειλές, και θα όφειλε να είναι πηγή συνεχούς έμπνευσης για την Ελλάδα.

Κι ενώ αυτά συμβαίνουν στον πραγματικό κόσμο, στο φαντασιακό σύμπαν της χώρας, η ισλαμοαριστερά συνεχίζει να διακηρύσσει ότι οι Τούρκοι είναι αδέρφια μας και η θάλασσα δεν έχει σύνορα. Πιο δεξιά, ζουν και βασιλεύουν οι μύθοι για το «ξανθό, ορθόδοξο γένος» των Ρώσων και οι αφελείς, υποσυνειδητές, ελπίδες ότι κάποτε θα καταφθάσει για να μας σώσει και για να ηγηθεί του αγώνα του Χριστιανισμού κατά του Ισλάμ. Και η παλαιομαρξιστική αριστερά, δίχως περιστροφές, έχει δηλώσει γραπτά και ανερυθρίαστα πως σε περίπτωση πολέμου θα αξιοποιήσει την ευκαιρία για να επιτεθεί στην εγχώρια αστική τάξη.

Ο βαθμός του διακομματικού φαντασιακού παραληρήματος είναι, πράγματι, πρωτοφανής.

Το ίδιο διακομματικό παραλήρημα εκδηλώθηκε και στην περίπτωση της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία — μιας ωμής, ιμπεριαλιστικής επιδρομής, που έχει άμεση σχέση με τις ελληνοτουρκικές διαφορές αφού παραβιάζει κατάφωρα το διεθνές δίκαιο και θέτει ένα άκρως επικίνδυνο προηγούμενο για χώρες όπως η Ελλάδα. Κι όμως, στην Ελλάδα η υποστήριξη προς τη Ρωσία υπήρξε εκτεταμένη και ντροπιαστική.

Οι παλαιομαρξιστές — οι οποίοι, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στον υπόλοιπο κόσμο, διατηρούν ακόμα αξιοσημείωτη ισχύ στην Ελλάδα — βλέπουν στον Πούτιν μια ανομολόγητη ελπίδα για ιδεολογική ανασύσταση του κομμουνισμού. Οι δεξιοί, με ρομαντικό ιστορικισμό, βλέπουν στη Μόσχα μια νέα Μεγάλη Αικατερίνη. Όσο για την ευμεγέθη ισλαμοαριστερά, δεν βλέπει απολύτως τίποτα. Όπως έχει ήδη ειπωθεί: αυτοί δεν υπάρχουν για να αγαπούν — υπάρχουν για να μισούν. Αλλά τους Ρώσους δεν μπορούν να τους μισήσουν, γιατί είναι πολύ φτωχοί. Ενώ τους Ουκρανούς τούς

απορρίπτον, γιατί θέλουν να γίνουν σαν τη Δύση — και μεγαλύτερο έγκλημα από αυτό, στο ισλαμοαριστερό φαντασιακό, δεν υπάρχει.

Κι έτσι σφυρίζουν αδιάφορα. Και διοργανώνουν συναυλίες για την ειρήνη — και για τον Άνθρωπο.

Τέλος, σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία, τα πανίσχυρα φαντασιακά του θρήνου και της γκρίνιας θα βρουν την ιδανική τους σκηνή: η κακιά Ευρώπη που δεν μας βοήθησε, οι σύμμαχοι που μας πρόδωσαν, οι λαοί που δεν στάθηκαν στο πλευρό μας.

Δεν λέω βέβαια ότι αυτά τα φαντασιακά μπορούν να προκαλέσουν πόλεμο.

Λέω κάτι χειρότερο: ότι με τέτοια μυαλά, δεν μπορείς να τον αποτρέψεις. Ούτε να τον κερδίσεις.

* * *

Φαίνεται ότι η ίδια η πραγματικότητα, για να προστατευτεί από τη χώρα, δραπέτευσε...

Η πινέζα που θα τρυπήσει το φαντασιακό

Δρόμο, κι αν καλύψαμε δρόμο, είμαστε έξω απ' το χρόνο, θέλει ακόμα κουπί — Διονύσης Σαββόπουλος

Όχι, δεν φταίει ο λαός.

Όσο κι αν προσπάθησαν υστερόβουλα να ενοχοποιήσουν τον λαό — όπως ο Πάγκαλος με το περιβόητο *μαζί τα φάγαμε* — η ευθύνη βρίσκεται αλλού: στην απουσία ηγεσίας.

Όχι γιατί ο λαός είναι ηρωικός, αμόλυντος ή σοφός — αλλά γιατί είναι μια στατιστική έννοια. Και οι στατιστικές έννοιες δεν δρουν· δεν ευθύνονται. Δρουν μόνο μέσα στα κολεκτιβιστικά φαντασιακά που τις εμψυχώνουν και τις θεοποιούν — συνήθως για ιδιοτελείς σκοπούς, ως μέρος ενός φανταστικού που κατασκευάζεται. Ο λαός δεν λείπει μόνος του ΟΧΙ· εμπνέεται από εκείνους που το λεν και μετά ανταποκρίνεται.

Ο «κακός Ρωμιός» που σατίριζε χωρίς έλεος ο Σουρής ήταν ήδη εδώ ανάμεσά μας προ εκατό και πλέον ετών. Όμως λίγα χρόνια μετά, αυτός ο ίδιος Ρωμιός πολέμησε και απελευθέρωσε τη Μακεδονία. Γιατί τότε υπήρχε όραμα και ηγεσία.

Πάντοτε αυτό ίσχυε στη νεοελληνική ιστορία: όταν υπήρχε ηγεσία, η χώρα πήγαινε μπροστά· όταν δεν υπήρχε, παρέμενε στάσιμη ή υποχωρούσε.

Προχωρήσαμε με τον Τρικούπη, που οραματίστηκε και πραγματοποίησε έργα πρωτοφανή για την εποχή, δίνοντας νέα πνοή στη χώρα. Με τον Βενιζέλο, που διπλασίασε την επικράτεια σε εποχή γεωπολιτικής ρευστότητας. Με τον Παπάγο, τον Καραμανλή και τον Μαρκεζίνη, που έβαλαν παπούτσια στα πόδια του αγρότη. Και με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, που οραματίστηκε μόνος του την ευρωπαϊκή ένταξη όταν σχεδόν όλοι γύρω του κραύγαζαν για «μονοπάγια», «ξένα συμφέροντα», «Πάπες» και «Εβραίους». Ασφαλώς όλοι είχαν αδυναμίες. Έκαναν λάθη — και μάλιστα μεγάλα. Έτσι συμβαίνει στα ανθρώπινα: ακόμη και ο Περικλής, ακόμη και ο Θεμιστοκλής, υπήρξαν βαθιά ελλειμματικοί σε ορισμένες στιγμές. Όμως οι ηγέτες αυτοί έθεσαν προτεραιότητες, εστίασαν στο εφικτό, λειτούργησαν με διορατικότητα. Και άλλαξαν τη χώρα.

Αντίθετα, η Μεταπολίτευση παρήγαγε μόνο αγωνιστικά φαντασιακά — περί «ηθικού πλεονεκτήματος», περί «λαϊκών αγώνων», περί ενός διαρκούς «ραντεβού με την Ιστορία» που δεν ερχόταν ποτέ. Όλα αυτά, πλαισιωμένα από την αιώνια σύγκρουση «λαού» και «πλουτοκρατίας», λειτούργησαν ως νόημα για τους πολλούς — και ως εργαλείο εξουσίας και πλουτισμού για τους λίγους.

* * *

Τι θα μπορούσε, λοιπόν, να τρυπήσει και να σκορπίσει αυτό το τοξικό σύννεφο;

Όχι πάντως ένα άλλο, «καλύτερο» φαντασιακό. Όχι ένα νέο όραμα για την «παιδεία», για τον «καλό δημόσιο τομέα», για την «ιδανική δημοκρατία» ή την «αξιοκρατική κοινωνία». Όλα αυτά δεν θα έχουν καμία απολύτως ελπίδα απέναντι στους επαγγελματίες κατασκευαστές οραμάτων — σε εκείνους που ξέρουν να τα ντύνουν με σύμβολα, να τα διανέμουν με συνθήματα και να τα εμπορεύονται με το ύφος του σωτήρα.

Αυτό που χρειάζεται είναι μια αλλαγή που θα ωφελήσει έμπρακτα και γρήγορα πολύ περισσότερους από όσους θα ενοχλήσει. Χρειάζεται αυτό που έκανε ο Ντενγκ Σιαοπίνγκ, όταν έδωσε στον Κινέζο άμεση και απτή ελπίδα, όταν άνοιξε το δρόμο στην ιδιωτική επιχειρηματικότητα και αφόπλισε τον εγκληματικό μαοϊσμό.

Το μεγάλο έλλειμμα της χώρας σήμερα είναι ένα έλλειμμα επιχειρηματικότητας. Τροφοδοτείται από μια παράλογη φορολογική νομοθεσία, που τιμωρεί την προσπάθεια και τη δημιουργία, και η οποία υπάρχει για να συντηρεί έναν — κατά γενική εκτίμηση — υπερμεγέθη δημόσιο τομέα. Οι δημόσιες δαπάνες ανέρχονται, σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία, σε περίπου 48–50% του ΑΕΠ³², ποσοστό που υπερβαίνει σημαντικά τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ, ενώ τα αποτελέσματα — υποδομές, υπηρεσίες — υστερούν εμφανώς σε ποιότητα σε σχέση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Σε συνδυασμό με μια τερατώδη γραφειοκρατία, μια εκτεταμένη φοροδιαφυγή και, ταυτόχρονα, μια εκτεταμένη διαφθορά και συναλλαγή, το πλαίσιο αυτό κρατά με βεβαιότητα μακριά — και εκφυλίζει ταχύτατα — οτιδήποτε εγχώριο μπορεί να προσθέσει αξία στην οικονομία και στην κοινωνία.

Η άνοιξη της επιχειρηματικότητας είναι το πιο εύλογο φάρμακο ταχείας δράσης· η πινέζα που θα τρυπήσει όλα τα ανυπόφορα φαντασιακά. Και, όπως είπα πιο πάνω, αν η δράση δεν είναι ταχεία — όπως το τσίμπημα της πινέζας — δεν θα υπάρξει.

Κι αν υπάρξει η πινέζα, τότε θα ανοίξουν οι πύλες της χώρας όχι σε πονηρούς και καημένους με τεντωμένη την παλάμη, που θα προσθέσουν και άλλη φτώχεια, αιτήσεις για κοινωνικά επιδόματα και κοινωνική αποσύνθεση — ώστε να έχουν δουλειά οι πάμπολλοι εγχώριοι κατασκευαστές φαντασιακών αφηγημάτων. Αλλά σε εκείνους που μπορούν να προσθέσουν αξία, πλούτο, ανάπτυξη, πρόοδο, κοινωνική ευημερία.

³² Σύμφωνα με την έκθεση Government at a Glance 2025 του ΟΟΣΑ, η Ελλάδα διέθετε το 2023 δημόσιες δαπάνες ισοδύναμες με 49.5% του ΑΕΠ — ποσοστό σημαντικά πάνω από τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ (42.6%).

Και τότε — να δεις πόσα πράγματα θα πέσουν κι από τον ουρανό. Γιατί η μετανάστευση δεν είναι μόνο εκείνοι που έφυγαν στο εξωτερικό· είναι κι εκείνοι που μετανάστευσαν στα σύννεφα.

Αν υπάρξει αυτή η πινέζα, τότε ίσως γεννηθεί ένα νέο παραγωγικό μοντέλο· ίσως ο κόσμος δει στον Άνταμ Σμιθ όχι τον δαίμονα, αλλά τον δημιουργό.

Ίσως τότε να πάψει να φοβάται την αλήθεια — και να αρχίσει να τη συναντά μέσα από τη δράση, την αποτυχία, την υπευθυνότητα, την ομαδικότητα.

Όχι για να παρελάσει κραδαίνοντας το χέρι· αλλά για να σηκώσει, ήσυχα και σταθερά, το βάρος της ζωής του.

Κι αν αυτό το νέο παραγωγικό ήθος ξαναγεννηθεί, τότε θα αρχίσουν να υποχωρούν και τα φαντασιακά. Τα πανεπιστήμια ίσως ξεβρωμίσουν από τον τραμπουκισμό. Οι νέοι δεν θα θέλουν να δουλέψουν στον παρασιτικό δημόσιο τομέα. Και όλο και λιγότεροι θα συγκινούνται από τις ανύπαρκτες, «θρυλικές επιτυχίες του Κλάρα».

Όμως για να γεννηθεί αυτός ο κόσμος, χρειάζεται κάποιος να φτιάξει πρώτα την πινέζα.

Και να πει ότι η πραγματικότητα δεν είναι φτώχεια: είναι η αρχή του μέτρου.

Και από το μέτρο, ξεκινά η αλήθεια.

Και η αλήθεια είναι η επόμενη πράξη ενηλικίωσης της χώρας.

Σημείωμα του συγγραφέα

Καθώς οι τελευταίες σελίδες αυτού του βιβλίου ολοκληρώνονταν, ένας ευρωπαϊκός λαός συνέχιζε να αγωνίζεται για την ελευθερία του. Βίωσε, επί δεκαετίες, μια βάρβαρη και αφτιασίδωτη πραγματικότητα: δεκάδες εκατομμύρια νεκρούς από τον λιμό και τα γκουλάγκ του Στάλιν, ακολούθως από την ασύλληπτη ναζιστική κτηνωδία, και σήμερα ξαναβρίσκεται στο στόχαστρο του εγκληματικού μεγαλοϊδεατισμού μιας αποτυχημένης χώρας-τρομοκράτη, της Ρωσίας.

Κι όμως, αυτή η αλυσίδα τραγικών γεγονότων δεν προσφέρεται για νανουριστικά αφηγήματα «καταπιεστών και θυμάτων» — ιδίως όταν το θύμα αρνείται τον ρόλο του αξιολύπητου και τη συμπάθεια που αυτός συνεπάγεται, και δεν ζητά τίποτε περισσότερο από το να πάψει να είναι «συμπαθές θύμα» και να γίνει μια πλήρης δυτική δημοκρατία.

Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, η ουκρανική αντίσταση είναι βαθιά ανεπιθύμητη σε πολλούς κύκλους του ισλαμοαριστερού μπλοκ — κάτι που αποτελεί ακόμη έναν λόγο για όλους όσους αισθάνονται ηθική ευθύνη απέναντι στην ελευθερία και στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια να κάνουν ό,τι μπορούν για τη νίκη της Ουκρανίας. Μια νίκη που, μεσο-μακροπρόθεσμα, θα είναι και των Ρώσων: γιατί μόνο τότε θα απελευθερωθούν από τα τρισάθλια και βάρβαρα εθνικο-κομμουνιστικά φαντασιακά που τους κρατούν υποτελείς· και από τη μαφιοζική ολιγαρχία που τα συντηρεί.

Σε ένδειξη, λοιπόν, αλληλεγγύης, τα έσοδα της ελληνικής έκδοσης θα διατεθούν για την υποστήριξη της Ουκρανίας. Σχετικές ενημερώσεις θα αναρτώνται στο www.artdrop.net.

Δεν πρόκειται για πράξη φιλανθρωπίας. Είναι μια μικρή πράξη συνέπειας απέναντι σε όσα το ίδιο το βιβλίο υπερασπίζεται: την αξιοπρέπεια, την ευθύνη, και την πίστη στην αλήθεια.

Και, κυρίως, τη βιωματική — όχι φαντασιακή — σχέση με τον κόσμο.

Slava Ukraini!